

Український
СТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

3

1962

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

Український
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

РІК ВИДАННЯ ШОСТИЙ

№ 3

ТРАВЕНЬ — ЧЕРВЕНЬ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (відповідальний редактор), І. Л. БУТИЧ,
І. О. ГУРЖИЙ, М. Р. ДОНІЙ, В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ,
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО (заст. відповідального редактора),
С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ, І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ, П. А. ЛАВ-
РОВ, Г. М. МУЛТИХ (заст. відповідального редактора),
В. М. САМОФАЛОВ, Г. М. ШЕВЧУК.

Адреса редакції: Київ, 29, вул. Кірова, 4
Телефон 9-71-31

Украинский исторический журнал, № 3, 1962
(На украинском языке)

Технічний редактор *М. І. Єфімова*

Коректор *О. Д. Яковенко*

БФ 01717. Зам. № 664. Вид. № 225. Тираж 5165. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10.
Друк. умовн. арк. 13,7. Обліково-видавн. аркушів 16,18. Здано на виробництво 31.ІІІ 1962 р. Підли-
сано до друку 22. V. 1962 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, Репіна, 4.

СТАТТІ

О. Т. ЮРЧЕНКО

РОЗВИТОК ЛЕНІНСЬКОГО ВЧЕННЯ ПРО ДИКТАТУРУ ПРОЛЕТАРІАТУ І ДЕРЖАВУ В НОВІЙ ПРОГРАМІ КПРС

Прийняту історичним XXII з'їздом партії нову Програму справедливо називають ленінською програмою. Увесь її зміст пройнятий духом безсмертного вчення геніального засновника партії, великого вождя трудящих В. І. Леніна. «Підготовляючи третю Програму,— говорив М. С. Хрущов на XXII з'їзді партії,— ми весь час радилися з Леніним, виходили з його прозорливих накреслень, з його геніальних ідей про будівництво соціалізму і комунізму. Тому ми з цілковитою підставою можемо і цю Програму назвати ленінською»¹. В новій Програмі знайшли дальший теоретичний розвиток ленінські ідеї з найважливіших проблем суспільного розвитку, з основних питань теорії і практики перехідного періоду від капіталізму до комунізму. Зокрема, в ній є ряд нових теоретичних положень, що збагачують ленінське вчення про диктатуру пролетаріату і державу.

Відомо, що в ленінській теоретичній спадщині питання про диктатуру пролетаріату і державу займає велике місце, як найголовніше питання соціалістичної революції, як корінне питання революційного перетворення капіталістичного суспільства в нове, соціалістичне. В. І. Ленін не тільки відстояв марксистську теорію диктатури пролетаріату від спотворення реформістів і ревізіоністів, а й всебічно розвинув її далі, з'ясувавши до кінця питання про історичну місію диктатури пролетаріату, її завдання й форми. Величезна заслуга Леніна перед міжнародним соціалізмом і всім прогресивним людством полягає в тому, що він відкрив Радянську владу як державну форму диктатури пролетаріату, заснував першу в світі соціалістичну Радянську державу. В. І. Ленін теоретично розробив усі основні питання боротьби за здійснення і зміцнення диктатури пролетаріату, визначив основи внутрішньої і зовнішньої політики Радянської держави, розкрив джерела її сили і перспективи розвитку на багато років. Створена великим Леніним Радянська соціалістична держава стала головним знаряддям будівництва соціалізму і комунізму в нашій країні, надійним оплотом для всіх борців за мир, свободу і соціалізм. Радянський Союз, відзначав М. С. Хрущов, «височить як могутній маяк, що вказує всьому людству шлях до нового світу»².

Здійснюючи завдання побудови комунізму, радянський народ не-

---

¹ М. С. Хрущов, Про Програму Комуністичної партії Радянського Союзу, Доповідь на XXII з'їзді КПРС, 18 жовтня 1961 р., К., 1961, стор. 4.

² «XX съезд КПСС, Стенографический отчет», т. I, М., 1956, стор. 199.

ухильно керується ленінським вченням, яке творчо розвиває на основі узагальнення нового досвіду Комуністична партія. Розвиваючи ленінське вчення про диктатуру пролетаріату і державу, партія в новій Програмі так визначає шлях розвитку радянського суспільства: від диктатури пролетаріату через загальнонародну державу до комуністичного громадського самоврядування. Цей історичний процес почався з перших днів існування Радянської влади. Вже в державі диктатури пролетаріату закладено риси загальнонародної держави, всенародної демократії. Підкреслюючи, що Радянська соціалістична держава є новим, особливим типом держави, В. І. Ленін характеризував її як не державу у власному розумінні цього слова³. Зберігаючи в собі деякі риси і ознаки, властиві державі взагалі, Радянська соціалістична держава за своєю соціальною, класовою природою, за своїм призначенням і основними функціями виступає як держава перехідного періоду від капіталізму до соціалізму, до суспільства без держави. Пролетаріатові, відзначав В. І. Ленін, «потрібна лише відмираюча держава»⁴.

Усі відомі в історії типи держав — рабовласницька, феодално-монархічна, буржуазно-капіталістична — були і є знаряддям класового панування експлуаторської меншості — поміщиків, капіталістів — над експлуатованою більшістю — трудящими масами. Мета і призначення цих держав — зміцнювати панування експлуаторів, придушувати опір трудящих класів. Різним типам експлуаторських держав відповідають різні форми державного управління, що забезпечують панування експлуаторів. У рабовласницьких і феодално-монархічних державах насильство над трудящими здійснюється в грубій, відвертій формі. У сучасних капіталістичних країнах експлуаторська суть буржуазних держав прикривається демократизмом, що насправді існує лише формально, лише для експлуаторської меншості. «Форми буржуазних держав, — вказував В. І. Ленін, — надзвичайно різноманітні, але суть їх одна: всі ці держави являють собою так чи інакше, але кінець кінцем обов'язково *диктатуру буржуазії*»⁵.

Зовсім інша соціальна природа, інше призначення Радянської соціалістичної держави. Її керівною силою є робітничий клас — найпередовіший і найреволюційніший суспільний клас, що виражає корінні інтереси найширших народних мас, більшості населення. Метою Радянської держави є не збереження експлуатації трудящих, не закріплення панування одного класу над іншими, а знищення експлуатації людини людиною, ліквідація класів, побудова безкласового комуністичного суспільства. Марксизм-ленінізм вчить, а історичний досвід Радянської держави та інших соціалістичних держав підтверджує, що досягти цієї високої мети можливо лише в результаті перемоги соціалістичної революції і встановлення — на весь період від капіталізму до соціалізму — держави диктатури пролетаріату. Необхідність соціалістичної революції і диктатури пролетаріату є історично закономірністю, що впливає з класової боротьби пролетаріату проти буржуазії як неминучий підсумок цієї боротьби, як продовження її в нових умовах.

У ході революційно-визвольної боротьби пролетаріат під керівництвом Комуністичної партії, в союзі з біднішим селянством, здійснює соціалістичну революцію, скидає експлуаторів, знищує державу диктатури буржуазії і встановлює владу трудящих, створює державу диктатури пролетаріату. Отже, відбувається, як писав В. І. Ленін, *всесвітньо-історичний поворот «від буржуазної до пролетарської демократії, від буржуазної*

³ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 420, 430; т. 28, стор. 213.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 364.

⁵ Там же, стор. 373.

до пролетарської диктатури»⁶. Проте зовнішньо однорідні за формою — і там і тут диктатура одного класу — ці диктатури принципіально, докорінно відрізняються одна від одної. Якщо диктатура буржуазії означає насильство над трудящими, тобто над переважною більшістю населення, в ім'я експлуатації її поміщиками і капіталістами, то диктатура пролетаріату означає насильство над насильниками, над жменькою експлуататорів в ім'я визволення народних мас від експлуатації, в ім'я створення соціалізму. При цьому насильство — не основне в диктатурі пролетаріату. В. І. Ленін писав: «Головна суть її в організованості і дисциплінованості передового загону трудящих, його авангарду, його єдиного керівника, пролетаріату. Його мета — створити соціалізм, знищити поділ суспільства на класи, зробити всіх членів суспільства трудящими, відняти ґрунт у всякої експлуатації людини людиною»⁷. Пролетаріат здійснює свою диктатуру в тісному союзі з трудящими міста і села, і, насамперед, з селянством. Союз робітничого класу з селянством В. І. Ленін вважав найвищим принципом диктатури пролетаріату, її основою. Це означає, що диктатура пролетаріату є владою самих трудящих, найдемократичнішою владою. Диктатура пролетаріату, підкреслював Ленін, вперше дає демократію для народу, для більшості. В новій Програмі партії говориться: «Диктатура пролетаріату — це диктатура величезної більшості над меншістю; вона спрямована проти експлуататорів, проти гноблення народів і націй, на знищення всякої експлуатації людини людиною. Диктатура пролетаріату виражає не тільки інтереси робітничого класу, але й усього трудового народу; головний її зміст — не насильство, а творення, будівництво нового, соціалістичного суспільства, захист його завоювань від ворогів соціалізму»⁸.

Вчення про диктатуру пролетаріату — наріжний камінь марксистсько-ленінської теорії, головне в марксизмі-ленінізмі. На всіх етапах історичної боротьби за ідеї комунізму питання про завоювання і зміцнення диктатури пролетаріату висувалося на перший план, було критерієм справжньої революційності діячів робітничого руху і соціалістичних партій. В. І. Ленін підкреслював, що «марксист лише той, хто *поширює* визнання боротьби класів до визнання *диктатури пролетаріату*. В цьому найглибша відмінність марксиста від звичайнісінького дрібного (та й великого) буржуа. На цьому пробному камені треба випробувувати *дійсне* розуміння і визнання марксизму»⁹. Це ленінське положення повністю зберігає силу і тепер, бо ще не перевелися різноманітні прислужники буржуазії, що вихолощують з марксизму-ленінізму найважливіший його принцип — диктатуру пролетаріату. Володимир Ілліч не вважав можливим бути в рядах однієї партії з людьми, які не розуміли необхідності диктатури пролетаріату¹⁰. Більше як півстоліття тому за пропозицією В. І. Леніна II з'їзд РСДРП вперше в історії світового комуністичного руху включив до Програми партії пункт про диктатуру пролетаріату. Це було зроблено всупереч запеклій протидії з боку опортуністичних, бернштейніанських елементів, в непримиренній боротьбі з ними революційних соціал-демократів на чолі з В. І. Леніним. «Питання про диктатуру пролетаріату, — відзначав В. І. Ленін, — поставлене в цій програмі ясно і виразно, притому поставлене саме в зв'язку з боротьбою проти Бернштейна, проти опортунізму»¹¹. Відтоді не припинялася і не

⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 343—344.

⁷ Там же, стор. 344.

⁸ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, стор. 36.

⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 372.

¹⁰ Див. «Ленинский сборник», XXXVI, стор. 24—25.

¹¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 300.

припиняється ідейна боротьба марксистів-ленінців проти спроб спотворити марксистсько-ленінське вчення про диктатуру пролетаріату з боку реформістських і ревізіоністських елементів. Особливо посилилися їхні нападки на диктатуру пролетаріату з часу встановлення її в нашій країні після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Реформісти і ревізіоністи всіх відтінків і мастей заперечують історичну необхідність і неминучість диктатури пролетаріату, безсоромно спотворюючи і опожолюючи її суть. Вони брехливо змальовують диктатуру пролетаріату як суцільне насильство, як знищення демократії, замовчуючи той незаперечний факт, що тільки диктатура пролетаріату вперше дає демократію для більшості, для народу. Пролетарська диктатура позбавляє демократії лише експлуататорів, тобто мізерну меншість, і то лише тому, що ця експлуататорська меншість чинить протидію новій, народній, пролетарській владі, намагаючись відновити своє панування над трудящими масами. Що ж до непролетарських верств трудящого населення, то диктатура пролетаріату здійснює не насильство, а керівництво ними, застосовуючи методи переконання і роз'яснення, перевиховуючи їх у дусі соціалізму.

Великий пролетарський письменник М. Горький, викриваючи брехню буржуазних ідеологів на диктатуру пролетаріату, образно порівнював її роль у ставленні до непролетарських мас населення з «насильством», що його застосовує школа до учнів, виховуючи їх, примушуючи вчитися¹². Диктатура пролетаріату — це школа для десятків мільйонів людей, зв'язаних з несоціалістичним типом господарства, з приватною власністю. Через усю систему організацій, що становлять диктатуру пролетаріату — Ради, профспілки, кооперацію, комсомол та ін., — пролетаріат на чолі з своїм авангардом — Комуністичною партією — перевиховує ці маси, вчить їх, залучає до соціалістичного будівництва.

Нападаючи на диктатуру пролетаріату, праві соціалісти та інші прислужники імперіалістичної буржуазії з шкіри пнуться, відстоюючи й захищаючи горезвісну демократію «вільного світу», як лицемірно називають нині ідеологи буржуазії капіталістичний лад. Вони всіляко намагаються виставити існуючу в капіталістичному світі буржуазну демократію як загальну, надкласову, «чисту» демократію, як демократію для всіх, що дає нібито можливість перейти до соціалізму без революції, без диктатури пролетаріату.

Марксисты-ленінці, саме життя давно викрили цей обман і лицемірство апологетів імперіалізму. Буржуазна демократія завжди була вузькою, урізаною, фальшивою, лицемірною, раєм для багатих, пасткою і обманом для експлуатованих, для бідних. Свобода в капіталістичному світі, підкреслював В. І. Ленін, «лишається приблизно такою ж, якою була свобода в стародавніх грецьких республіках: свобода для роботодавців»¹³, а демократія при капіталізмі «є не що інше, як вбрання для хижака, найбільш зв'язного, цинічного, який готовий розорити сотні мільйонів людей...»¹⁴

Хід історичного розвитку дедалі з більшою силою викриває брехливість буржуазної демократії, все наочніше показує безнадійність зусиль імперіалістичної пропаганди виставити її в кращому виді. Дедалі ширші народні маси у всьому світі переконуються в тому, що тепер у капіталістичних країнах навіть від буржуазної демократії періоду вільної конкуренції залишилася одна видимість, що прикриває необмежене

¹² Див. М. Горький, Собрание сочинений в тридцати томах, т. 26, М., 1953, стор. 264—265.

¹³ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 418.

¹⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 46.

панування монополістичного капіталу та імперіалістичної реакції. В новій Програмі партії говориться: «Монополістичний капітал все виразніше виявляє свою реакційну антидемократичну суть. Він не мириться навіть з старими буржуазно-демократичними свободами, хоч лицемірно і проголошує їх... Він встановив свою диктатуру — диктатуру меншості над більшістю, диктатуру капіталістичних монополій над суспільством»¹⁵. У країнах капіталу народні маси фактично позбавлені можливості висловити свою волю і обрати справжніх захисників їх інтересів. Вибори фальсифікуються, виборча система ламається, обмежуючи представництво трудящих у парламенті. Звір'ячі розправи з страйкуючими робітниками і безробітними, розстріли мирних демонстрацій трудящих, переслідування учасників демократичного руху за мир, проти загрози війни, відновлення фашизму,— всі ці факти сучасної капіталістичної дійсності наочно характеризують «демократію» капіталістичного світу. Тільки диктатура пролетаріату, писав В. І. Ленін, здатна визволити людство від гніту капіталу, від брехні, фальші, лицемірства буржуазної демократії, зробити блага демократії доступними для робітників і всіх трудящих. Викриваючи вигадки ідеологів буржуазії, що нібито розвиток буржуазної держави веде до все більшої і більшої демократії, Володимир Ілліч писав: «Ні. Розвиток вперед, тобто до комунізму, йде через диктатуру пролетаріату і інакше йти не може, бо *зламати опір* експлуататорів капіталістів більше нікому і іншим шляхом не можна»¹⁶.

Історія розвитку й діяльності Радянської соціалістичної держави — держави диктатури пролетаріату — підтверджує правоту ленінських вказівок. Історичним досвідом мільйонів трудящих доведена велика творча, перетворююча роль диктатури пролетаріату, що піднесла демократію на нову, більш високу ступінь, забезпечивши на ділі справжню свободу й найширші права всім трудящим. Завдяки диктатурі пролетаріату в СРСР сталися великі зміни, подолані величезні труднощі соціалістичного будівництва. В найкоротші історичні строки сталися величезні соціалістичні перетворення, в ході яких ліквідовано експлуататорські класи, побудовано соціалізм, здійснено повне народовладдя. Основним знаряддям соціалістичного перетворення суспільства є соціалістична держава, що організує, згуртовує маси трудящих, здійснює планове керівництво економічним і культурним будівництвом, забезпечує захист революційних завоювань народу. «Практика найбільшої в світі революції і соціалістичної перебудови суспільства, яке досягло нечуваних висот розвитку і процвітання,— говориться в Програмі партії,— підтвердила історичну правоту ленізму, завдала нищівного удару по ідеології соціал-реформізму. В результаті самовідданої праці радянського народу, теоретичної і практичної діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу людство здобуло реально існуюче соціалістичне суспільство і перевірену на досвіді науку про побудову соціалізму. Стовповий шлях до соціалізму прокладено. Ним ідуть уже численні народи, ним рано чи пізно підуть усі народи»¹⁷.

Велика історична роль диктатури пролетаріату як знаряддя революційного перетворення суспільства підтверджується також досвідом інших соціалістичних країн. Цей досвід повністю виправдав ленінські вказівки про те, що питання про диктатуру пролетаріату має найважливіше значення для всіх країн¹⁸. «Перехід від капіталізму до комунізму,— писав В. І. Ленін,— звичайно, не може не дати величезного багатства і

¹⁵ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», стор. 29.

¹⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 419.

¹⁷ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», стор. 16.

¹⁸ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 207.

різноманітності політичних форм, але суть буде при цьому неминуче одна: *диктатура пролетаріату*¹⁹. Досвід країн народної демократії підтвердив, що і тут при переході від капіталізму до соціалізму пролетаріатові необхідна така влада, яка здатна придушити протидію експлуаторських класів, захистити завоювання революції і здійснити будівництво соціалістичного суспільства. В повній відповідності з ленінським вченням про диктатуру пролетаріату в новій Програмі відзначається: «Хоч би які різноманітні були в період будівництва соціалізму форми нової, народної державної влади, суть їх одна — диктатура пролетаріату, що являє собою справжню демократію, демократію для трудящих»²⁰.

Отже, досвідом сотень мільйонів людей, які скинули капіталістичне рабство і стали на шлях соціалізму, доведена історична необхідність і величезна творча роль диктатури пролетаріату як вирішальної сили соціального оновлення світу. Проте, як вчить марксизм-ленінізм, диктатура пролетаріату встановлюється не навечно, а лише на період боротьби проти експлуаторських класів, для перетворення старого, експлуаторського суспільства в нове, соціалістичне суспільство, що не знає експлуатації людини людиною. Робітничий клас — це єдиний клас, який не має на меті увічнювати свою владу. Володимир Ілліч зазначав, що робітничий клас має стати «пануючим класом на час боротьби з експлуатацією, поки темно, поки не вірять ще в нові порядки...»²¹. Він підкреслював, що мета диктатури пролетаріату — створення соціалізму, а період диктатури пролетаріату — це період переходу від капіталізму до соціалізму²², що зникнення загрози реставрації капіталізму означало б «припинення диктатури пролетаріату»²³.

Ці геніальні ленінські передбачення здійснилися в нашій країні. В результаті соціалістичних перетворень Радянська соціалістична держава — держава диктатури пролетаріату — сама зазнала змін. У зв'язку з ліквідацією експлуаторських класів відпала функція придушення їх опору, дістали дальшого розвитку головні функції соціалістичної держави — господарсько-організаторська і культурно-виховна. Пролетарська демократія все більше перетворювалась у всенародну демократію. Був період, коли в нашій країні існувала деяка нерівність у виборчих правах різних верств населення. З метою забезпечити керівну роль робітничого класу у суспільстві йому надавались переваги при виборах до Рад. Потім було здійснено колективізацію сільського господарства, ліквідовано на цій основі куркульські елементи, проведено величезну роботу по перевихованню селян у дусі соціалізму. На основі індустріалізації країни і колективізації сільського господарства було досягнуто високого рівня розвитку народного господарства і культури. Радянське суспільство, що склалося з двох дружніх класів — робітників і селян, а також трудової інтелігенції, досягло небувалої раніше соціально-політичної єдності і ідейної згуртованості. Після цього нерівність у виборчих правах різних верств населення була усунена і введено рівне представництво в органах Радянської влади. Всі ці зміни у поступовому розвитку привели нашу країну до повної і остаточної перемоги соціалізму.

Народжена соціалістичною революцією, диктатура пролетаріату з честю виконала свою історичну місію, вичерпала себе і перестала бути необхідною в СРСР. «Держава, що виникла як держава диктатури про-

¹⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 373.

²⁰ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», стор. 36.

²¹ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 429.

²² Див. В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 125; т. 29, стор. 344.

²³ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 72.

летаріату, — говориться в Програмі партії, — перетворилась на новому, сучасному етапі в загальнонародну державу, в орган вираження інтересів і волі всього народу»²⁴. Це положення, в якому науково узагальнено гігантський досвід розвитку радянського суспільства, збагачує марксистсько-лєнінську теорію в питанні диктатури пролетаріату і держави в період розгорнутого будівництва комунізму.

Ще напередодні Жовтневої революції В. І. Лєнін вказував на основні риси першої фази комунізму і геніально передбачав, що обмін і контроль — це головне, що потрібно для «правильного функціонування *першої фази* комуністичного суспільства. *Всі* громадяни перетворюються тут у найманих службовців держави... *Всі* громадяни стають службовцями і робітниками *одного* всенародного, державного «синдикату»²⁵. Це лєнінське передбачення здійснюється у формі загальнонародної соціалістичної держави, що є новим етапом у розвитку радянської соціалістичної державності. Загальнонародна соціалістична держава з успіхом продовжує справу, розпочату диктатурою пролетаріату. Її завданням є побудова другої фази комунізму — повного комуністичного суспільства. У Програмі вказано на основні функції соціалістичної держави в період розгорнутого будівництва комунізму. Виражаючи волю народу, вона, як загальнонародна організація, покликана створювати матеріально-технічну базу комунізму, перетворювати соціалістичні відносини у комуністичні, здійснювати контроль за мірою праці і мірою споживання, забезпечувати піднесення добробуту народу, охороняти права та свободу радянських громадян, соціалістичний правопорядок і соціалістичну власність, виховувати народні маси у дусі свідомої дисципліни і комуністичного ставлення до праці, надійно гарантувати оборону і безпеку країни, розвивати братерське співробітництво з соціалістичними країнами, відстоювати загальний мир і підтримувати нормальні відносини з усіма країнами. В. І. Лєнін підкреслював, що дальший розвиток радянської організації держави повинен полягати у все більшому залученні трудящих до державного управління. Весною 1918 р. в «Чорновому начерку проекту програми» він так характеризував процес розвитку Радянської держави: «Перехід *через* Радянську державу до поступового знищення держави шляхом систематичного залучення все більшого числа громадян, а потім і *поголовно* всіх громадян до безпосереднього і *щоденного* несення своєї частки тягот по управлінню державою»²⁶. Втіленням цих передбачень є положення Програми: «**Всебічне розгортання і вдосконалення соціалістичної демократії, активна участь усіх громадян в управлінні державою, в керівництві господарським і культурним будівництвом, поліпшення роботи державного апарату і посилення народного контролю над його діяльністю — такий головний напрям розвитку соціалістичної державності в період будівництва комунізму**»²⁷.

Радянська соціалістична держава за своєю природою — глибоко демократична. «Більш демократичної, у справжньому розумінні слова, тісніше зв'язаної з трудящими і експлуатованими масами, держави *на світі ще не було*»²⁸, — вказував В. І. Лєнін. Багатомільйонні маси трудящих беруть активну участь в управлінні державними справами, у вирішенні завдань економічного і культурного будівництва. За останні роки, особливо після ХХ з'їзду КПРС, проведена величезна робота по ліквідації шкідливих наслідків культу особи Сталіна і відновленню ле-

²⁴ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», стор. 88.

²⁵ В. І. Лєнін, Твори, т. 25, стор. 429—430.

²⁶ В. І. Лєнін, Твори, т. 27, стор. 127.

²⁷ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», стор. 89.

²⁸ В. І. Лєнін, Твори, т. 29, стор. 386.

нінських норм життя партії і держави, по дальшому розвитку соціалістичного демократизму, в тому числі ленінського принципу демократичного централізму, що був і є основним керівним началом у діяльності Радянської держави. Значно розширено права союзних республік і місцевих органів, підвищено роль Рад, профспілок та інших масових організацій. Дедалі ширше входять у життя радянського суспільства численні форми залучення трудящих мас до обговорення господарських і державних питань. Набагато зріс і продовжує зростати актив Рад депутатів трудящих, профспілок та інших громадських організацій. У місцевих Радах працює тепер понад 1,8 млн. депутатів. Майже 3,5 млн. громадян бере участь у роботі постійних комісій Рад. Тільки в Українській РСР навколо Рад створено 196 тис. самодіяльних організацій, якими охоплено понад 2,5 млн. трудящих. Тисячі радянських людей беруть активну участь у діяльності вуличних, квартальних і будинкових комітетів, в охороні громадського порядку і т. д.

У період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства роль Рад як найбільш масової і широкої представницької організації, що охоплює всі верстви населення міста і села, ще більш зростає. Програма партії вказує на необхідність удосконалювати форми народного представництва, розвивати демократичні принципи радянської виборчої системи. З метою дедалі більшого поліпшення діяльності Рад, залучення нових і нових мільйонів трудівників до державного управління Програма вказує на необхідність при кожних виборах оновлювати не менше третини їх складу. Партія ставить своєю метою залучити всіх без винятку громадян до управління громадськими справами. Це буде досягнуто неухильним поліпшенням матеріальних і культурних умов кожного трудівника, дальшим посиленням демократичного характеру виборчої системи, всенародним обговоренням найважливіших законопроектів, посиленням контролю мас у всіх ланках адміністративного апарату.

Радянське соціалістичне суспільство — високоорганізоване суспільство з твердою державною дисципліною і високою свідомістю мас. Якщо в світі капіталізму вся система державного управління і громадсько-політичного життя будується на обмані мас, на затуманенні їх свідомості, то при соціалізмі все життя суспільства ґрунтується на широкій і свідомій участі мас в управлінні державою, її господарством. Володимир Ілліч вказував, що наша Радянська держава «сильна свідомістю мас. Вона сильна тоді, коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо»²⁹.

Комуністична партія і Радянська держава добилися великих успіхів у комуністичному вихованні народних мас. Ці успіхи знаходять свій яскравий вираз у животворному патріотизмі радянських людей, у зростанні свідомості і комуністичного ставлення їх до праці, в зростанні й поширенні паростків комунізму (почуття колективізму, товарищескості, відданості громадському обов'язку тощо). В. І. Ленін, закликаючи всіляко доглядати і підтримувати усі, навіть найменші, паростки комунізму, пророче зазначав, що «при підтримці пролетарської державної влади паростки комунізму не зачахнуть, а розростуться й розвинуться в повний комунізм»³⁰. Партія і Радянська держава завжди керувалися цими ленінськими вказівками, завдяки чому паростки комунізму перших років Радянської влади, розвиваються і зростають, наближаючи час свого переростання у повний комунізм. Одним з проявів цього зростання і поширення паростків комунізму є чудовий рух мільйонних мас будів-

²⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 220.

³⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 383.

ників комуністичного суспільства за комуністичну працю, що розгорнувся в нашій країні в останні роки.

Завдання будівництва комунізму вимагають дальшого посилення і всебічного поширення виховної діяльності Радянської держави. Вся система державних і громадських організацій покликана виховувати трудящих у дусі добровільного і сумлінного виконання обов'язків. Найширший демократизм повинен поєднуватися з безумовним додержанням товариської дисципліни трудящих, з дальшим зміцненням соціалістичного правопорядку.

У новій Програмі партії знайшло дальший теоретичний розвиток марксистсько-ленінське положення про відмирання держави. У повній відповідності з вказівками Маркса, Енгельса і Леніна в ній відзначається, що «історичний розвиток неминуче веде до відмирання держави. Для повного відмирання держави необхідне створення як внутрішніх умов— побудова розвинутого комуністичного суспільства, так і зовнішніх умов— перемога і зміцнення соціалізму на міжнародній арені»³¹. Процес відмирання держави відбуватиметься шляхом всемірного розвитку соціалістичного демократизму і поступового переростання соціалістичної загальнонародної держави в комуністичне громадське самоврядування. Демократичні принципи управління справами держави і всього суспільства набиратимуть дедалі більшого значення. Зростатиме роль усіх масових організацій трудящих— Рад, профспілок, комсомолу, кооперації,— підвищуватиметься їхня активність, ініціатива, самодіяльність. Особливо підвищиться роль профспілок. М. С. Хрущов говорив, що «Ленін називав профспілки школою управління, школою господарювання, школою комунізму. Ця принципіальна ленінська оцінка ролі профспілок набирає особливого значення при переході до комунізму. Через профспілки робітники і службовці все більше посилюють свій вплив на господарську діяльність, сприяють поліпшенню роботи підприємств і контролю за виробництвом. Роль профспілок зростає і в зв'язку з тим, що їм надається право законодавчої ініціативи і до них переходять деякі функції, які раніше виконували державні органи»³².

Ради депутатів трудящих, що поєднують у собі риси державних і громадських організацій, все більше виступатимуть як громадські організації при найширшій і безпосередній участі мас в їх діяльності. Зростання громадських начал у роботі Рад підготує перехід від управління справами суспільства через державний апарат до громадського комуністичного самоврядування. Вже тепер деякі функції, що знаходились раніше у віданні державних органів, успішно виконуються громадськими організаціями, в тому числі керівництво справами соціального страхування, фізичної культури, додержання громадського порядку. В Програмі партії намічається протягом найближчих років передати у відання громадськості керівництво видовищними підприємствами, клубами, бібліотеками та іншими культурно-освітніми установами.

Втілюється в життя ленінське передбачення, що із зміцненням соціалістичного ладу відбуватиметься скорочення й відмирання адміністративного апарату державного управління. В травні 1918 р. на з'їзді Рад народного господарства В. І. Ленін говорив: «Цьому апаратові судилося, після того як зламаний буде остаточно опір експлуататорів, після того, як трудящі навчатимуться організовувати соціалістичне виробництво,— цьому апаратові управління у власному, тісному, вузькому розумінні слова, апаратові старої держави судилося вмерти, а апаратові

³¹ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», стор. 96.

³² М. С. Хрущов, Про Програму Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 76.

типу Вищої ради народного господарства судилося рости, розвиватися і міцніти, заповнюючи собою всю найголовнішу діяльність організованого суспільства»³³. Перебудова управління промисловістю і будівництвом, створення системи раднаргоспів, що здійснено за останні роки в нашій країні з ініціативи партії, є наочним втіленням цих ленінських ідей.

У процесі дальшого розвитку соціалістичної демократії відбуватиметься поступове перетворення органів державної влади в органи громадського самоврядування. «Розвиток соціалістичної державності,— говорить в Програмі партії,— поступово приведе до перетворення її в громадське комуністичне самоврядування, в якому об'єднуються Ради, професійні, кооперативні та інші масові організації трудящих»³⁴. Це буде новий тип організації, який вбере в себе кращий досвід радянських, профспілкових, господарських організацій.

Керівною силою радянського суспільства до повної перемоги комунізму лишається робітничий клас, який має найбільш сильні і глибокі революційні традиції і є послідовним носієм комуністичних ідеалів, головною рушійною силою революційного перетворення світу. Робітничий клас відіграє провідну роль у соціалістичному виробництві, оскільки він безпосередньо зайнятий створенням промислової продукції, що є базой для розвитку всього народного господарства і підвищення добробуту населення. Проте в міру розв'язання великих завдань побудови комуністичного суспільства, коли всі верстви трудящих — будівників комуністичного суспільства — підніматимуться до такого високого рівня організованості й комуністичної свідомості, який властивий робітничому класові, все більше й більше стиратимуться відмінності між класами, зникнуть класи і самі собою відпадуть функції робітничого класу як керівника суспільства. «Виконання своєї ролі керівника суспільства робітничий клас завершить з побудовою комунізму, коли зникнуть класи»³⁵, — говорить в Програмі КПРС.

Коли радянське соціалістичне суспільство перетвориться у громадське комуністичне самоврядування і водночас соціалістичний лад встановиться і зміцниться у всесвітньому масштабі, держава в СРСР зникне, відміре, її заступить комуністичне самоврядування. Управління людьми назавжди поступиться місцем управлінню речами. У 1917 р., замислюючись над питанням вищої фази комунізму, коли суспільство перейде до здійснення принципу «від кожного—по здібностям, кожному—по потребах», В. І. Ленін писав: «Якими етапами, шляхом яких практичних заходів піде людство до цієї вищої мети, ми не знаємо і знати не можемо»³⁶. Тепер, на основі величезного досвіду боротьби за перетворення ленінського плану побудови соціалізму, узагальнюючи цей досвід, Комуністична партія в новій Програмі накреслила конкретний план спорудження світлої будови комунізму в нашій країні. М. С. Хрущов говорив, що «ми бачимо, як її треба побудувати, який вона матиме вигляд зовні і зсередини, які в ній житимуть люди і що вони робитимуть, щоб будова комунізму ставала все зручнішою і красивішою»³⁷.

Організатором і натхненником боротьби за перемогу комунізму є Комуністична партія Радянського Союзу. Створена великим Леніним як партія робітничого класу, вона стала партією всього радянського наро-

³³ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 363.

³⁴ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», стор. 95.

³⁵ Там же, стор. 88.

³⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 428.

³⁷ М. С. Хрущов, Про Програму Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 19.

ду. Партія є та сила, що концентрує волю і енергію трудящих СРСР, які будують комунізм. Ідейно й організаційно згуртована, тісно зв'язана з масами, Комуністична партія координує багатогранну діяльність усіх державних і громадських організацій, спрямовує зусилля радянських людей на розв'язання величних завдань, поставлених новою Програмою партії — програмою будівництва комунізму в нашій країні.

Положення нової Програми КПРС про диктатуру пролетаріату і переростання її в загальнонародну державу мають велике міжнародне значення і є гострою ідейною зброєю в боротьбі проти антикомунізму. Імперіалісти всю свою антикомуністичну пропаганду будують на тому, що нібито соціалізм не може обійтись без примусу, що при соціалізмі неможлива свобода. Водночас вони спекулюють словами «свобода, рівність і братерство». Висунуті в новій Програмі партії положення про перетворення диктатури пролетаріату в загальнонародну державу, про перетворення пролетарської демократії у всенародну соціалістичну демократію викривають брехню імперіалістичної пропаганди, дають народним масам капіталістичних країн справжню уяву про державний і політичний лад соціалізму, показують їм перспективу відмирання держави і досягнення повної свободи при комунізмі. Генеральний секретар Французької Комуністичної партії Моріс Торез вказував, що трудящі Франції «з неослабною увагою вивчають ту частину Програми, в якій ставиться і розв'язується найважливіше питання теорії і практики комунізму: перетворення держави диктатури пролетаріату в загальнонародну державу», а також підкреслював, що Програма КПРС, її розділи, присвячені розвитку демократії, є «для французького народу новим могутнім стимулом для боротьби за свободу»³⁸.

XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу і його рішення — джерело нових успіхів сил прогресу і миру, надійна опора людства на шляху до перемоги комунізму, що є світлим майбутнім усього людства.

³⁸ Журн. «Коммунист», 1961. № 16, стор. 137, 140.

В. П. ПЕТРОВ

ПРО ПЕРШОПОЧАТКІ КИЄВА

(ДО 1100-РІЧЧЯ ПЕРШОЇ ЛІТОПИСНОЇ ЗГАДКИ ПРО КИЇВ)

Питання про першопочатки Києва досить невиразне й не цілком з'ясоване. В своєму початковому, вихідному формулюванні воно ставиться переважно так: коли виник, або коли засновано Київ? За підставу для відповіді береться, звичайно, літописний переказ про трьох братів, двічі наведений у літописі — спочатку в недатованій його частині і вдруге під 862 р. У центрі обговорення стають або спроби довести, що Кий літописної легенди — це справді історична постать, або розшуки топографічного порядку, на яких саме горах, згідно з літописом, сиділи три брати, засновники «града», припускаючи при цьому, що Київ як місто розвинувся на трьох горах.

У нас немає можливості аналізувати історіографічні норми, властиві для середньовічного літописання, й з'ясовувати характер історизму літописних звісток, але ми повинні цілком чітко уявляти собі контекст вступної, недатованої частини літопису, в якій наведено переказ про трьох братів, і разом з тим уважно дослідити, чому, як і для чого літописцеві знадобилося повторити той самий переказ вдруге під 862 р. Аджеж ні дату 862 р., ні двічі наведений переказ не можна брати ізольовано й розглядати поза зв'язком з цілим. Над усім повинна панувати точка зору літописця й той зміст, який він вніс у подані ним звістки.

Д. С. Ліхачов в історико-літературному нарисі, присвяченому «Повісті временних літ», викладаючи зміст вступної частини Несторового літопису, відзначає: «Після географічного опису Русі Нестор переказує легенду про трьох братів, засновників Києва — Кия, Щека й Хорива»¹. Тут не все точно. Літописець називає головні річкові шляхи по Дніпру, Двині й Волзі, згадує про полян і в зв'язку з цією згадкою наводить легенду про трьох братів, які «створиша град во имя брата своего старѣйшаго, и нарекоша имя ему Киев»². Вдруге літописець переказує ту саму легенду під 862 р., розповідаючи про великий водний шлях з варяг у греки і про походи руських на Царгород. Два боярина, дружинники Рюрика, «поидоста по Днѣпру, и идучи мимо и узрѣста на горѣ градокъ», питають: «Чий се градокъ?» На що одержують відповідь: «Была суть 3 братья, Кий, Щек, Хорив. иже сдѣлаша градокъсь и изгибоша, и мы сѣдим род их»³.

862 р. — дата умовна. Вона не має безпосереднього відношення до заснування Києва і ніяк не датує час його виникнення. Київський «град»,

¹ «Повесть временных лет», ч. II, Приложения, Статьи и комментарии Д. С. Лихачова, М.—Л., 1950, стор. 109.

² «Повесть временных лет», ч. I, Текст и перевод, М.—Л., 1950, стор. 13.

³ Там же, стор. 18—19.

згідно з літописом, був створений задовго до цього. Літописець скористався з цієї умовної дати, щоб зробити вставку з описом перших походів на Царгород, підтвердити взаємозалежність Новгороду й Києва і показати становище, яке склалося для Києва й «польської землі» в зв'язку з цими походами. «Аскольд же и Дир остаѣ в градѣ семь (Києві.— В. П.), и многи варяги сѣвокуписта, и начаста владѣти польскою землею». Підготовка до походу забрала в них чотири роки. «В лѣто 6374 (866) иде Аскольд и Дир на греки»⁴.

Аналізуючи найдавніші літописні зводи, О. О. Шахматов указав на наявність в них «особливого циклу переказів про походи руських на Царгород»⁵. До цього циклу він зарахував сказання про походи на Царгород Кия, княгині Ольги й Олега, але обминув похід Аскольда і Діра, хоч між цим переказом під 862 р. та оповіданням про Олега під 882 р. немає, власне, значної різниці. Та сама тема, той же зміст і та сама стандартна схема викладу, якою літописець користується од випадку до випадку. Одного разу він вставить у дану структурну схему імена Аскольда і Діра, іншим разом, змінивши імена, він повторить те саме про Олега. «В лѣто 6390 (882). Поиде Олег, поим воя многи..., и приде к Смоленску..., и прия град, ...оттуда поиде вниз, и взя Любѣць». «И приидоша к горам Киевѣским и узрѣша город Киев, и испыташа, кто в нем княжить; и рѣша: два брата Аскольд и Дир»⁶. Той самий текст наводиться двічі. Під 862 р. два боярина «поидоста по Диѣпру» з Новгороду; під 882 р. з Новгороду «Поиде Олег». Далі так само повторено: «узрѣста на горѣ градок»; або відповідно: «Олег узрѣша город Киев». Після цього йдуть однакові запитання: «Чий се градок?», «Кто в нем княжить?» і тотожні відповіді: «Три братья, Кий, Щек, Хорив», або: «Два брата, Аскольд и Дир». Перед походом «на греки» відбувається затримка. Аскольд і Дір лишалися в Києві чотири роки (862—866), Олег — 25 років (882—907). Літописець хоче підкреслити, що підготовка до походу, щоб скупити «вои многи», вимагала часу. Затримка в Києві була необхідністю.

До цього способу викладу треба звикнути, щоб ухопити думку автора й зрозуміти, про що власне він каже. Повторна згадка про Кия, Щек і Хорива під 862 р. знадобилася Нестору для розмежування місцевих полянських володарів і зайшлих ватажків, які супроводили каравани лодій («однодеревок») на водних шляхах «з зовнішньої Русі» до Царгорода. Згідно з першою згадкою в літописі про трьох братів, Кий — родовий володар: «Се Кий княжаше в родѣ своемъ». Під 862 р. літописець спадковим родовим володарям полян протиставив дружинну адміністрацію, ватажків дружин, які з'являлися на терені Києва, «идучи мимо». На жаль, історики, коментуючи літописний текст, значно менше уваги присвятили спробам відтворити правдивий історичний сенс процесів і явищ, описаних літописцем за середньовічними історіографічними нормами, ніж спробам довести, що Кий — це справді історична постать; що згадка про його мандрівку до Царгорода — правдива подія; що в Києві справді є три гори, на яких сиділи три брати — Кий, Щек і Хорив; абож, що нащадками Кия та його братів були Аскольд і Дір, як це, приміром, обстоє О. О. Шахматов⁷.

Принцип уособлення, спосіб персоніфікації, створення малюнка, запровадження діалогу становили собою одну з провідних норм середньо-

⁴ «Повесть временных лет», ч. I, 1950, стор. 19.

⁵ А. А. Шахматов, Разыскания о древнейших русских летописных сводах, СПб, 1908, стор. 477.

⁶ «Повесть временных лет», ч. I, 1950, стор. 19.

⁷ А. А. Шахматов, Разыскания о древнейших русских летописных сводах, СПб, 1908, стор. 447.

вічної історіографії. Певне історичне явище і тривалий історичний процес стискалися до події окремого року, пов'язувалися з певною особою. За браком інших джерел, крім літопису, історики XVIII—XX ст. змушені були або доводити історичну реальність елементарних історіографічних схем, якими оперував літописець, як про це згадувалося вище, або вдаватися до соціологічних абстрагованих узагальнень. Відповідно до цього проблема виникнення міст, у тому числі й Києва, розв'язувалася в плані трьох теорій: ринкової, замкової (бургової) та гарнізонної. Київ визначався як «град» або як полянський епоріум, племінний торг, факторія на великому водному шляху з варяг у греки з найширшими й всебічними торговельними зв'язками.

За останній час у радянській історичній літературі були зроблені спроби заперечити й рішуче відкинути ці вироблені буржуазною історичною наукою концепції й розглядати походження Києва як процес становлення феодального міста в умовах розкладу первіснообщинного суспільства й формування феодальних відносин. Тим-то Київ, подібно до інших середньовічних міст, розвинувся як місто в процесі відокремлення ремесла від хліборобства, зростання протилежностей у суспільному виробництві між селом і містом, оскільки місто за своїм економічним типом різко відмінне від села. Археологічні дослідження на території сучасного Києва протягом останніх десятиліть дозволили змінити джерелознавчу базу, стати на твердий ґрунт конкретних фактів і відтлумачення легендарних звісток про заснування Києва перейти до вивчення фактичних даних, здобутих внаслідок археологічних розкопок.

Територія сучасного Києва була заселена з часів палеоліту. Однак нас цікавить у даному разі не стільки те, що Київ був заселений з давніх давен, скільки конкретна можливість простежити процес історичного розвитку Києва на шляхах його перетворення в місто та розчленувати окремі етапи цього тривалого процесу.

Окремі етапи в розвитку Києва від селища до феодального міста — це етапи зміни археологічних культур. З чого треба почати? Можливо, найбільш доцільно почати з зарубинецько-корчуватської культури, датованої II—I ст. до н. е.— I ст. н. е., оскільки цей етап характеризується певною сталістю і деякою спадковою послідовністю у топографічному розташуванні селищних осад на території сучасного Києва. Для зарубинецько-корчуватської культури характерні відкриті поселення, могильники без насипів (типу «полів поховань») з трупоспаленням, ліпний посуд різноманітних форм, бронзові фібули середньо- й пізньо-латенської схеми⁸. Знахідки цього часу на території сучасного Києва відомі з кількох пунктів: 1) на горі Киселівці; 2) в садибі Київського державного історичного музею; 3) на Печерську, поблизу церкви Спаса на Берестові; 4) в Корчуватому тощо⁹. Ці поселення знаходилися на незначній відстані одне від одного і не відрізнялися своїми розмірами, топографічним положенням і структурним типом.

За часів зарубинецько-корчуватської культури (на етапі середнього і пізнього палеоліту) Києва як певної селищної цілості ще не було. Була розчленована смуга розрізнених селищ, яка складалася з низки невеликих родових або, можливо, великородинних поселень по лінії Дніпра й

⁸ В. В. Хвойка, Поля погребеный в Среднем Приднепровье, «Записки Русского археологического общества, т. XII, вып. 1—2, Новая серия, Труды отделения славянской и русской археологии», кн. V, СПб. 1901. стр. 182—185.

⁹ В. В. Хвойка, Древние обитатели Среднего Приднепровья, К., 1913, стор. 65; Розкопки в Києві на горі Киселівці в 1940 р., «Археологія», т. I, К., 1947, стор. 148, ОАК за 1910 г., СПб, 1913, стор. 184; І. М. Самойловський, Пам'ятки культури полів поховань у Києві, «Археологія», т. VII, 1952, стор. 153—157; М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, М.—Л., 1958, стор. 82, 83, 86, 91.

берегах Віти — Ірпеня — Стугни в межах сучасного Києва та його околиць.

На зміну зарубинецько-корчуватській культурі приходить черняхівська культура II—V ст. н. е. Матеріальна культура Середнього Подніпров'я й суміжних областей досягає нового, вищого ступеня розвитку. Лінна кераміка виходить з ужитку, її заступає досконалий посуд, вироблений на гончарному крузі. Знахідки ливарних льячків свідчать про існування місцевого ювелірного виробництва. Створюються певні виробничі осередки, продукція яких розрахована на ринковий збут. Власна монета ще відсутня (використовується римська). Знахідки черняхівського часу, засвідчені на території сучасного Києва, трапилися на тих самих місцях, де перед цим розташовувалися зарубинецько-корчуватські селища. Залишки черняхівського могильника були виявлені в 1937 р. на садибі Київського державного історичного музею¹⁰. Знайдено окремі монети і монетні скарби. Так, великий скарб римських монет вагою близько пуда був знайдений у 1874—1875 рр. на захід від Львівської площі. Другий, не менш цікавий скарб римської доби знайдено в районі північно-західної частини старого Києва (вулиця Некрасова)¹¹. Монети знайдено на Володимирській гірці біля південної стіни Михайлівського монастиря, на Олександрівській горі проти Першотравневого парку, на Печерську, коло Видубецького монастиря, на Подолі (русло колишнього струмка Глибочиці), в районі Житнього базару і т. д.¹² Знахідки кераміки на Киселівці, поховання на київському дитинці, монетні скарби тощо дозволяють включити Київ у реєстр черняхівських пам'яток, поставити його в один типологічний ряд поруч з Черняховим, Масловим і т. д. В Києві, на Лук'янівці, знайдені речі, які ніде більше не зустрічалися; орнаментований римський світильник з 15 ріжками, на дитинці — бронзову литу бляшку з своєрідним зображенням людини, на садибі Софійського заповідника — каменю з зображенням Венери перед дзеркалом, скляний бальзамарій та ін.¹³

Наявність подібних знахідок у Києві, при відсутності їх в інших пам'ятках, свідчить про певну відмінність значення Києва в порівнянні з іншими черняхівськими пам'ятками доби. Що слід в цьому зв'язку сказати? Почнемо з топографічного розміщення. За черняхівських часів значно підноситься рівень виробництва, розвиток продуктивних сил. Кількість населення збільшується. Відповідно зростає значення землеробства, освоюються великі земельні простори. Селища поширюються далеко вглиб суходолу. З відрубних берегових відрогів поселення переносяться на плоскі схили малих річок і дрібних струмків, де вони тягнуться подекуди на кілометри. Ці явища спостерігаються на всій території поширення черняхівського культурно-етнічного масиву. Тим часом у Києві черняхівські осаді не відривалися від берегів Дніпра. Вони, як і раніш, містилися на берегових відрубних мисах дніпровського узгір'я.

Положення Києва відносно основного культурного масиву істотно змінювалося на окремих історичних етапах. На зарубинецькому етапі Київ був розташований, до певної міри, ніби в центрі зарубинецької тери-

¹⁰ «Наукові записки Інституту історії матеріальної культури», кн. I, К., 1934, стор. 50, 60—61; «Археологія», т. I, К., 1947, стор. 148; М. К. Каргер, К вопросу о древнейшей истории Киева, «Советская археология», т. X, М., 1948, стор. 249—251; його ж, Древний Киев, т. I, стор. 83—85.

¹¹ В. Ляскоронський, Римські монети, які знайдені на території м. Києва, Український музей, Збірник, т. I, К., 1927, стор. 34.

¹² В. Ляскоронський, назв. праця, стор. 29, 30, 40.

¹³ І. М. Самойловський, назв. праця, стор. 155—156; М. К. Каргер, К вопросу о древнейшей истории Киева, стор. 251; його ж, Древний Киев, т. I, стор. 79—81.

торії, зовсім інше ми спостерігаємо за черняхівською доби. За цієї доби Київ знаходився на північній межі, на периферії черняхівського культурного масиву, який охоплював, як відомо, величезну територію від Десни й Тетерева — на півночі, до Нижнього Подніпров'я — на півдні. Для території, що знаходиться вище Києва, черняхівські пам'ятки не характерні. Вище Києва, по лінії річок Тетерев — Десна починалася смуга іншого культурного масиву — область археологічних культур Полісся.

В літературі не раз висловлювалась думка, що «історичний розвиток Києва був безперервний», що «сучасний Київ виріс на місці древнього Києва», який «складався з кількох давніх поселень, які пізніше злилися в одне»¹⁴. Відповідно до цього «носії корчуватської культури» розглядаються як «основположники древнього Києва II—I ст. до н. е.»¹⁵. Аналогічну думку висловила Л. А. Голубева¹⁶. На тих же самих позиціях стоїть і М. Ю. Брайчевський. За його твердженням, Київ «виник на базі злиття кількох давніх поселень», і найдавніші зарубинецько-корчуватські поселення «можуть вважатися ядром майбутнього міста»¹⁷. «Місто Київ виникло в результаті перетворення описаних поселень в поселення міського типу»¹⁸.

Усі ці зауваження до певної міри слушні, але не з усіма можна погодитись. Справді, якою мірою можна говорити про злиття? Адже гора Киселівка ще й досі не злилась з садибою Київського державного історичного музею. Те ж саме доводиться сказати й про суміжні відроги в напрямку на захід, гору Дитинку, відріг-садибу Художнього інституту, Копирів кінець. Місто Ярослава (1037 р.) з Софією й Золотими воротами було збудоване на широкій площі відкритого плато, де перед цим було лише саме голе поле й не було поселень. Фактор злиття поселень при цьому не діяв. Зміни в топографічній структурі Києва в процесі його розвитку з первіснообщинних селищ у феодальне місто відповідали змінам археологічних культур, залежали від цих змін і були ними зумовлені.

Якщо питання про Київ і його топографію на етапі спочатку зарубинецької, а далі черняхівської культури більш-менш ясне, то питання про Київ післячерняхівських часів, тобто третьюю чверть I-го тисячоліття, лишалося досі майже цілком нез'ясованим. «VII—VIII ст. — найтемніша доба в історії Києва», — зазначала Л. А. Голубева¹⁹. Такої ж думки дотримується й М. К. Каргер: «Період з середини V ст. до другої половини VIII ст. є найбільш темним в історії Києва»²⁰. До цієї доби відноситься лише кілька випадкових знахідок, у тому числі бронзова антропоморфна фібула, знайдена на Малій Житомирській вулиці, браслети з поширеними порожнистими кінцями з колекції Хойновського та ін.²¹ Посилаючись на ці знахідки, М. К. Каргер зауважує, що «в антський період на території Києва існували якісь слов'янські поселення, спадковий зв'язок яких з попередніми поселеннями епохи полів поховань поки що аж ніяк

¹⁴ І. М. Самойловський, Коли виник Київ, «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1961, № 6, стор. 22.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Л. А. Голубева, Топографія домонгольського Києва, «Краткие сообщения Института истории материальной культуры» (далі — АН СССР, «КСИИМК»), вып. 16, 1947, стор. 178.

¹⁷ М. Ю. Брайчевський, Стародавні слов'яни та виникнення міста Києва, «Історія Києва», т. I, К., 1959, стор. 31—32, 34.

¹⁸ Там же, стор. 35.

¹⁹ Л. А. Голубева, назв. праця, стор. 178.

²⁰ М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, стор. 92.

²¹ Там же, стор. 92—95.

не може вважатись безперечно доведеним»²². При цьому він додає: «Образ матеріальної культури «антського періоду», зокрема характер поселень, тип жител, навіть кераміка, лишаються досі загадкою»²³.

Це твердження ще в 1958 р. було цілком слушне, але досліді останніх років на Росі, Тясміні, в порожистій смузі Дніпра, на Південному Бугі разом з матеріалами давніших розкопок, скажімо, С. С. Гамченка на Тетереві, поблизу Житомира, внесли достатню ясність у перелічені питання не тільки щодо характеру поселень типу жител, складу й типологічних ознак інвентаря, а й щодо етапів розвитку протягом VI—X ст., територіальних зв'язків і т. д.

Для черняхівських часів II—V ст. були характерні наземні житла й відкриті поселення на плоских схилах невеличких річок і струмків, а для VI—VII ст. — малі житла, дещо заглиблені в землю, напівземлянки з печами-кам'янками. Поселення розташовувалися на самотніх острівцях, оточених болотами, у заплавах річок. Кераміка, зроблена на гончарному крузі, виходила з ужитку, її заступала ліпна кераміка грубої виробки. Металеві прикраси цього часу мають дуже мало спільного в порівнянні з інвентарем черняхівських пам'яток. На Киселівці в Києві був знайдений посуд банкового типу з майже прямими, або ледве відігнутими вінцями, орнаментований хвилястими й прямими лініями, товстостінні фрагменти, без орнаменту грубої виробки, а також сковорідки з низьким бортиком. Цей посуд типологічно споріднений з керамікою типу Корчака й Луки Райковецької на Волині, аналогії якому для даної доби ми знаходимо на Росі, на Тясміні, в порожистій смузі Дніпра.

Археологічна культура післячерняхівських часів, тобто VI—VII ст., не виросла з черняхівської, не була створена на її основі. І це цілком зрозуміло. Черняхівська культура — місцева культура, поширена від Прута до Діпця й Дона, типологічно споріднена з провінціально-римськими культурами. Це — культура часів світового панування Римської імперії, коли місцеві відміни нівелювалися, набували спільних ознак, так або інакше втягувалися в річище спільного розвитку. В Києві ми знаходимо римські гроші, фрагменти посуду такі самі, як у римських провінціях. З занепадом Риму, з розкладом імперії губить свою дійову силу вся та система зв'язків, що була створена Римом і розвинулася в суміжних неокупованих Римом областях.

Київ не стояв осторонь від загальних історичних процесів досліджуваної доби, й зміни, які сталися в його історичній долі, були пов'язані із змінами, що охопили величезні території від верхів'їв Дніпра до Морави й Вісли на заході та Дуная на півдні. VI—IX ст. — доба племінних розчленувань, і Київ становить собою один з племінних центрів. У нас немає жодних підстав гадати, що в той час за Києвом закріплювалося надплемінне значення. Протягом століть тривала уперта племінна боротьба полян з древлянами, яка лише в середині X ст., за часів Ольги, завершилася підкоренням древлян.

Як згадувалося на початку статті, літописець лід 862—866 рр. навів переказ про перший військовий похід з іменами Аскольда й Діра. Події 882 р. він пов'язав з ім'ям Олега. На жаль, ми позбавлені можливості розкрити докладніше структуру літописних переказів згаданого вище «циклу переказів про походи руських на Царгород». Обмежимося найголовнішим. В основі циклу лежить провідна тема великого водного шляху з варяг у греки, до неї приєднується тема окремих поступових етапів освоєння цього шляху. Згадка про Київ, яка включається в цю тему,

²² М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, стор. 92.

²³ Там же, стор. 96.

трактує Київ у літописі під 862 і 882 рр. як проміжний, перевалочний пункт на цьому шляху. Ватажки дружинників затримуються в Києві, щоб зосередити необхідне військо для нападу на Царгород. До цього літописець приєднує дві підтеми: про стосунки, які склалися в Києві між дружинними ватажками й місцевими племінними володарями, та про взаємні сутички й боротьбу між окремими ватажками дружин.

Константин Багрянородний (X ст.) описує той самий водний шлях із «зовнішньої Русі» в Константинополь, називає ті самі міста на цьому шляху, що й літописець,— Новгород, Смоленськ, Любеч, Київ, але він не називає імен, не розчленовує етапів, не пов'язує ці етапи з окремими особами й датами. Він обмежується згадкою, що «одnodеревки, які приходять у Константинополь із зовнішньої Русі, ідуть з Новгорода..., спускаються по Дніпру й збираються в Київській кріпості»²⁴. Константин Багрянородний обминув питання, яке найбільш цікавило літописця, — про стосунки між військовою охороною, яка супроводила ці каравани одnodеревок-лодій, і місцевими полянськими володарями та про криваві збройні сутички, які, певне, не раз спалахували між ватажками мандрівних дружинних найманців і які літописець звів до розповіді під 882 р. про вбивство Олегом Аскольда й Діра.

Якщо зважати на свідчення візантійського автора X ст. про Київ як про збірний пункт для одnodеревок на річковому караванному шляху з Новгорода в Царгород та на довідку літописця про «перевіз» у Києві, то нам стане ясним процес перетворення Києва з племінного центру з кріпості-гавань, у місто-фурт, в загальній системі аналогічних осад-бродів, до якої входили Смоленськ, Любеч, Вишгород, Вітичів, Заруб, Воїнь. Серед них Києву належало головне місце. Наступний етап — кінець X ст. За часів Володимира Київ набув значення державного центру.

Перейдемо до питання про топографічну структуру Києва наприкінці X — на початку XI ст. Це питання не раз трактувалося в літературі; однак воно ще й досі не може вважатися цілком з'ясованим. Обмежимося кількома зауваженнями. До наших часів з усіх центрів древньоруських князівств (X—XIII ст.) у своєму первісному вигляді найкраще зберігся Галич, розташований на мисовому відрозі плато, де нині міститься с. Кринос. Цей мисовий виступ поділений на три частини — князівську, єпископську й торгово-ремісничу. Князівська частина «Золотий тік» знаходиться наприкінці миса, глибоким валом вона відокремлена від центральної єпископської частини, яка підноситься над усім містом і найкраще укріплена. Третя частина з оселями ремісників висунута назовні, примикає до плато й відокремлюється від суходолу смугою ровів і валів.

Таке саме розчленування ми спостерігаємо і в Києві — точніше з «місті Володимира». В крайній смузі відрога знаходився князівський терем (він був розкопаний у 1907—1908 рр. В. В. Хвойком). Як і в Галичі, ця теремна частина була відокремлена від середньої, вищої смуги міста, де Володимир збудував Десятинну церкву. Від неї до міських воріт, в'їзда в місто (нині на розі Великої Житомирської і Володимирської вулиць) простяглася реміснича частина. Така структура характерна для феодальних міст взагалі.

Отже, археологічні матеріали дозволяють зробити висновок про якнайдавніше існування Києва як селищного пункту. За часів зарубинецько-корчуватської культури (II ст. до н. е.—I ст. н. е.) синхронні селища тяглися по Дніпру від Чаплина на Прип'яті до Корчуватого на

²⁴ Константин Багрянородний. Об управленни государства, «Известия Государственной Академии истории материальной культуры», вып. 91, М.—Л., 1931, стор. 8.

Либеді й до Пилипенкової гори в Каневі на Росі. Київ був розташований у центрі культурно-етнічного масиву. На наступному етапі, за часів черняхівської культури, все істотно змінилося. Київ був розташований уже не в центрі, а в окраїнній смузі, на крайній північній межі поширення черняхівського масиву. Цим положенням на стику двох культурних територій і слід пояснити деякі відміни як у топографічних ознаках, так і в складі інвентаря черняхівських поселень у межах сучасного Києва.

В VI—VIII ст. Київ почав втрачати своє попереднє значення. Він стає лише племінним центром полян. Літопис лишив для нас деякі згадки про Київ в умовах племінної боротьби полян і древлян, яка була завершена в X ст. З племінної осади в X ст. Київ перетворився на надплемінний центр, на стольний град Древньо-руської держави. Нове феодальне місто, «місто Володимира», виникло не внаслідок злиття ще й досі окремо розташованих гір, а через перетворення старо-київської гори в єдине феодальне місто з тричленною структурою, як це властиво для тих часів.

Такі провідні етапи, які протягом I-го тисячоліття н. е. призвели до перетворення первіснообщинних поселень у феодальне місто. Древня земля Києва зберігає в собі ще чимало непізнаних таємниць, з'ясування яких дозволить пов'язати поодинокі, уривчасті відомості в єдину суцільну картину поки що ще досить загадкового для нас минулого.

З історії Великої Вітчизняної війни на Україні

С. М. КИРИЧЕНКО

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ПЕРЕБУДОВІ ЖИТТЯ РЕСПУБЛІКИ НА ВОЄННИЙ ЛАД

(червень — листопад 1941 р.)

Початковий період Великої Вітчизняної війни характерний найтяжчими випробуваннями для радянського народу і його Збройних Сил. Гітлерівська кліка, поневоливши майже всю Західну Європу, кинула проти Радянського Союзу пайсильнішу, що будь-коли знала історія, воєнну машину. Тяжкі наслідки раптового удару ворога посилювались також тим, що Сталін, який сам вирішував державні і військові питання, недооцінював реальної загрози війни з боку фашистської Німеччини, і радянські війська до нападу гітлерівських розбійницьких орд не були приведені в бойову готовність. Героїчно захищаючи кожну пядь землі, радянські війська змушені були відступати вглиб країни. У цій складній обстановці Комуністична партія згуртувала і повела на священну Вітчизняну війну весь радянський народ. Грунтуючись на ленінських настановах про захист соціалістичної Вітчизни і пам'ятаючи, зокрема, вказівку Володимира Ілліча Леніна про те, що «раз справа дійшла до війни, то все повинно бути підкорене інтересам війни»¹, Комуністична партія в короткій строк перетворила країну в єдиний бойовий табір, перебудувавши все господарське, громадське, політичне і культурне життя у відповідності з вимогами війни. Основні завдання цієї перебудови були викладені в заяві Радянського уряду народові 22 червня 1941 р., постанові Центрального Комітету ВКП(б) і Раднаркому СРСР про роботу партійних і радянських органів в умовах воєнного часу (23 червня 1941 р.) і, особливо, в директиві РНК СРСР і ЦК ВКП(б), надісланій 29 червня 1941 р. партійним і радянським організаціям прифронтових областей.

З самого початку війни територія України стала ареною жорстоких битв з наступаючими гітлерівськими полчищами. Керуючись вказівками Центрального Комітету ВКП(б) і виходячи з конкретної обстановки, ЦК КП(б)У, очолюваний М. С. Хрушовим, виступив активним організатором трудящих для відсічі ворогу. Уже в перший день війни Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення в невідкладних питаннях перебудови роботи партійних організацій, проведення мобілізації і переведення всіх галузей народного господарства на воєнний лад². Відповідні рішення були прийняті й місцевими партійними комітетами. Так, бюро Полтавського обкому КП(б)У у прийнятій 22 червня 1941 р. постанові вказувало на необхідність забезпечення мобілізації військовозобов'язаних і матеріальних ресурсів для потреб фронту, на негайний добір лю-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 107.

² «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», т. 2, М., 1961, стор. 22.

дей, здатних замінити працівників, які пішли в армію. Обком партії дав ряд конкретних рекомендацій міськкомам і райкомам КП(б)У щодо змісту і форм політико-масової роботи серед трудящих, передбачив організацію посиленої сторожової і протипожежної охорони господарських об'єктів³. Питання перебудови діяльності партійних організацій всюди обговорювались на парадах партійних працівників, зборах, партактивах і в первинних партійних організаціях. У Київському міськкомі КП(б)У, наприклад, уже вранці 22 червня за дорученням М. С. Хрущова було проведено екстрену нараду членів міськкому, секретарів райкомів партії і відповідальних працівників партійного апарату, на якій були визначені шляхи перебудови роботи партійних організацій⁴.

З перших днів війни партійні органи перетворились на справжні бойові штаби керівництва боротьбою трудящих з ненависним ворогом. У багатьох містах України партійні працівники були переведені на казармене становище. У Львові уже о 6 годині ранку 22 червня партійні і комсомольські працівники були на своїх робочих місцях, а до 12 години дня всі комуністи і більшість комсомольців були вже озброєні і брали активну участь у боротьбі проти ворожих парашутистів, націоналістичних банд і виконанні інших бойових завдань радянського військового командування⁵. Керівні партійні і радянські працівники України очолили найголовніші ділянки в тилу і на фронті, забезпечуючи мобілізацію всіх сил і засобів на боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками. Секретар ЦК КП(б)У М. О. Бурмистенко, голова РНК Української РСР Л. Р. Корнієць, секретарі обкомів КП(б)У В. А. Бегма, Л. І. Брежнев, І. С. Грушецький, З. Т. Сердюк та ін. були направлені на відповідальну роботу в армію. З перших днів війни членом Військової Ради Південно-Західного фронту, а потім Південно-Західного напрямку став Перший секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов, який з властивою йому невтомною енергією поєднував цю велику роботу з багатогранною діяльністю по керівництву партійними організаціями України.

Нові завдання і умови роботи вимагали зміни структури партійних органів і функцій їх відділів. Наприклад, відділи кадрів були зайняті переважно мобілізацією комуністів в армію, добором командно-політичних кадрів для частин народного ополчення, винищувальних батальйонів і партизанських загонів. Організаційно-інструкторські відділи зосереджували свою увагу на поданні допомоги партійним організаціям у перебудові їх роботи на военний лад, на перевірці виконання директив вищестоящих партійних органів. Військові відділи обкомів, міськкомів і райкомів КП(б)У координували роботу військових комісаріатів і місцевих Рад, допомагали їм у проведенні мобілізації військовозобов'язаних, у формуванні частин народного ополчення, винищувальних батальйонів і партизанських загонів, спрямовували роботу штабів МППО і т. д. Істотно змінились функції й інших відділів партійних комітетів. При деяких міськкомах КП(б)У були створені нові промислові відділи з одночасною реорганізацією деяких існуючих. Так, у Луганському обкомі КП(б)У були створені відділи електростанцій і хімічної промисловості, а відділи будівництва і будівельних матеріалів були злиті з відділом міського господарства⁶.

³ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 63, од. зб. 12, арк. 122—123.

⁴ «Київ-герой, Збірник матеріалів про подвиг киян у Великій Вітчизняній війні». К., 1961, стор. 75.

⁵ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 9, од. зб. 77, арк. 15.

⁶ Г. Емченко, Годы суровых испытаний, Луганск, 1961, стор. 46.

Партійні органи України серйозну увагу приділяли перебудові роботи і організаційному зміцненню первинних партійних організацій. Число яких і кількість комуністів в яких різко зменшились у зв'язку з масовим уходом комуністів в Радянську Армію. В Одесі, наприклад, до війни було 22 тис. комуністів, об'єднаних у 800 первинних партійних організаціях, а у вересні 1941 р. залишилось 189 первинних партійних організацій, в яких було 1908 комуністів⁷. В таких умовах велике значення набиравала правильна розстановка партійних сил. Направляючи комуністів на вирішальні ділянки роботи, партійні органи зміцнювали нечисленні партійні організації. Там, де не вистачало комуністів, створювались партійно-комсомольські групи.

Під керівництвом партійних організацій перебудовувалась діяльність державного апарату і громадських організацій. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР про воєнне становище на Україні з першого дня війни функції органів державної влади в галузі оборони, забезпечення громадського порядку і державної безпеки передавались військовим органам. Водночас було розширено права і підвищено відповідальність Ради Народних Комісарів Української РСР та місцевих Рад депутатів трудящих у вирішенні питань, зв'язаних з обороною. 18 липня 1941 р. на Народних комісарів України було поширено положення РНК СРСР про розширення прав Народних комісарів СРСР в умовах воєнного часу (1 липня 1941 р.)⁸. Це створило умови для більш оперативного вирішення важливих питань воєнного виробництва. Набагато змінилось і розширилось коло питань, що їх вирішували місцеві Ради. На перший план висувалось завдання всебічної допомоги фронту. Так, виконком Харківської обласної Ради депутатів трудящих в перші два місяці війни прийняв понад 20 постанов і рішень, зв'язаних з обороною, в тому числі про хід мобілізації і приведення в мобілізаційну готовність матеріальних ресурсів, про заходи МППО, проведення фортифікаційних робіт, виробництво оборонної продукції на підприємствах місцевої промисловості, будівництво аеродромів і т. д.⁹

Виконуючи вказівки ЦК ВКП(б), партійні організації України вжили заходів по скороченню кількості і штатів державних установ та господарських організацій і частковому переведенню їх з міст в районні центри. На початку липня 1941 р. обкомами КП(б)У були створені спеціальні комісії для здійснення цих заходів, що дозволило вивільнити певні людські резерви і матеріальні кошти для потреб фронту¹⁰. Тоді ж у місцевих Радах були введені посади заступників голів виконкомів, а також створені деякі нові відділи і управління. Новою формою залучення активу на допомогу місцевим Радам стало створення в перші ж дні війни вуличних комітетів в містах і обрання десятихатників у селах. Вони відіграли важливу роль в посиленні агітаційно-масової роботи серед населення і мобілізації мас на зміцнення МППО.

Під керівництвом партійних організацій в короткий строк перебудували свою роботу на воєнний лад профспілкові організації України. Вони приділяли основну увагу розвитку творчої активності трудящих у матеріальному забезпеченні фронту, мобілізації широких мас на будівництво оборонних рубежів, поданню допомоги радянським органам

⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 4, арк. 1.

⁸ «Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам (1917—1957 гг.)», т. 2, М., 1957, стор. 707.

⁹ Державний архів Харківської області, ф. Р—3858, оп. 2, спр. 123, арк. 2; спр. 125, арк. 12; Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 579, арк. 175, 314.

¹⁰ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 1, од. зб. 366, арк. 145.

в евакуації підприємств, повсякденному піклуванню про матеріально-побутові і культурні потреби робітників і службовців, поранених воїнів і сімей військовослужбовців.

Бойовим помічником Комуністичної партії в перебудові господарства на военний лад став комсомол України. Відповідно до постанови ЦК ВЛКСМ про військову роботу в комсомолі (23 червня 1941 р.) Центральний Комітет ЛКСМУ на початку війни розробив і здійснив ряд практичних заходів по військовому навчанню комсомольців, посиленню виховної роботи серед молоді, підвищенню її трудової активності на виробництві і т. д. В липні 1941 р. ЦК ЛКСМУ прийняв постанову про участь комсомольських організацій в підготовці населення до протиповітряної оборони. 40 тис. комсомольців було виділено у школи Тсовіахіму для підготовки з них інструкторів ППХО. У міськкоммах і райкоммах ЛКСМУ вводились посади організаторів МППО¹¹. Тоді ж при комсомольських організаціях були створені загоны винищувачів танків, учбові команди по підготовці зв'язківців та інших військових спеціалістів.

Відповідно до вимог війни була перебудована робота оборонних, спортивних та інших громадських організацій України. Перед війною в республіці було 66 300 первинних організацій Тсовіахіму, що об'єднували понад 3 млн. членів¹², і близько 40 тис. організацій Червоного Хреста, до яких входило більше 2 млн. трудящих¹³. У перший же день війни Президія Центральної Ради Тсовіахіму СРСР прийняла постанову про завдання Тсовіахіму у зв'язку з введенням воєнного становища¹⁴. У відповідності з цією постановою тсовіахімівські організації України спрямували свої зусилля на підготовку резервів для фронту і навчання населення правил протиповітряної оборони. В Полтавській області, наприклад, організації Тсовіахіму на початку війни підготували 2824 інструктори ППХО, близько 30 тис. стрільців, більше тисячі кулеметників, 220 мінометників, 1200 саперів-мінерів та багато інших військових спеціалістів¹⁵. Організації Червоного Хреста розгорнули велику роботу по підготовці медичних кадрів і санітарного активу. У другій половині 1941 р. на курси медсестер на Україні було набрано майже в півтора рази більше, ніж планувалось; близько 20 тис. жінок було підготовлено сандружинницями¹⁶.

Отже, партійні організації України, як і вся наша Комуністична партія, з перших днів війни підпорядкували всю діяльність державних і громадських організацій єдиній меті — організації відсічі ворогові, забезпечуючи неослабний партійний вплив і конкретне керівництво всіма сторонами політичної, військової і господарської діяльності.

Мобілізації мас на боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками були підпорядковані всі засоби і форми ідеологічної роботи. Велике мобілізуюче значення мало проведення мітингів і зборів, які нерідко перетворювались у короткі клятви-зобов'язання бійців, які йшли на передові рубежі. В Дніпропетровській області, наприклад, за перші два дні війни відбулося 4436 мітингів і зборів, на яких були присутні близько 630 тис. трудящих і виступило 17 300 чоловік¹⁷. Відділи пропаганди та

¹¹ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 424, оп. 1, од. зб. 200, арк. 158.

¹² Центральний архів ДТСААФ СРСР, ф. Центральної ради Тсовіахіму, оп. 11, спр. 41, арк. 2.

¹³ Журн. «Червоний Хрест», 1941, № 4, стор. 5.

¹⁴ Центральний архів ДТСААФ СРСР, ф. Центральної ради Тсовіахіму, оп. 16, спр. 26, арк. 453.

¹⁵ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 63, од. зб. 28, арк. 157.

¹⁶ Архів Спілки товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР. ф. Управління підготовки медичних кадрів, оп. 1, спр. 3-а, арк. 1.

¹⁷ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 17, оп. 8, од. зб. 98, арк. 1.

агітації партійних комітетів розробили з урахуванням воєнної обстановки нову тематику лекцій, доповідей і бесід. Бюро Луганського обкому КП(б)У затвердило тематичний план агітаційно-пропагандистської роботи, за яким тільки лекторська група обкому до вересня 1941 р. прочитала в районах близько 650 лекцій¹⁸. В агітаційно-масовій роботі серед трудящих України активну участь брали видатні діячі Комуністичної партії і Радянської держави, відповідальні працівники ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. На мітингах, зборах партійного активу, перед робітниками і колгоспниками часто виступали секретарі ЦК КП(б)У М. С. Хрущов, М. О. Бурмистенко, Д. С. Коротченко. Чудовим прикладом бойової наступальної агітації була полум'яна промова Микити Сергійовича Хрущова на мітингу киян, що виник стихійно 9 липня 1941 р. Непорушною клятвою народу відгукнулись у серцях присутніх його сповнені впевненості слова: «Ми, більшовики, ми, радянські люди, ніколи не уступимо своїх завоювань, ми ніколи не будемо рабами». В овації неймовірної сили потонули ці слова, що мали величезний мобілізуючий вплив на присутніх¹⁹.

До проведення масово-політичної роботи серед населення партійні органи України залучили широкі кола інтелігенції — письменників, учених, учителів, студентів, а також командно-політичний склад військових частин. На початку липня начальник Управління політичної пропаганди Південного фронту видав директиву, згідно з якою політоргани частин і з'єднань подавали допомогу місцевим партійним організаціям прифронтової смуги в проведенні масово-політичної роботи серед населення²⁰. Незважаючи на ухил в армію значної частини пропагандистських кадрів, кількість агітаторів в областях України збільшилась, а їх якісний склад поліпшився. В Донецькій області за півтора місяці війни кількість агітаторів зросла з 40 тис. до 50 тис. Уже в перший тиждень війни агітатори провели більше 45 тис. бесід, а за наступні 10 днів тільки в обласному центрі — 182 тис. бесід²¹.

Організаційними і методичними центрами політико-масової роботи стали агітаційні пункти, утворені за вказівкою ЦК ВКП(б) на базі партійних кабінетів міськомів і райкомів партії. З їх допомогою працювала широка сітка агітпунктів на підприємствах, в установах, при домоуправліннях і вокзалах. В агітпунктах читались лекції і доповіді, проводились вечори запитань і відповідей, влаштовувались фотовиставки. Агітатори одержували тут консультації і необхідну літературу. При багатьох агітпунктах працювали військові кабінети. Так, у військовому кабінеті Ясинуватського привокзального агітпункту за липень і серпень 1941 р. було проведено більше 2 тис. консультацій, якими було охоплено близько 10 тис. чоловік²².

У воєнних умовах підвищилась мобілізуюча роль преси. До початку війни на Україні виходило 73 журнали, 13 республіканських, 50 обласних, 555 районних газет і тисячі багатотиражок²³. Разовий тираж тільки республіканських і обласних газет перевищував 3,5 млн. примірників²⁴.

¹⁸ ЦПА ІМЛ ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, од. зб. 3003, арк. 114; оп. 1, од. зб. 2289, арк. 50.

¹⁹ Газ. «Советская Украина» від 10 липня 1941 р.

²⁰ Архів Міністерства оборони СРСР (далі — Архів МО СРСР), ф. 228, оп. 710, спр. 34, арк. 149.

²¹ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 1, од. зб. 948, арк. 81; газ. «Советская Украина» від 12 липня і 17 серпня 1961 р.

²² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 111, оп. 1, од. зб. 54, арк. 4.

²³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 4, арк. 42.

²⁴ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 4372, оп. 41, спр. 94, арк. 2, 14.

Умови воєнного часу вимагали скорочення витрат паперу, у зв'язку з чим було зменшено формат багатьох газет, а пізніше довелось зовсім припинити випуск деяких періодичних видань. Все ж більшість газет України продовжувала виходити регулярно. Незважаючи на наближення фронту до столиці України, в Києві щоденно друкувалось близько 1,5 млн. примірників газет²⁵. Чернівецька обласна газета «Радянська Буковина» десять днів виходила в умовах, коли фронт був поблизу міста, а фашистські агенти і провокатори вночі обстрілювали приміщення редакції. Майже всі працівники редакції вдень були на фронті, а вночі випускали газету. Тираж газети було збільшено²⁶.

Могутньою ідейною зброєю в боротьбі з фашизмом стали радянська література і мистецтво, які силою художніх образів кликали народ на великі ратні і трудові подвиги в ім'я захисту соціалістичної Батьківщини. У перші ж тижні війни вийшло кілька серій оборонних, антифашистських творів українських письменників. До серії «Фронт і тил» ввійшло 25 збірників нарисів М. Бажана, М. Рильського, А. Малишка, О. Десняка та ін. Багато книжок ввійшло до серій «Герої громадянської війни», «Народ воює», «Бойові епізоди» та ін.²⁷ Художники створювали злободенні плакати і «агітвікна». В Харкові до жовтня 1941 р. було видано 16 агітвікон тиражем до 25 тис. примірників і близько 5 млн. примірників плакатів та лозунгів, присвячених завданням радянського народу у Великій Вітчизняній війні²⁸. Композитори України за перших два місяці війни написали близько 100 антифашистських, похідних пісень та інших музичних творів, що допомагали народові і його воїнам вистояти в єдиноборстві з фашизмом²⁹. Артисти України виступали на мобілізаційних пунктах, перед радянськими воїнами на фронті (здебільшого в польових умовах). Колектив Харківської державної філармонії в перший день мобілізації дав 26 концертів на мобілізаційних пунктах міста³⁰, а за півтора місяці — більше 350 концертів на агітпунктах, у госпіталях і військових частинах³¹.

Партійні організації України тримали під своєю постійною увагою всі важливі ділянки ідеологічної роботи, рішуче вели боротьбу проти проявів послаблення її і формалізму в перебудові на воєнний лад. Харківський міськком КП(б)У в серпні 1941 р. в результаті перевірки встановив, що Комінтернівський райком КП(б)У погано організував агітаційно-масову роботу, формально перетворив районний партійний кабінет у районний агітпункт, не змінив по суті характеру його роботи. Міськком КП(б)У вжив заходів до негайного усунення виявлених недоліків, подавши в цьому практичну допомогу райкому³².

Перебудовуючи організаторську і політико-масову роботу відповідно до вимог війни, Комуністична партія України спрямовувала величезне патріотичне піднесення мас на виконання конкретних завдань відсічі фашистським загарбникам. З цих завдань першочерговим було своєчасне проведення мобілізації військовозобов'язаних. У партійні і військові органи щоденно надходили десятки заяв добровольців з проханням відправити їх на фронт. За неповними даними, тільки у восьми областях (Донецькій, Луганській, Харківській, Одеській, Дніпропетровській, Полтавській, Миколаївській, Кіровоградській) і в столиці України в перші

²⁵ Газ. «Советская Украина» від 10 серпня 1941 р.

²⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 4, арк. 52.

²⁷ Газ. «Советская Украина» від 24 серпня 1941 р.

²⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 4, арк. 18—19.

²⁹ Газ. «Советская Украина» від 20 серпня 1941 р.

³⁰ Газ. «Красное знамя» від 1 липня 1941 р.

³¹ Газ. «Советская Украина» від 19 серпня 1941 р.

³² Партархів Харківського обкому КП України, ф. 69, оп. 1, од. зб. 411, арк. 29.

дні війни надійшло понад 130 тис. таких заяв³³. Комуністи йшли в перших рядах патріотів, які відправлялись на фронт. Харківський обком КП(б)У відповідно до рішення ЦК КП(б)У відібрав і відправив в армію 9283 добровольці³⁴. Тільки партійна організація Московського району м. Харкова, провівши сім спеціальних мобілізацій, послала в Радянську Армію 2100 комуністів³⁵. Більшість партійних організацій України направили в армію більше половини свого складу. Високий патріотизм радянських людей, напружена військово-мобілізаційна робота партійних і військових органів забезпечили своєчасне виконання намічених мобілізаційних планів, що дало можливість радянському командуванню в короткий строк розгорнути для боротьби з ворогом нові значні сили.

Важливе місце у військово-мобілізаційній і організаторській роботі комуністів України займало створення і підготовка добровільних народних формувань для допомоги Радянській Армії. Створені скрізь винищувальні батальйони і групи сприяння відіграли велику роль у зміцненні тилу. Тільки в чотирьох областях України — Сумській, Полтавській, Дніпропетровській і Запорізькій — за три місяці війни винищувальними батальйонами було затримано 75 ворожих диверсантів і шпигунів, знищено 229 німецьких солдатів і офіцерів, взято багато ворожих документів і трсфей³⁶.

Комуністи України очолили масовий рух трудящих за створення по почину Москви і Ленінграда народного ополчення. За короткий строк тільки в десяти областях (Київській, Одеській, Миколаївській, Запорізькій, Дніпропетровській, Полтавській, Сумській, Харківській, Донецькій і Луганській) в народне ополчення вступило понад мільйон робітників, службовців і колгоспників³⁷. Цементуючим ядром формувань ополченців були комуністи і комсомольці. Так, в числі 85 тис. ополченців Харкова 20% становили комуністи і 13% — комсомольці³⁸. Загони народного ополчення стали добрим резервом для поповнення частин Радянської Армії, а багато з них, переформувавшись і ввійшовши в підпорядкування військового командування, спільно з регулярними військовими частинами брали безпосередню участь у боях з ворогом. Немеркнучою славою вкрили себе ополченці при обороні міст-героїв Києва і Одеси. Хоробро боролись шахтарські ополченські дивізії, які були в числі перших з'єднань Радянської Армії, що зупинили на тривалий строк наступ фашистів у Донбасі³⁹.

З перших днів війни партійним організаціям України довелось приділяти багато уваги підготовці населення до протиповітряної оборони. В Харкові, наприклад, за липень було навчено за програмою ППХО I ступеня 467 тис. трудящих⁴⁰, підготовлено 425 груп самозахисту,

³³ Підрахунок автора за матеріалами: ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 98, арк. 2; од. зб. 99, арк. 14; од. зб. 100, арк. 15; од. зб. 102, арк. 3; оп. 1, од. зб. 2303, арк. 16; Партархів Луганського обкому КП України, ф. 179, оп. 3, од. зб. 1410, арк. 10.

³⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 42, арк. 17.

³⁵ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 25, оп. 1, од. зб. 22, арк. 4.

³⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 3, од. зб. 3, арк. 115.

³⁷ Підрахунок автора за матеріалами: ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 100, арк. 17; од. зб. 102, арк. 3; од. зб. 104, арк. 54; од. зб. 105, арк. 6; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 18, арк. 2; Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, од. зб. 1292, арк. 12; Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 18, оп. 3, од. зб. 89, арк. 12; Центральний архів ДТСААФ СРСР, ф. Центральної ради Тсовіахіму, оп. 16, спр. 92, арк. 56.

³⁸ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 69, оп. 1, од. зб. 411, арк. 59.

³⁹ Архів МО СРСР, ф. 228, оп. 710, спр. 36, арк. 78, 93.

⁴⁰ Державний архів Харківської області, ф. Р—3858, оп. 2, спр. 123, арк. 2.

392 пости ППХО, 124 санітарних дружини і 1938 санпостів⁴¹. У містах і населених пунктах створювались воєнізовані аварійно-відбудовчі загони МППО, організовувались добровільні комсомольські протипожежні підрозділи. В Одесі було створено близько двохсот протипожежних бригад⁴², в Києві і Харкові — по полку⁴³. В результаті звитих партійними і радянськими органами заходів по зміцненню МППО в більшості випадків при нальотах ворожої авіації на міста України в них забезпечувався суворий порядок і режим світломаскування, а наслідки бомбардувань швидко усувались.

Партійні організації України провели велику роботу по мобілізації населення на будівництво оборонних рубежів і споруд, яке в багатьох місцях, у тому числі в Київській області, почалось уже в перші дні війни, але особливо широко розгорнулось у серпні 1941 р., коли Центральний Комітет КП(б)У і Раднарком Української РСР розробили конкретний план заходів по забезпеченню будівництва оборонних рубежів Південно-Західного і Південного фронтів. У розпорядження Управління будівництва оборонними спорудами було направлено з цивільних установ 650 інженерів і техніків, цілком передано найбільші будівельні організації ряду наркоматів і виконкому Київської міської Ради депутатів трудящих⁴⁴. Планом передбачалось у дев'яти областях України мобілізувати на спорудження оборонних рубежів 1 млн. чоловік і 70 тис. підвід, виготовити необхідний будівельний інструмент⁴⁵. Ці завдання більшістю областей успішно виконувались і перевиконувались. Якщо по першому плану весь Донбас повинен був дати 190 тис. чоловік, то насправді ж тільки з Луганської області восени 1941 р. було направлено на будівництво оборонних рубежів 265 тис. чоловік⁴⁶. На чолі величезної армії будівельників йшли комуністи. Луганська обласна парторганізація, наприклад, направила на оборонні роботи понад 7 тис. комуністів і комсомольців⁴⁷. Завдяки цілеспрямованій роботі партійних організацій і величезному патріотичному піднесенню серед трудящих, які працювали в будь-яку погоду, нерідко під ворожим обстрілом, в короткий строк на території України були споруджені численні укріплення, що допомогли радянським військам на багатьох ділянках фронту, насамперед під Києвом, Одесою і в Донбасі, надовго затримати просування противника і завдати йому великих втрат у живій силі і техніці.

Партійні організації України багато уваги приділяли заходам по розгортанню народної війни в тилу ворога. 5 липня 1941 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про підготовку партійного підпілля і створення партизанських загонів. Для організації цієї роботи була створена оперативна група, діяльністю якої безпосередньо керували секретарі ЦК КП(б)У М. С. Хрущов, М. О. Бурмистенко і Д. С. Коротченко. В областях України створювались короткотермінові школи і курси по підготовці командирів партизанських загонів, підричників, зв'язківців. У Харківській школі, наприклад, було навчено більше 2 тис. партизанів⁴⁸. У прифронтових районах до вступу в них ворога закладались для партизанів бази

⁴¹ Партархів Харківського обкому КП України. ф. 2. оп. 1, од. зб. 579, арк. 300—310.

⁴² Архів ЦК ВЛКСМ, Звіт про роботу Одеської обласної комсомольської організації в дні Великої Вітчизняної війни, арк. 4.

⁴³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, од. зб. 3455, арк. 94; газ. «Советская Украина» від 31 серпня 1941 р.

⁴⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 32, арк. 26.

⁴⁵ Там же, од. зб. 8, арк. 19.

⁴⁶ Там же, од. зб. 58, арк. 3.

⁴⁷ Там же, арк. 1.

⁴⁸ ПА ІП ЦК КП України. ф. 1, оп. 14, од. зб. 42, арк. 18.

із зброєю і продовольством. Всього на початку війни на території України було створено 883 партизанські загони і для роботи в підпіллі залишено більше 26 тис. комуністів, які очолили боротьбу народних мас проти німецько-фашистських окупантів. За неповними даними, уже на кінець 1941 р. партизанські загони і групи знищили 9 тис. ворожих солдатів і офіцерів, пустили під укіс 15 залізничних ешелонів, висадили в повітря 76 мостів⁴⁹.

Величезну роботу провели партійні організації України по перебуванню на воєнний лад народного господарства і, насамперед, по налагодженню масового виробництва боєприпасів і бойової техніки. За вказівкою ЦК КП(б)У на заводи, що освоювали випуск військової продукції, були перекинуті верстати з підприємств Наркомату охорони здоров'я, Наркомату комунального господарства, Управління трудових резервів та ін.⁵⁰ Партійні організації провели облік зайвого верстатного устаткування на підприємствах і забезпечили його раціональне використання. На заклик Батьківщини на заводи замість тих, хто пішов на фронт, йшли підлітки і жінки, повертались старі кадрові робітники-пенсіонери. Партійні організації організували підготовку і перепідготовку робітників. У Харкові, на металоштампувальному заводі і підприємствах Реммаштресту були підготовлені за короткий строк штампувальники і слюсарі-складальники, з яких 83% становили жінки, всі вони вже через півмісяця роботи перевиконували норми⁵¹.

Завдяки винятковому творчому ентузіазму трудящих, діяльності комуністів, які очолили широке соціалістичне змагання, більшість промислових підприємств України швидко освоїла воєнне виробництво і успішно виконувала свої завдання. Один з заводів Донбасу за два місяці війни добився збільшення випуску оборонної продукції в чотири рази, а інший — в 15,6 рази⁵². На випуск військової продукції переводились не лише великі заводи, а й дрібні підприємства. В Харкові одна промартіль за три місяці виготовила до 45 тис. снарядів, 12 тис. спецпакетів дротяного загородження⁵³. Місцева промисловість Української РСР в III кварталі 1941 р. план випуску авіабомб і ручних гранат перевиконала більше ніж у два рази⁵⁴.

Відповідно до рішення Державного Комітету Оборони (8 вересня 1941 р.) за пропозицією М. С. Хрущова вся оборонна продукція, здана підприємствами України понад місячний державний план, розподілялась Раднаркомом Української РСР і Центральним Комітетом КП(б)У між військами Південного і Південно-Західного фронтів⁵⁵. ЦК КП(б)У виділив 18 відповідальних партійних працівників для забезпечення випуску понадпланової оборонної продукції⁵⁶. З початку війни до моменту евакуації тільки в Київській, Одеській, Запорізькій, Полтавській, Харківській, Донецькій і Луганській областях України було виготовлено понад план для потреб Південно-Західного і Південного фронтів 19 бронепоездів, 45 танків, 2711 мінOMETів, більше 700 тис. мін і багато іншого озброєння⁵⁷.

У складних умовах вирішували завдання мобілізації продовольчих

⁴⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9-а, од. зб. 69, арк. 61.

⁵⁰ Там же, оп. 14, од. зб. 32, арк. 2.

⁵¹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 20, оп. 1, од. зб. 558, арк. 57.

⁵² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 18, арк. 2.

⁵³ Там же, оп. 9, од. зб. 115, арк. 12.

⁵⁴ Там же, оп. 14, од. зб. 11, арк. 14.

⁵⁵ «История Великой Отечественной войны Советского Союза», т. 2, М., 1961, стор. 143.

⁵⁶ ПА ИП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 11, арк. 81.

⁵⁷ Там же, од. зб. 9, арк. 1, 2, 3, 5, 14.

і сировинних ресурсів для потреб фронту трудівники сільського господарства України. На селі залишились лише жінки, старики та діти. Різно скоротилась тяглова сила, бо військовим частинам і на оборонні роботи було передано багато тракторів, автомашин і підвід. Партійні, радянські і господарські органи вживали заходів по впорядкуванню використання в колгоспах і радгоспах техніки, що залишилася. В перші тижні збирання урожаю в умовах війни продуктивність більшості сільськогосподарських машин була на 20% вищою, ніж у 1940 р.⁵⁸ За рішенням ЦК ЛКСМУ (24 липня 1941 р.) в областях було організовано підготовку 21 тис. дівчат-трактористок⁵⁹. На допомогу колгоспникам на збирання врожаю йшли трудящі міст, учні і студенти. У Сумській області на колгоспних ланах працювали сотні вчителів, більше 84 тис. учнів старших класів⁶⁰. Колгоспники, робітники МТС і радгоспів, переборюючи величезні труднощі, нерідко під ворожим обстрілом, збирали багатий урожай і здавали хліб державі. На 11 жовтня 1941 р. колгоспи восьми східних областей України план збирання зернових виконали на 93,8%. За чотири місяці війни на Україні було заготовлено більше 2,3 млн. т зерна⁶¹.

Водночас з організацією матеріально-технічної допомоги фронту комуністи України провели величезну роботу по евакуації населення, промислових підприємств, МТС, радгоспів, колгоспів та матеріально-культурних цінностей. Для керівництва евакуацією Центральний Комітет КП(б)У направив в області України групи відповідальних партійних працівників, у тому числі членів Політбюро ЦК КП(б)У. В Запоріжжі, наприклад, евакуацією промисловості керував голова Раднаркому Української РСР Л. Р. Корнієць. Героїчними зусиллями трудящих, очолюваних комуністами, в короткий строк було здійснено гігантське переміщення продуктивних сил, що відіграло велику роль у зміцненні воєно-економічного потенціалу країни. Тільки підприємствами і установами Дніпропетровської області було евакуйовано 99 тис. вагонів різних вантажів⁶², у тому числі понад 10 200 вагонів заводського устаткування⁶³.

У розв'язанні завдань, що їх висунула війна, величезне значення мала швидка перебудова на воєнний лад усіх видів транспорту, що мав забезпечити небачені за своїми масштабами перевози військ, озброєння, боеприпасів, евакуаційних вантажів. Через Київський залізничний вузол за другу добу війни пройшло 120 пар поїздів, тоді як у мирний час проходило щодоби лише 25—30 пар⁶⁴. На Харківському вузлі добове навантаження тільки евакуаційних вантажів нерідко перевищувало 350 вагонів⁶⁵. Партійні організації транспорту, очолювані політвідділами залізниць, що працювали в тісному контакті з територіальними партійними органами, вели посилену боротьбу за чіткість і безперебійність роботи транспорту. На Південно-Західній залізниці в перший же день війни на всі відділення і вузли було направлено 46 працівників Управління та політвідділу залізниці⁶⁶. На багатьох вузлах залізниць України були виділені політруки змін. На допомогу військовій охороні на всіх вузлових станціях створювались взводи сприяння, в які, крім

⁵⁸ ПА НП ЦК КП України, ф. 1, оп. 33, од. зб. 1, арк. 27.

⁵⁹ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 424, оп. 1, од. зб. 200, арк. 160.

⁶⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КНРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 104, арк. 45.

⁶¹ ПА НП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 32, арк. 28, 34.

⁶² Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 7, од. зб. 2, арк. 19.

⁶³ ПА НП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 196, арк. 77—83, 86—93.

⁶⁴ «Военно-исторический журнал», 1961, № 9, стор. 105.

⁶⁵ Архів Міністерства шляхів СРСР, ф. 33-а, оп. 30, спр. 135, арк. 8.

⁶⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КНРС, ф. 111, оп. 12, од. зб. 30, арк. 45.

транспортників, виділялись комсомольці територіальних організацій. Тільки в Дніпропетровській області було виділено близько 1000 чоловік⁶⁷.

Залізничники, очолювані комуністами, показували зразки героїзму і самовідданості. Коли на станції Житомир від вибуху бомби загорівся ешелон, в якому були цистерни з бензином, начальник депо тов. Червенцов і секретар партійної організації тов. Сушевський під вогнем ворожих куль літаків роз'єднали состави, врятували багато цистерн з паливом і вагони з боєприпасами. Разом з ними, незважаючи на поранені руки, працював секретар вузлового парткому тов. Минько⁶⁸.

У складних умовах залізничники України успішно справлялись з своїми завданнями. Так, Південна залізниця з перших днів війни, працюючи безаварійно, повністю виконувала заявки Наркомату оборони по перевезенню і пропуску поїздів транзитом⁶⁹. Південно-Донецька залізниця виконувала план навантаження військових ешелонів на 120—140%⁷⁰.

До питань перебудови народного господарства на военний лад партійні організації прикували увагу наукових установ України. У перші ж дні війни всі інститути перебудували плани наукової роботи, максимально наблизивши їх до потреб оборони країни. Так, ряд інститутів займався питаннями посилення стійкості механізмів і споруд в оборонній промисловості⁷¹. Інститут електрозварювання Академії наук УРСР працював над застосуванням нового методу швидкісного електрозварювання в танковій промисловості. Вперше застосоване в бронекорпусному виробництві автоматичне зварювання за методом академіка Є. О. Патона в п'ять разів збільшило продуктивність праці зварювальників⁷².

Отже, спираючись на вирішальні переваги соціалізму і самовідданість народних мас, сміливо переборюючи величезні труднощі початкового періоду війни, Комуністична партія України — один з бойових загонів комуністів Радянського Союзу — з честю справилась з винятково складними і важливими завданнями: швидкою перебудовою всієї роботи на военний лад і мобілізацією сил українського народу на відсіч ворогу. Очолована комуністами всенародна підтримка Радянської Армії допомогла їй зірвати гітлерівські плани блицкригу і тим самим створити уже в початковий період війни перші передумови для корінного перелому в її ході, а потім — повного розгрому фашистської Німеччини.

В. М. МАЗИЛО

БОРТЬБА КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ ЗА СТВОРЕННЯ ПАРТИЗАНСЬКИХ ЗАГОНІВ І ПІДПІЛЛЯ НА ПОЧАТКУ ВІЙНИ

Партизанська і підпільна боротьба радянських людей у роки Великої Вітчизняної війни почалась з перших днів окупації німецько-фашистськими загарбниками території України. Вирішальним фактором у цій боротьбі було керівництво Комуністичної партії. Вона розробила

⁶⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 111, оп. 1, од. зб. 41, арк. 45.

⁶⁸ Архів Міністерства шляхів СРСР, ф. 33-а, оп. 30, спр. 6, арк. 109.

⁶⁹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 579, арк. 261.

⁷⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 111, оп. 12, од. зб. 29, арк. 69.

⁷¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 5, арк. 13.

⁷² «История Великой Отечественной войны Советского Союза», т. 2, стор. 158.

ясну і чітку програму розгортання партизанського руху і діяльності підпільних організацій у ворожому тилу. Ця програма викладена в директиві Ради Народних Комісарів СРСР та Центрального Комітету ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня 1941 р. та інших документах. В них, зокрема, вказувалось, що в окупованих ворогом районах треба створювати партизанські загони і диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії, для розгортання скрізь і всюди партизанської війни⁷³. В спеціальній постанові ЦК ВКП(б) з питань організації боротьби в тилу ворожих військ (18 липня 1941 р.) наголошувалося на необхідності надати цій боротьбі якнайширшого розмаху і бойової активності, вказувалося, що розгортання її — справа самих керівників республіканських, обласних і районних партійних та радянських організацій⁷⁴.

Всю діяльність по створенню підпілля і партизанських загонів на Україні очолює ЦК КП(б)У. Керуючись вказівками ЦК ВКП(б), Центральної Комітет Комуністичної партії України завчасно здійснив ряд надзвичайно важливих політичних і організаційних заходів по підготовці партизанської боротьби в тилу ворога. Зокрема, вже в перші дні війни проводилися оперативні наради з відповідальними партійними працівниками. Так, уночі 25 червня 1941 р. було проведено в м. Новограді-Волинському нараду секретарів обкомів партії західних областей України. На цій нараді, де були присутні також і представники Житомирського обкому КП(б)У, обговорувались питання про мобілізацію населення на боротьбу проти ворога, організацію партійного підпілля і партизанських загонів у районах, що їх тимчасово довелося залишити радянським військам⁷⁵. 28 червня 1941 р. М. С. Хрушов, М. О. Бурмистенко і Д. С. Коротченко провели нараду з цього питання з секретарями обкомів партії Лівобережної України⁷⁶.

Для здійснення практичних заходів по організації партизанських загонів і партійного підпілля уже 30 червня 1941 р. ЦК КП(б)У створив оперативну групу з відповідальних працівників партійного і радянського апарату, в яку входили Л. П. Дрожжин, А. Н. Зленко, М. С. Співак, Т. А. Строкач та ін. Ця група працювала під безпосереднім керівництвом секретарів ЦК КП(б)У М. С. Хрушова, М. О. Бурмистенка і Д. С. Коротченка, які особисто займались питаннями формування партійного підпілля і створення партизанських загонів. 5 липня 1941 р. ЦК КП(б)У прийняв спеціальну постанову про підготовку партійного підпілля і партизанської боротьби проти німецько-фашистських загарбників у районах, яким загрозувала окупація⁷⁷.

6 липня 1941 р. було передано по радіо, а наступного дня надруковано в газетах Звернення ЦК КП(б)У, Президії Верховної Ради і Ради Народних Комісарів УРСР до українського народу із закликом розгорнути широку партизанську боротьбу в тилу гітлерівських окупантів. «Де б не з'явився ворог, — говорилося у Зверненні, — він повинен найти собі могилу. Хай кожна хата, кожний дім, хай кожне місто і село

⁷³ Див. «Коммунистическая партия в период Великой Отечественной войны (июнь 1941 года — 1945 год), Документы и материалы», М., 1961, стор. 87.

⁷⁴ Б. С. Тельпуховский, Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне, журн. «Вопросы истории КПСС», 1958, № 2, стор. 44—45.

⁷⁵ Л. Е. Кизя, В. И. Клоков, Украина в пламени народной войны, Сборник «Советские партизаны», М., 1961, стор. 441.

⁷⁶ «Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны (Материалы научной конференции, состоявшейся 28—30 сентября 1959 г. в Киевском ордена Ленина государственном университете им. Т. Г. Шевченко)», К., 1961, стор. 298.

⁷⁷ «Нариси історії Комуністичної партії України», К., 1961, 466, 467.

несуть смерть гітлерівським ордам. Відродимо славні традиції українських партизанів, які нещадно знищували в роки громадянської війни німецьких окупантів»⁷⁸. Того ж дня на нараді секретарів міськкомів і райкомів партії Київської області М. О. Бурмистенко виклав конкретні вказівки ЦК КП(б)У щодо практичної організації партизанських загонів⁷⁹.

Для подання допомоги обкомам партії в проведенні цієї роботи ЦК КП(б)У відрядив туди своїх представників. Зокрема, в м. Проскурів (нині — м. Хмельницький) виїжджав секретар ЦК М. С. Співак⁸⁰, в м. Чернігів — Д. С. Коротченко⁸¹. В Донецьку область був посланий член оперативної групи ЦК КП(б)У секретар ЦК ЛКСМУ М. А. Кузнецов⁸². Представники Центрального Комітету партії виїжджали і в інші області республіки.

З перших днів війни організацією партійного підпілля і партизанських загонів займався особисто Перший секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов. Тодішній секретар Чернігівського обкому партії О. Ф. Федоров згадує, що вже 4 липня 1941 р. його викликали в ЦК КП(б)У, де його прийняв М. С. Хрущов і дав вказівку негайно почати підготовку партійного підпілля і завчасну організацію в кожному районі партизанського загону. «Як тільки повернетесь в Чернігів, — говорив йому М. С. Хрущов, — без прогаяння розпочинайте відбирати людей, закладайте в лісах бази для партизанів, займіться військовим навчанням підібраних людей»⁸³. Про таку ж зустріч з М. С. Хрущовим згадує й колишній секретар Ровенського обкому партії В. А. Бегма⁸⁴.

М. С. Хрущов приділяв тоді увагу багатьом питанням, зв'язаним з партизанським рухом: формуванню загонів, їх озброєнню і навчання, виготовленню нових видів зброї і засобів зв'язку, виробленню тактики партизанської боротьби тощо⁸⁵. Колишній член оперативної групи ЦК КП(б)У тов. Дрожжин говорить, що в перші дні війни ЦК КП(б)У був перетворений у своєрідний штаб партизанського руху. Тут одержували зброю, обмундирування, налагоджували техніку зв'язку з майбутніми підпільними організаціями і т. д.⁸⁶ На місцях це здійснювали обласні, міські і районні комітети партії. Виконуючи вказівки ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, вони відразу ж після віроломного нападу німецько-фашистських загарбників на нашу країну почали добирати людей і створювати партизанські загони і групи для боротьби проти ворога на окупованій ним території⁸⁷. Організаційні заходи по створенню партійного підпілля і партизанських загонів накреслювались на засіданнях партійних комітетів, нарадах, партійних активах, які проводились у ті дні повсюдно. Про одну з таких нарад, що відбулася на початку липня 1941 р. в Путивльському районі, Сумської області, згадує один із зачинателів партизанської війни на Україні, двічі Герой Радянського Союзу С. А. Ковпак⁸⁸.

⁷⁸ Газ. «Комуніст» від 7 липня 1941 р.

⁷⁹ «Київ-герой, Збірник матеріалів про подвиг киян у Великій Вітчизняній війні», К., 1961, стор. 87.

⁸⁰ Див. «Советские партизаны», стор. 441.

⁸¹ Див. А. Ф. Федоров, Подпольный обком действует, М., 1957, стор. 9—10.

⁸² «Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны...», стор. 292.

⁸³ А. Ф. Федоров, назв. праця, стор. 9—10.

⁸⁴ Див. В. А. Бегма, Злочини німців і народна боротьба на Ровенщині, Київ—Харків, 1945, стор. 33.

⁸⁵ Див. «Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны...», стор. 302.

⁸⁶ Там же, стор. 292.

⁸⁷ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 62, оп. 1, од. зб. 2, арк. 4.

⁸⁸ С. А. Ковпак, Від Путивля до Карпат, К., 1961, стор. 8, 9.

Збереглося багато протоколів засідань райкомів, міськкомів і обкомів партії, на яких розглядалися і розв'язувалися питання організації винищувальних батальйонів. Згодом на базі цих батальйонів були створені партизанські загоны.

Обкоми, міськкоми і райкоми партії проводили велику політичну роботу серед трудящих, закликаючи їх до нещадної боротьби проти ворога в рядах армії та партизанських загонах. Для цього партійні органи використовували усну пропаганду, радіо, кіно, пресу та інші засоби масового впливу.

На заклик партії і уряду десятки тисяч комуністів і комсомольців, передових робітників і колгоспників, службовців та інтелігенції подали заяви про зарахування їх добровольцями в ряди армії і партизанські загоны. Бажаючих битись з ворогом у партизанських загонах виявилось скрізь дуже багато. Але приймали до них, звичайно, не кожного. При зарахуванні до загону перевага надавалась колишнім партизанам громадянської війни, партійному і радянському активу, людям уже випробуваним і перевіреним. Відповідальні працівники райкомів, міськкомів і обкомів партії проводили індивідуальні бесіди майже з кожним, хто бажав вступити у партизанський загін⁸⁹.

В результаті великої організаторської і політико-масової роботи, проведеної ЦК КП(б)У, обкомами, міськкомаами і райкомаами партії та первинними партійними організаціями, вже на початку війни були організовані і діяли в тилу ворога 883 партизанських загоны, більше 1700 диверсійних і винищувальних груп, основне ядро яких становили комуністи і комсомольці⁹⁰. Тільки на півдні України, де умови партизанської боротьби були найважчими, серед 3652 залишених у тилу ворога партизанів налічувалося 2447 комуністів⁹¹. Із загальної кількості 3310 партизанів Харківської області було 2200 комуністів⁹². Немало партизанських загонів спочатку формувались з одних лише комуністів. Були й такі загоны, до яких вступали окремі партійні організації усім своїм складом. Наприклад, у Холменський партизанський загін Чернігівської області повністю ввійшли первинні партійні організації райкому партії, райвиконкому, райвідділу НКВС⁹³.

Велику роботу провели партійні організації по добору командирів і політпрацівників партизанських загонів. Здебільшого командирами і комісарами партизанських загонів призначалися відповідальні партійні і радянські працівники. Так, командиром Чернігівського обласного партизанського загону був другий секретар обкому партії М. М. Попудренко, Луганського — секретар міськкому партії І. М. Яковенко, Путівльського — ветеран громадянської війни, учасник відважних походів Чалаєва голова міської Ради, С. А. Ковпак та ін.⁹⁴

Ще до окупації території республіки ЦК КП(б)У провів величезну роботу по створенню партійного підпілля, на яке покладалося завдання повсюдного розгортання всенародної боротьби в тилу німецько-фашистських загарбників. Тільки у восьми областях Лівобережної України для підпільної діяльності та партизанської боротьби залишилося понад 22 тис. комуністів⁹⁵. Також було створено широку сітку комсомольського

⁸⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 115, арк. 36.

⁹⁰ «Нариси історії Комуністичної партії України», стор. 467.

⁹¹ В. Клоков, І. Кулик, І. Слинько, Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1957, стор. 28.

⁹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 115, арк. 36.

⁹³ А. Ф. Федоров, назв. праця, стор. 14.

⁹⁴ В. Клоков, І. Кулик, І. Слинько, назв. праця, стор. 22, 28.

⁹⁵ Там же, стор. 24.

підпілля. Усього в підпільній роботі брало участь близько трьох тисяч комсомольців і молоді⁹⁶.

У зв'язку з тим, що західні області України були швидко окуповані, в них не вдалося створити партійного підпілля. Зважаючи на це, ЦК КП(б)У в липні 1941 р. підібрав і направив туди через лінію фронту 800 партійних і радянських працівників для роботи в підпіллі і партизанських загонах. Багато комуністів прибуло також в Кам'янець-Подільську, Вінницьку та інші області, де робота по створенню підпілля не була завершена⁹⁷.

В обстановці кривавого фашистського терору багато підпільних партійних комітетів, організацій і груп зазнали провалу. Але ніщо не могло зупинити мужніх борців проти фашизму. Підпільники з самого початку й до кінця окупації самовіддано виконували свою благородну справу.

Велику роботу провели партійні організації по озброєнню партизанів, їх військовому навчанню, визначенню районів майбутньої діяльності загонів тощо. Озброєння партизанів проводилось часто за рахунок зброї з військових складів. Але в ряді місць не було таких складів або не вистачало в них зброї. Вихід з такого становища нерідко знаходили в тому, що переобладнували учбові гвинтівки і кулемети, які були в розпорядженні організацій Тсовіахіму, й озброювали ними партизанів, як це було, наприклад, у Чернігівській області⁹⁸.

З метою забезпечення партизанів необхідним військовим спорядженням за вказівкою ЦК КП(б)У і особисто М. С. Хрущова почався його терміновий випуск. Так, у Харкові вже в липні 1941 р. ряд промислових підприємств переключився на виробництво бойової техніки для партизанів, було створено спеціальну лабораторію по виготовленню мін різних систем і ручних гранат. Радіотехніки Харкова розробили конструкцію короткохвильової радіостанції і випустили кілька таких станцій спеціально для партизанів⁹⁹. Зброю і військове спорядження для партизанів виробляли також підприємства Києва, Одеси та інших міст республіки.

Величезного значення партійні організації надавали бойовій і політичній підготовці партизанів. Особливу роль у цьому відіграли школи масової підготовки партизанів, створені за вказівкою ЦК КП(б)У в 1941 р. при обласних комітетах партії¹⁰⁰. В цих школах майбутні партизани прискорено — протягом 5—15 днів — проходили загальновійськову підготовку, вивчали тактику партизанської боротьби, техніку мінопідривної справи, а також найпростіші способи виготовлення мін. В числі інших виділялась Харківська школа. В 1941 р. за невеликий відрізок часу вона підготувала кілька тисяч чоловік¹⁰¹. Багато випускників цієї школи згодом стали безстрашними партизанами-підривниками, відважними командирами партизанських загонів.

Дуже важливу роль у створенні партизанських загонів і розгортанні партизанської боротьби відіграло матеріально-технічне забезпечення партизанів. Без постачання продовольства, зброї, боєприпасів, одягу, взуття та ін. загони не могли б проводити бойових дій проти ворога. Тому партійні організації приділяли велику увагу також створенню партизанських баз. Для організації і керівництва цією роботою виділялись відповідальні партійні і радянські працівники¹⁰². Бази закладалися в

⁹⁶ П. Тронько, Безсмертя юних, К., 1957, стор. 32.

⁹⁷ «Нариси історії Комуністичної партії України», стор. 467.

⁹⁸ Див. А. Ф. Федоров, назв. праця, стор. 14.

⁹⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 115, арк. 36.

¹⁰⁰ «Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны...», стор. 227.

¹⁰¹ Там же, стор. 228.

¹⁰² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 123, арк. 16, 34; Григорій Базима, Слідами великого рейду, Спогади партизана, К., 1959, стор. 6.

лісах, у підземеллі, в плавнях річок та інших важко доступних місцях — поблизу районів розташування і майбутньої діяльності партизанських загонів. Величезну роботу, проведену партійними організаціями в цьому напрямі, можна показати на прикладі Чернігівської області. Виконуючи вказівки обкому партії, відповідальний працівник виконкомом Чернігівської обласної Ради депутатів В. Л. Капранов із своїми людьми заклад дев'ять баз. Зроблено це було настільки продумано й таємно, що лише одну з них фашисти виявили та й то випадково. Всього ж в області знаходилось близько 200 баз¹⁰³. Про їх розміри і значення розповідають такі дані: до місця обласних баз було підвезено понад 200 автомашин із зброєю, боєприпасами і продовольством, обмундируванням на загальну суму більше 2 млн. крб.¹⁰⁴

Районні бази були теж значні. Вартість усіх баз, закладених у районах Чернігівської області, дорівнювала п'яти з лишком мільйонам карбованців за довоєнним курсом¹⁰⁵. Великі бази створювались і в інших областях та районах республіки. Так, у Путивльському районі, Сумської області, було закладено дві бази вартістю в 250 тис. крб.¹⁰⁶

В одеські катакомби було завезено для партизанів близько однієї тонни толу, 100 гвинтівок, 4 кулемети, 40 000 патронів, багато гранат, радіостанцію, а також заготовлено півтори тонни борошна, тонну м'яса, 500 кг цукру, близько 500 кг жиру і багато інших продуктів — запас на шість місяців з розрахунку на сто чоловік. У катакомбах знаходились пекарня і лазня. Шахти катакомб, де розміщувалися штаб і служби загону, були електрифіковані¹⁰⁷.

Ця велика і багатогранна робота партійних організацій по створенню партизанських загонів і партійного підпілля була однією з вирішальних передумов того, що партизанська боротьба розгорнулася на Україні з перших днів ворожої окупації. Секретар ЦК КП(б)У М. О. Бурмистенко, підбиваючи підсумки першого місяця війни, писав у «Правде», що «...в тилу ворога, на захопленій німцями території вже тепер діють сотні партизанських загонів, відроджуючи славі традиції українських партизанів громадянської війни. Число партизанів з кожним днем зростає»¹⁰⁸.

Найпершими були окуповані західні області України. З початку війни тут склалися надзвичайно несприятливі умови для зародження і розвитку партизанського руху. Раптовість нападу ворога і швидка окупація не дали партійним організаціям можливості завчасно створити підпільні партійні центри і партизанські загоны. Але комуністи, які залишилися в тилу ворога, стали організовувати трудящих на нещадну боротьбу проти німецько-фашистських загарбників. Уже в другій половині липня 1941 р. начальник поліції буковинського міста Хотина повідомляв обласного інспектора про діяльність комуністів, які користуються великою популярністю серед населення¹⁰⁹. 10 серпня 1941 р. Радінформбюро повідомляло про бойові дії партизанського загону «Радянська Буковина» в тилу німецько-румунських військ¹¹⁰.

¹⁰³ Див. А. Ф. Федоров, назв. праця, стор. 16.

¹⁰⁴ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 17, оп. 1, од. зб. 2319, арк. 16 (тут і далі обчислення в старих масштабах цін).

¹⁰⁵ «Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны...», стор. 298.

¹⁰⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 63, оп. 63—1, од. зб. 1, арк. 1.

¹⁰⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 85, арк. 13.

¹⁰⁸ Газ. «Правда» від 25 липня 1941 р.

¹⁰⁹ О. А. Чернушецько, З історії боротьби трудящих Радянської Буковини проти німецько-фашистських окупантів у роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.), «Наукові записки Чернівецького державного університету», т. XXXVI, Серія суспільних наук, Чернівці, 1957, стор. 67.

¹¹⁰ «Сообщения Советского Информбюро», М., 1944, т. I, стор. 129.

На Станіславщині в серпні — вересні 1941 р. своїми бойовими діями виділялась підпільна комуністична організація Заболотівського району керована І. І. Голубцовим, колишнім секретарем райкому комсомол цього ж району¹¹¹. Подібні дані можна було б навести і по Львівській Ровенській та інших західних областях України.

Незважаючи на просування фашистських військ вглиб нашої республіки, народний опір ворогові зростає, партизанська боротьба стає дедалі більш організованою. З перших днів окупації на території Олевського району, Житомирської області, розгорнув активну бойову діяльність партизанський загін, створений під керівництвом секретаря райкому партії тов. Возбраного. В Червоноармійському районі цієї області діяв партизанський загін під командуванням колишнього голови РВК члена підпільного обкому КП(б)У тов. Гришака. В районі Новоград-Волинського діяв партизанський полк, створений у Києві за вказівкою ЦК КП(б)У в липні 1941 р. з працівників органів НКВС і партійно-радянського активу, головним чином західних областей УРСР¹¹².

У липні — вересні 1941 р., під час оборони Києва, вступив у боротьбу проти гітлерівців партизанський загін «Перемога або смерть». Успішно діяв організований у Донбасі і перекинутий під Київ шахтарсько-комсомольський партизанський загін під командуванням І. Боровика. Тільки навколо Києва в той час налічувалось 11 партизанських загонів, в які входило понад 200 чоловік¹¹³. Усього в тилу ворога, що рвався в місто, боролися в партизанських загонах 4 тис. чоловік¹¹⁴.

В дні героїчної оборони Одеси значну допомогу захисникам міста подавали партизани. Особливо виділявся загін під командуванням комуніста тов. Солдатенка, який успішно громив ворога в Біляївському, Фрунзенському та інших районах¹¹⁵. Тоді ж розгорнули свої дії або готувалися до них партизанські загони В. О. Молодцова (Бадаєва), Калошина, Іванова та ін.¹¹⁶

В кінці серпня — на початку жовтня 1941 р. в Чернігівській області вже діяли обласний і ряд районних партизанських загонів, якими керували підпільні обком і райкоми партії. Тільки в одному Холменському районі, де в підпіллі залишився весь райком партії на чолі з його першим секретарем І. М. Курочкою, у вересні 1941 р. діяли три партизанські загони¹¹⁷. Широко розгорнули свою бойову діяльність партизанські загони Путивльського, Глухівського, Червоного, Шосткинського та інших районів Сумської області¹¹⁸. На території ряду областей активно діяв запорізький партизанський загін під командуванням І. Й. Копьонкіна¹¹⁹.

В Донбасі разом з частинами Радянської армії тримали оборону на лінії в 160 км по фронту 19 донецьких партизанських загонів¹²⁰. Серед

¹¹¹ Див. М. Д. Лизогуб, Станіславщина в період Великої Отчественной войны (1941—1945 гг.), Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Станіслав, 1951, стор. 13, 14.

¹¹² Г. П. Міщенко, М. М. Матвійчук, Виховані партією, К., 1960, стор. 92, 93.

¹¹³ «Київ-герой», стор. 287, 288.

¹¹⁴ Див. газ. «Радянська Україна» від 23 червня 1961 р.

¹¹⁵ Архів Міністерства оборони Союзу РСР, ф. 288, оп. 9905, спр. 12, арк. 27.

¹¹⁶ Г. Марцишек, Мы на своей земле, Воспоминания о партизанском отряде Героя Советского Союза В. А. Молодцова (Бадаева), Одесса, 1959, стор. 6.

¹¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 2319, арк. 65.

¹¹⁸ М. Е. Гури́н, Большевики Сумской области — вдохновители и организаторы партизанского движения в период Великой Отчественной войны (июнь 1941 — сентябрь 1943 гг.), Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, К., 1951, стор. 7.

¹¹⁹ «Нариси історії Комуністичної партії України», стор. 470.

¹²⁰ І. Я. Омельяненко, Коммунисты Донбасса в Великой Отчественной войне, Донецк, 1959, стор. 28.

них особливо сміливими діями відзначався Слов'янський загін під командуванням учасника громадянської війни М. І. Карнаухова¹²¹. Звичайно, це були лише перші кроки партизанського руху. Партизанським загонам довелось ще подолати великі труднощі, щоб вийти на широку дорогу відкритої боротьби проти ворога. Допомогу в цьому їм подали партійні організації, комуністи, які в неймовірно складних і важких умовах фашистського режиму очолили визвольну боротьбу народних мас.

Уже в перші дні окупації республіки в багатьох областях розгорнули активну діяльність підпільні обласні, міські і районні комітети партії, зокрема Дніпропетровський підпільний обком партії на чолі з М. І. Сташковим, Кіровоградський — під керівництвом П. К. Василюк і М. М. Скірди, Чернігівський — на чолі з О. Ф. Федоровим і М. М. Попудренком, Житомирський — Г. І. Шелушковим та ін. Успішно діяли міський і районні підпільні партійні комітети Києва, очолювані С. Г. Брузом, В. І. Кудряшовим, О. С. Пироговським та ін. Безстрашними організаторами народної боротьби проти окупантів були підпільники Ровно на чолі з Т. Ф. Новаком, Одеси — під керівництвом С. Ф. Лазарева та ін.¹²²

Виконуючи вказівки ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, підпільні партійні комітети згуртовували навколо себе радянських патріотів, залучаючи їх у партизанські загони, диверсійні групи тощо. Велике значення в цьому відіграла масово-політична робота, яку розгорнули серед населення підпільні партійні організації. Вони викривали брехливу фашистську пропаганду, розбійницький характер німецького фашизму і його загарбницькі плани, розповідали населенню правду про становище на фронтах Вітчизняної війни, про героїчну боротьбу Радянської Армії і самовіддану працю радянських людей в тилу, закликали населення саботувати всі заходи окупаційних властей, вступати в партизанські загони і розгортати партизанську боротьбу.

В активізації партизанської боротьби на початку війни велике значення мали заходи, здійснені партійними організаціями по об'єднанню невеликих партизанських загонів і груп у великі загони, а пізніше — у з'єднання, а також по запровадженню і зміцненню постійного зв'язку з головним командуванням Радянської Армії, вищими партійними і радянськими організаціями за лінією фронту.

Всі згадані та інші заходи, вжиті партійними організаціями, були головною умовою того, що партизанська боротьба на Україні, як і на інших окупованій території нашої країни, почалась відразу ж після окупації і вже на кінець 1941 р. набрала значного розмаху. Про силу партизанських ударів по ворогу свідчив і той факт, що на кінець 1941 р. гітлерівське командування змушене було відтягнути на боротьбу з українськими партизанами 50 тис. своїх солдатів і офіцерів¹²³.

Характеризуючи роль партійних організацій у розгортанні партизанського руху на Україні, М. С. Хрушов на XVI з'їзді КП(б)У говорив, що «організуючою і ударною силою партизанських загонів були комуністи»¹²⁴. Завчасно створені і залишені в тилу ворога партизанські загони, керовані комуністами, стали основним кістяком, навколо якого збирались народні сили.

¹²¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 2, од. зб. 410, арк. 14.

¹²² «Нариси історії Комуністичної партії України», стор. 468.

¹²³ Там же, стор. 471.

¹²⁴ «XVI съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, Материалы съезда». К., 1949, стор. 13—14.

І. І. СЛИНКО

ДЖЕРЕЛА СИЛИ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ

Всенародний партизанський рух у тилу німецько-фашистських загарбників є однією з найяскравіших незабутніх сторінок історії Великої Вітчизняної війни. Героїчна боротьба радянських людей на тимчасово окупованій території набула такого розмаху і ефективності, що її з повним правом називали другим фронтом. Цей масовий патріотичний рух був породжений справедливим, визвольним характером війни, в полум'ї якої вирішувалась доля Радянської соціалістичної держави, доля всіх народів СРСР.

У післявоєнні роки в Західній Європі і США буржуазними істориками написано багато книжок, в яких висвітлюються питання партизанського руху в період другої світової війни¹²⁵. Не обминаючи партизанську боротьбу народних мас на території Югославії, Греції, Польщі, Франції, Китаю, автори цих книжок особливе місце відводять радянському партизанському рухові. Винятковий інтерес буржуазних істориків до партизанської війни на тимчасово окупованій радянській землі не випадковий. Вірно прислужуючи своєму класу, вони на досвіді радянських партизанів прагнуть з'ясувати причини могутнього розмаху народної боротьби проти німецько-фашистських окупантів у нашій країні, вивчити сучасні методи партизанської війни і тим самим дати зброю імперіалістичним агресорам у майбутній боротьбі проти радянського народу. Разом з тим буржуазні історики і біті гітлерівські генерали докладають величезних зусиль до того, щоб фальсифікувати історію визвольної війни радянського народу, приховати справжні причини виникнення і джерела сили партизанського руху на тимчасово окупованій території СРСР. Буржуазні фальсифікатори намагаються всіляко опорочити народних месників, довести «незаконність» партизанського руху, змальовують радянських партизанів як незначну групу фанатично настроєних комуністів, що не були зв'язані з народом і не мали підтримки населення¹²⁶.

Багато буржуазних істориків прагнуть довести, що головною причиною всенародної партизанської боротьби в тилу фашистських загарбників був жорстокий, терористичний режим, встановлений ними на тимчасово окупованій радянській землі. Якби гітлерівський уряд не допускав «помилку» і не чинив масових репресій, — жалкують вони, — то німецькі окупанти не зустріли б такого опору з боку радянських людей. Серед продажних буржуазних писак є чимало й таких, які прагнуть довести, нібито звірства і насильства окупантів над місцевим населенням були відповіддю на дії партизанів. Звичайно, масові розстріли радянських людей, звірства фашистських окупантів, насильства, пограбування тощо, підносили дух помсти в народі, примушували населення ховатись, навіть

¹²⁵ Див., напр., Ч. О. Диксон, О. Гейльбрунн, Коммунистические партизанские действия, М., 1957; Дж. С. Фуллер, Вторая мировая война 1939—1945 гг., М., 1957; К. Типпельскирх, История второй мировой войны 1939—1945 гг., М., 1956; Г. Гудерман, Воспоминания солдата, М., 1954; Р. Рендулич, Партизанская война, «Итоги второй мировой войны», М., 1957; Фриц Манштейн, Утраченные победы, М., 1957; Д. Каров, Партизанское движение в СССР в 1941—1945 гг., Мюнхен, 1954; та ін.

¹²⁶ Докладніше про це див. М. М. Білоусов, В. І. Клоков, Фальсифікація боротьби українського народу проти німецько-фашистських загарбників у буржуазній літературі, «Український історичний журнал», 1959, № 1.

цілими селами, у лісах, ярах, катакомбах, збільшували приплив у партизанські загони і в підпільні організації, поширювали і активізували народну партизанську війну. Але, безумовно, не вони були основною причиною виникнення і джерелом величезного розмаху партизанського руху.

Основні джерела, що живили партизанський рух, криються в самому народові, який захищав свою свободу і незалежність. Багатовічний історичний досвід показує, що партизанська боротьба стала загальною закономірністю всіх справедливих визвольних воєн. В історії народів Західної Європи і США є чимало славних сторінок, що розповідають про героїчний опір широких мас чужоземним завойовникам. Але найбагатшою прикладами славної партизанської боротьби є історія справедливих, визвольних воєн народів нашої Батьківщини. Особливого розмаху набув партизанський рух у Вітчизняній війні 1812 р., коли 600-тисячна армія Наполеона, яка вважалась непереможною, вдерлась у Росію. Проте партизанський рух у Вітчизняній війні 1812 р. все ж не охоплював стільки людей і такі простори, як у роки громадянської війни (1918—1920 рр.) і, особливо, в період Великої Вітчизняної війни. Велика Жовтнева соціалістична революція надала партизанській боротьбі нового змісту, піднесла її на небувалу височінь. М. І. Калінін писав, що «важко переоцінити значення партизанської боротьби в сучасній війні. Одне можна сказати, що розміри її перевершили всякі сподівання»¹²⁷.

Основним, вирішальним джерелом сили партизанського руху, як і всієї боротьби нашого народу проти фашистських агресорів, був полум'яний радянський патріотизм трудящих і їх відданість соціалістичній Батьківщині, Комуністичній партії. Народна партизанська боротьба спалахувала з перших днів окупації того чи іншого радянського району. В зв'язку з цим сміхотворними і жалюгідними є намагання деяких буржуазних фальсифікаторів історії радянського партизанського руху змалювати справу так, нібито німецько-фашистська армія на початку окупації не зустріла опору партизанів¹²⁸. Фашистський генерал К. Тіппельскірх твердить, що нібито навіть в кінці 1941 р. в тилу групи німецьких армій «Південь» усі райони, що їх населяли українці, були вільні від партизанів¹²⁹. Ці твердження не мають нічого спільного з дійсністю. Вони спростовуються самими фашистами, які вже в липні 1941 р. розповсюджували на захопленій ними території України листівку такого змісту: «Українці! Бій закінчено. Ми перемогли. Навіщо ви стріляєте нам в спину, нападаєте на наші обози, вбиваєте наших солдатів. Це неблагогородний вчинок. Виходьте з лісів, припиніть стрілянину: неблагогородно стріляти з лісу, нападати вночі на наші частини. Це не війна, а бандитизм. І ми за це будемо поголовно розстрілювати»¹³⁰.

Висока благородна ціль — захистити любиму соціалістичну Батьківщину — надихала на безсмертні подвиги учасників партійного підпілля, бійців партизанських загонів. Безмежна віра в правоту своєї справи, палка любов до Радянської Батьківщини і відданість їй вселяли в радянських патріотів мужність, стійкість і волю, запалювали їх на подвиги. «Завдання дуже важке, — писав друзям безстрашний підпільник М. Кузнецов. — Люблю життя, я ще такий молодий. Але тому, що Батьківщина, яку я люблю, як рідну матір, вимагає померти жити»

¹²⁷ М. І. Калінін, Про комуністичне виховання, К., 1955, стор. 186.

¹²⁸ Див. Ч. О. Диксон, О. Гейльбрунн, назв. праця, стор. 29.

¹²⁹ К. Тіппельскірх, назв. праця, стор. 229.

¹³⁰ Цит. за газ. «Пролетарська правда» (орган Київського обкому КП(б)У і ви-конкому Київської обласної Ради депутатів трудящих) від 17 липня 1941 р.

тям в ім'я визволення її від німецьких окупантів, я це зроблю. Хай знає весь світ, на що здатний радянський патріот і більшовик. Хай знають фашистські верховоди, що неможливо підкорити наш народ, як не можна загасити сонце...»¹³¹. Саме ці виховані Комуністичною партією якості радянських людей і були тим невичерпним джерелом, яке постійно і щедро живило партизанський рух.

Нездоланна сила і міць партизанського руху, як і всієї народної боротьби у ворожому тилу, полягала в тому, що її натхненником, організатором і керівником була Комуністична партія. Важливим фактором якнайширшого розгортання народної партизанської боротьби була масово-політична робота Комуністичної партії серед населення в тилу ворога, завдяки якій приплив у лави народних месників подвоювався і потроювався. В цьому виявилось велике довір'я нашого народу рідній Комуністичній партії.

В ході війни багато керівних партійних і радянських працівників України проявили себе чудовими організаторами підпілля і партизанських загонів. Трудящі України пишаються іменами С. Ковпака, С. Руднева, О. Федорова, В. Бегми, О. Сабурова, М. Попудренка, М. Наумова, М. Сташкова, Т. Шамрила, В. Дружиніна, Я. Мельника, І. Діброва, М. Карнаухова, О. Мокроусова, І. І. Козлова і багатьох інших, які з перших днів Великої Вітчизняної війни стали на чолі народної боротьби в тилу ворога. Партія підготувала більшовицьке підпілля, створила партизанські загоны, в яких комуністи становили основне цементуюче ядро і ударну силу. Так, у 28 найбільших партизанських з'єднань України, в яких налічувалась понад 51 тис. партизанів, комуністи і комсомольці становили близько 35%, а в прославлених з'єднаннях під командуванням С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова і О. М. Сабурова — майже 50%¹³².

Вся бойова діяльність і масово-політична робота партизанських загонів була пройнята партійним впливом, і це забезпечило високу ідейну спрямованість і організованість партизанського руху, позбавило його «партизанщини» — цього неодмінного супутника партизанських воєн минулого. Партійні організації виховали в партизанських загонах і підпільних організаціях тисячі мужніх синів і дочок Радянської Вітчизни. Навіть вороги змушені були визнати величезну роль більшовицького впливу на партизанів. «Ви запитуете, якої я думки про червоних партизанів,— писав німецький лейтенант Рорбох,— я можу сказати, що їх поведінка пояснюється, по-моєму, не тільки діями комісарів, які стоять за ними, в першу чергу,— це продукт більшовицького виховання, вираз більшовицького світогляду...»¹³³.

Тільки в умовах радянського суспільного і державного ладу могли виникнути такі рушійні сили, як палкий патріотизм, морально-політична єдність і непорушна дружба народів СРСР. Розрахунки ворога на слабкість радянського державного і суспільного ладу та його Збройних Сил були безпідставні. До оцінки сил і можливостей Радянського Союзу фашистські агресори підходили з старою міркою, незважаючи на те, що у нашій країні поміщицько-буржуазний лад, класовий і національний антагонізм знищено, побудовано соціалізм і докорінно змінились соціально-економічні умови. Отже, відсутність класового антагонізму і спільність життєвих інтересів усіх членів радянського суспільства були

¹³¹ Журн. «Радянський Львів», 1948, № 1, стор. 38.

¹³² Рукописний фонд Інституту історії АН УРСР, ф. 433, оп. 13, спр. 18, арк. 12—14. Підраховано автором за матеріалами особового складу партизанів України.

¹³³ Цит. за Р. Сидельський. Борьба советских партизан против фашистских захватчиков, М., 1944, стор. 51.

тією рушійною силою, яка надала партизанському рухові всенародного характеру.

За офіціальними даними, на Україні проти німецько-фашистських загарбників боролось понад 220 тис. партизанів, об'єднаних у загони¹³⁴. Але ці дані далеко не повні і можуть бути вдвоє і навіть утричі збільшені, бо вони не охоплюють партизанських загонів, що не мали зв'язку з радянським тилом, а також численних підпільних організацій, бойових і диверсійно-розвідувальних груп. Крім того, в ході боротьби великі маси місцевого населення, не перебуваючи офіціально у загонах, були безпосередньо зв'язані з партизанами і підпільниками, подавали їм допомогу продовольством, одягом, взуттям, медикаментами, засобами транспорту, виступали провідниками, зв'язківцями, інформаторами партизанських загонів. Скрізь, де діяли підпільні партійні організації і партизанські загони, утворювалися великі приховані резерви партизанського руху. Прославлені партизанські командири С. Ковпак і С. Руднев під час рейду на Правобережну Україну в своїй доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова наприкінці 1942 р. повідомляли, що в тих місцевостях, де вони проходили, можна було б створити десятки партизанських дивізій, якби була зброя. В партизанській боротьбі брали участь робітники, селяни, радянська інтелігенція, чоловіки і жінки, люди різного віку — від стариків до підлітків. Майже третину всього складу партизанів України становила молодь віком до 20 років, в тому числі понад 150 дітей віком до 15 років. З 62 472 партизанів України, про яких є повні статистичні дані, робітники становили 35,7%, селяни — 47% і службовці — 17,3%. В складі партизанських загонів України було 12,4% учнівської молоді¹³⁵.

Соціальний склад партизанів України по суті відбивав класову структуру населення України довоєнного часу. На склад окремих партизанських загонів чи з'єднань мав вирішальний вплив район формування і дальшої дислокації цих формувань. Наприклад, у партизанських загонах Донбасу, Запоріжжя, Дніпропетровщини питома вага робітників була вищою, ніж у партизанських загонах, які створювались і діяли в Чернігівській, Житомирській чи Кам'янець-Подільській областях. Селяни-колгоспники серед подільських партизанів становили навіть 75% усього складу загонів¹³⁶. Але, незважаючи на різницю в соціальному складі загонів, інколи досить значну, їх бойові дії проти фашистських окупантів були однаково активними. В партизанському русі найяскравіше виявились виховані Комуністичною партією чудові якості радянських людей — колективізм, безмежна вірність і відданість соціалістичній Батьківщині, стійкість, мужність, організованість і воля до перемоги. М. С. Хрущов зазначав, що в небувалому розмахові партизанського руху яскраво проявилось духовне зростання нашого народу, який глибоко сприйняв ідеї Комуністичної партії¹³⁷. І в цій морально-політичній єдності нашого народу, якої не може бути в будь-якому класово-антагоністичному суспільстві, і полягало невичерпне джерело сили радянського партизанського руху.

Партизанський рух на Україні характерний багатонаціональним складом. У ньому брали участь представники 62 національностей, з яких

¹³⁴ Див. М. С. Хрущов, Звітна доповідь ЦК КП(б)У XVI з'їзду Комуністичної партії (більшовиків) України, К., 1949, стор. 10.

¹³⁵ Рукописний фонд Інституту історії АН УРСР, Статистичні дані «Про особовий склад радянських партизанів України», арк. 9, 30.

¹³⁶ Там же.

¹³⁷ Журн. «Партійне життя», 1949, № 2, стор. 12.

40 мали свої державні утворення в складі СРСР. Серед партизанів, що діяли на Україні, українці становили 54,4%, росіяни — 23,4%, білоруси — 5,8%, поляки — 2,1%, євреї — 1,2%, вірмени, — 0,6%, татари, — 0,5%, грузини — 0,3% та інші національності — 11,7%¹³⁸. Водночас українці брали активну участь у партизанському русі в Білорусії, в тимчасово окупованих районах РРФСР — в Підмосков'ї, Ленінградській, Курзькій і Смоленській областях, на Кубані. Серед 65 партизанів і підпільників України, яким присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу є представники українського, російського, білоруського, грузинського та інших народів. Це — яскравий показник того, що радянські патріоти незалежно від національності, де б вони не знаходились, з однаковою мужністю і самовідданістю боролися проти фашистських окупантів. Герої Радянського Союзу росіяни В. Павлов і О. Ленкін, білорус В. Квітницький і грузин Д. Бакрадзе та багато інших славних синів братніх народів, борючись на Україні проти фашистських агресорів, добре розуміли, що на українській землі вони захищають рідний дім, свою сім'ю, свободу і незалежність своїх народів. І ця бойова єдність, кровне братерство було тією непорушною скелею, об яку розбилися вщент навіжені голови фашистських агресорів. Нездоланна сила радянського партизанського руху полягала в найтісніших зв'язках партизанів з населенням. Радянське населення на тимчасово окупованій ворогом території подавало велику допомогу партизанам не тільки продовольством, одягом і взуттям. Багато зброї і боєприпасів, що залишались на полях битв, було здобуто з дна рік і водоймищ, витягнуто з-під снігу і передано партизанам.

Отже, основні джерела сили партизанського руху в СРСР проти фашистських окупантів були в надрах самого радянського ладу. Їх основи було закладено ще в жовтні 1917 р., і майже чверть століття вони безперервно розвивались і зміцнювались усією сукупністю мудрої лєнінської політики Комуністичної партії. І коли настав найважчий час для нашої країни за всі роки її існування, насіння, посіяне в народі і дбайливо вирощене нашою партією, дало багатий урожай.

Поряд з цими головними джерелами партизанського руху, діяли й інші фактори, які значно посилювали його розмах та його активність. Одними з них були бойові успіхи Радянської Армії і взаємодія з нею партизанських загонів. У загальному ході війни проти фашистської Німеччини та її сателітів радянський партизанський рух безперервно зростав і розвивався. Але особливо посилювався приплив у партизанські загоони і збільшувалась їх активність у період перемог радянських військ у битвах під Москвою, на Волзі, на Курзькій дузі, при форсуванні Дніпра тощо. Так, кількість партизанів, що діяли в Ленінградській області, за 1943 р. збільшилась в 10 разів і становила 35 тис. чоловік, а в Криму, незважаючи на надзвичайно складні умови боротьби, лише за останні 3 місяці 1943 р. в партизанські загоони вступило понад 5500 чоловік¹³⁹. Партизанський загін ім. Коцюбинського на Чернігівщині з січня по квітень 1943 р. зріс з 40 до 650 бійців. Кількість партизанів Чернігівщини за перші 9 місяців 1943 р. збільшилась у 10 разів¹⁴⁰. Швидко зростали і загоони на Сумщині, в Київській, Житомирській, Ровенській та інших областях лісостепової частини України.

¹³⁸ Рукописний фонд Інституту історії АН УРСР, Статистичні дані «Про особовий склад радянських партизанів України», арк. 15, 16.

¹³⁹ «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», т. III, М., 1961, стор. 461.

¹⁴⁰ В. Клоков, І. Кулик, І. Слинько, Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1957, стор. 144.

Перемоги Радянської Армії над німецько-фашистськими військами запалювали народні маси в тилу ворога, зміцнювали їх віру в остаточну перемогу і викликали прагнення допомогти всіма засобами Радянській Армії. В ряді місцевостей України, зокрема на Полтавщині, в м. Павлограді та ін., наближення радянських військових частин населення зустрічало збройними виступами і вистояннями проти окупантів.

М. С. Хрущов вказував, що «сила партизанів полягала в координуванні своїх дій з операціями Радянської Армії»¹⁴¹. І цю особливість змушений був визнати навіть ворог. «Централізованість керівництва партизанськими загонами,— писав фашистський генерал Р. Рендулич,— очевидна, бо при підготовці і проведенні будь-якого значного наступу німецьких чи російських військ партизани в цьому районі негайно активізували свої дії... Ці дії стали важким тягарем для армії і становлять чималу небезпеку. На жодному іншому театрі воєнних дій не було такої тісної взаємодії між партизанами і регулярною армією, як на російському...»¹⁴².

«Мала війна», яку вели радянські партизани проти фашистських окупантів, була для останніх фактично другим фронтом. Ворог змушений був це визнати, бо в ході війни сила партизанського руху, його масовість і організованість настільки зросли і зміцніли, що з'явилась можливість планувати не тільки тактичні взаємодії партизанів і окремих армій, а й спрямовувати дії всіх партизанських сил на розв'язання стратегічних завдань Радянської Армії. Прикладом такої взаємодії є загальний план бойових операцій лєнінградських, білоруських і українських партизанів на весняно-літній період 1943 р., розглянутий і затверджений Державним Комітетом Оборони СРСР у квітні 1943 р.

Серед факторів, які, безперечно, впливали на розвиток партизанського руху, на форми і методи народної боротьби проти ворога, не останнє місце займало і географічне середовище. «Найголовнішою нашою перевагою,— писав один із зачинателів партизанського руху на Брянщині та півночі Сумщини, секретар Навлінського підпільного райкому партії О. В. Суслін,— це насамперед, звичайно, народ наш, радянський народ — розумний, відважний, відданий ідеям Радянської влади, народ-воїн, який має славні традиції боротьби з чужеземними загарбниками. Потім й інші факти. Коли народ береться за зброю, тоді й природа, особливо ліс, стає союзником і підпорою, небезпечною для ворога. Інакше кажучи, і земля воює...»¹⁴³. Хіба не географічними умовами можна пояснити той факт, що в північних областях України, де на великих площах простягаються лісові масиви, переважною формою боротьби були дії великих партизанських з'єднань і загонів? Тут партизани відвоювали у ворога великі території і утворювали партизанські краї. І, навпаки, чим далі на південь, то головною формою народної боротьби в степових районах були дії підпільних організацій, невеликих партизанських загонів, бойових і диверсійно-розвідувальних груп. Але в степові райони провадилися глибокі навальні рейди значних партизанських сил і, зокрема, рейди з'єднань під командуванням М. І. Наумова, Я. І. Мельника, Я. М. Сиворонова, партизанського загону І. Й. Копьонкіна. В лісостепу відбувалися рейди партизанських з'єднань під командуванням С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, М. І. Шукаєва, П. П. Вершигори, М. М. Беренштейна та ін. Глибокі рейди партизанських з'єднань по

¹⁴¹ М. С. Хрущов, Звітна доповідь ЦК КП(б)У XVI з'їзду Комуністичної партії (більшовиків) України, К., 1949, стор. 11.

¹⁴² Р. Рендулич, назв. праця, стор. 147.

¹⁴³ В. К. Гоголюк, Брянський партизанський край, «Советские партизаны», М., 1961, стор. 243.

території України були однією з важливих тактичних форм успішної боротьби проти фашистських окупантів. Такі рейди мали, крім суто воєнного, і велике політичне значення. Вони викликали тривогу і паніку серед гарнізонів противника, мобілізували тисячі людей на боротьбу з окупантами, активізували дії підпільних організацій і місцевих партизанських загонів.

У розгортанні партизанського руху і посиленні ударів партизанських загонів по ворожому тилу велику роль відігравав зв'язок з радянським тилом і його допомога матеріально-технічними засобами і кадрами фахівців. Зв'язки партизанських загонів і підпільних організацій з радянським тилом у ході війни не переривались і все міцнішали. Партизани і підпільники приймали радіопередачі з радянського тилу, зведення Радянського інформбюро, одержували з «Великої землі» газети, журнали, листівки, листи.

В організації дисциплінованих і боєдатних партизанських загонів, в успіхах їх бойової діяльності велика заслуга належить радянським військовослужбовцям, які становили значний прошарок у складі партизанів України. В зв'язку з невдачами Радянської Армії в початковий період війни багато радянських військовослужбовців залишилось на тимчасово окупованій ворогом території, але вони не склали зброї, а влилися в партизанські загоны. В ході війни радянське військово командування направляло чимало військових фахівців у партизанські загоны, які вносили в них дух військової організації, навчали партизанів володіти зброєю, а командний склад загонів — сучасних прийомів ведення бою. І в цьому єднанні «людей з гвинтівкою» і людей мирної праці у важкий воєнний час відбилась одна з найважливіших рис організації радянських Збройних Сил — народність армії.

Серед факторів, які сприяли зростанню партизанського руху і успіхам бойових дій радянських партизанів, чималу роль відігравали волелюбні, революційні традиції народів нашої країни, героїка і досвід партизанської боротьби в роки громадянської війни.

Десятки тисяч партизанів України об'єднались у загоны і великі з'єднання імені великого вождя революції В. І. Леніна, видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави М. І. Калініна, Ф. Е. Дзержинського, М. С. Хрушова, А. І. Мікояна, С. К. Орджонікідзе, Н. К. Крупської. Партизани називали свої загоны іменами прославлених героїв громадянської війни М. Фрунзе, М. Щорса, В. Чапаєва, К. Ворошилова, Г. Котовського, О. Пархоменка, чудових російських полководців О. Суворова, М. Кутузова, борців за волю українського народу Б. Хмельницького, І. Богуна, М. Кривоноса, У. Кармалюка і багатьох інших. Ці імена надихали партизанів на героїчну, самовіддану боротьбу за волю, честь і незалежність Радянської Батьківщини.

Полум'яні звернення Комуністичної партії і Радянського уряду до населення тимчасово окупованих радянських районів, до партизанів, мільйони листівок, які розповсюджувались серед населення в тилу ворога, закликали радянських людей примножити в боротьбі проти фашистських загарбників волелюбні революційні традиції народів нашої країни. І ці звернення знаходили гарячий відгук в серцях радянських патріотів, свідченням чого було бурхливе зростання рядів народних месників.

Отже, радянський всенародний партизанський рух у тилу фашистських загарбників народився і зріс як складова частина Великої Вітчизняної війни. Він був закономірним і неодмінним явищем справедливої визвольної війни радянського народу. Його породили і живили наш

суспільно-політичний лад, морально-політична єдність і дружба народів нашої країни, непорушний союз робітників і селян, животворний радянський патріотизм. Нездоланна сила всенародного партизанського руху полягала в керівництві Комуністичної партії, в його глибокій ідейності, в тісних зв'язках з народом, у величезній підтримці, яку подавав партизанам весь радянський народ.

І. Я. ОМЕЛЬЯНЕНКО

МАЛОВІДОМА СТОРІНКА ПАРТІЙНОГО ПІДПІЛЛЯ В ДОНБАСІ

На залізничній магістралі Донбас — Москва розташоване невелике місто Амвросіївка. Його цементні заводи, що виробляють високоякісний будівельний матеріал, відомі далеко за межами Донбасу. Люди цього міста, як і всієї нашої країни, самовіддано трудяться в ім'я здійснення історичних рішень XXII з'їзду КПРС, нової Програми партії. Та мало хто знає про діла радянських підпільників і партизанів Амвросіївського району в роки Великої Вітчизняної війни. На основі нових документів, які недавно виявлено, а також матеріалів перевірки обласних партійних органів удалося відновити картину героїчної боротьби амвросіївських підпільників і партизанів проти німецько-фашистських окупантів. У цьому важливу роль відіграли спогади партизанів, які залишилися живими, розповіді їх рідних та знайомих.

Жодний народ у світі не зазнавав таких тяжких випробувань, які випали на долю наших людей у роки Великої Вітчизняної війни. Перед лицем смертельної небезпеки радянський народ не занепав духом, а ще тісніше згуртувався навколо Комуністичної партії, уряду і став на захист соціалістичної Батьківщини. Комуністична партія України, керуючись директивою Ради Народних Комісарів СРСР та ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р., адресованою партійним і радянським організаціям прифронтових областей, розгорнула велику роботу по згуртуванню і мобілізації народних мас на боротьбу проти німецько-фашистських загарбників. Повсюдно створювалися загони народного ополчення, винищувальні батальйони, підпільні партійні та комсомольські організації, партизанські загони.

Одержавши директиву, Донецький обком партії провів інструктивну нараду та індивідуальні бесіди з секретарями міськкомів і райкомів КП(б)У, ознайомив їх з технікою конспірації і оформленням документів тим людям, які залишались у підпіллі. Обком партії підбирав і затверджував на бюро як керівників підпілля секретарів райкомів і міськкомів, спеціально розробив для них відповідну інструкцію. Підпільні партійні організації забезпечувалися потрібною літературою, листівками, продовольством; в їх розпорядження надавалася матеріально-технічна база. До того часу, коли частини Радянської Армії почали відходити з Донбасу, на території Донецької області було створено 31 підпільний міськком і райком КП(б)У та підібрано для роботи в підпіллі 550 комуністів¹⁴⁴.

В Амвросіївському районі керівництво підпільною діяльністю було покладено на районний комітет КП(б)У, очолюваний Г. І. Крамаренком, який до початку війни працював секретарем парткому на цементному

¹⁴⁴ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 11, од. зб. 1, арк. 67, 87.

заводі в Амвросіївці. В районі діяли чотири підпільні партійні осередки. Всього амвросіївська організація об'єднувала 23 комуністи, сім з яких були підібрані обкомом партії в інших районах. Обстановка для діяльності Амвросіївської підпільної організації в жовтні — листопаді 1941 р. була дуже складною. Як відомо, наприкінці жовтня ворог окупував Донецьку область і прорвався вздовж узбережжя Азовського моря аж до Ростова-на-Дону. З 17 по 29 листопада 1941 р. на Ростовському напрямі точилися запеклі бої, в результаті яких було визволено Ростов. Увесь цей час Амвросіївський район знаходився в смузі бойових операцій. Зосередження в ньому великих військових угруповань противника перешкоджало вільному пересуванню цивільного населення. З самого початку окупації Донбасу гітлерівці взяли під жандармсько-поліцейський нагляд його промислові центри. Крім того, фронт, що дедалі стабілізувався по р. Міус, проходив у 25—30 км від Амвросіївки. Все це створювало надзвичайні труднощі для проведення підпільної діяльності. Зокрема, комуністи, направлені з інших районів для роботи в Амвросіївці, не змогли дістатися до місць підпільних явок, окремі підпільники з відходом радянських військ змушені були евакуюватися на схід. Шість комуністів, які ще не встигли розгорнути роботу, незабаром після приходу фашистів були заарештовані і страчені¹⁴⁵.

І все ж німецько-фашистським загарбникам не вдалося знищити партійне підпілля і зламати опір радянських людей. Донбас не скорився ворогові. Не диміли труби металургійних гігантів, не палахкотіли полум'ям домни Донецька, Єнакієвого, Краматорська, німими, омертвілими були шахти, хімічні заводи Слов'янська, Костянтинівки, цементні заводи Амвросіївки. Єдине, що вдалося зробити загарбникам,— це так-сяк налагодити у цехах окремих підприємств ремонт бойової техніки, пустити де-не-де коксохімічні батареї та організувати видобування вугілля напівкустарним способом на дрібних шахтах. Поряд з пасивним опором загарбникам дедалі ширше розгорталася самовіддана героїчна боротьба трудящих. У Донбасі не було жодного промислового центру, де не працювали б підпільні та комсомольські організації і не діяли б народні месники.

Незважаючи на жорстокий фашистський терор і репресії окупантів, на території Амвросіївського району продовжували активно діяти комуністи Д. І. Чаплигін, І. П. Дунаєв, В. В. Матюхін, І. А. Дунаєв, А. А. Мокроусов, М. М. Монченко, І. А. Кокурин та ін. Керівні вказівки амвросіївці одержували від С. Н. Щетиніна — члена бюро підпільного обкому партії, який працював у м. Горлівці. І. П. Дунаєв керував молодіжно-патріотичною організацією «За Батьківщину», яку за його порадою створив А. А. Яровенко. В тісному зв'язку з партійним підпіллям працювала група «Миколи», організована представником ЦК ЛКСМУ М. Монченком. Комуніст Д. І. Чаплигін кілька разів пробирався в Горлівку з інформацією для обкому партії, вів широку агітацію серед населення Амвросіївки і словацьких військових частин, що були там розташовані¹⁴⁶.

Важливе місце в діяльності амвросіївських підпільників займало друкування і розповсюдження серед населення листівок. Для цього було створено підпільну друкарню, що розміщалася по вулиці Карла Лібкнехта у флігелі, схожому скоріше на сарайчик, як згадує Л. Шкурупадська¹⁴⁷. Тут друкувалася газета-листівка «Советская правда». Підпільники використовували також районну друкарню колишньої газети «Колгоспна правда», пристосовану фашистами для своїх потреб. Один

¹⁴⁵ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 11, од. зб. 1, арк. 125.

¹⁴⁶ Там же, од. зб. 28, арк. 38—39.

¹⁴⁷ Там же, оп. 326—11, од. зб. 28, арк. 127.

з патріотів Амвросіївки, склавши радіоприймач, слухав передачі з Москви, записував зведення Радянського інформбюро і передавав їх тим, хто мав зв'язки з друкарнею. Завдання друкарні давав колишній співробітник редакції газети «Колгоспна правда» тов. Якименко¹⁴⁸. Виготовлені у цій друкарні та розповсюджені серед населення листівки підносили бойовий дух радянських патріотів і закликали їх до ще активнішої боротьби проти фашистських поневолювачів. У лютому 1943 р. один з амвросіївських підпільників — В. Чумак, відзначаючи успіхи радянських військ на фронті, писав у щоденнику: «Сергій Коваленко приносить радісні відомості. І кожне зведення з того боку підхльостує наші сили, хочеться співати!» З того самого щоденника дізнаємося, хто саме займався виготовленням листівок: «Ганна Ковальова, Лариса Шкурупадська, Павло Богданов набирають листівки. Друкуємо у Осипова і Шкурупадської»¹⁴⁹. Ось, наприклад, текст однієї з листівок:

«Советская правда» № 5.

Газета радянських патріотів, видана Амвр. РПК.

Великі Луки і Ржев наші! Ворог відступає! Час помсти настав. Донбасівці, до зброї! Бийте фашистських бандитів, курохватів з тилу. Бийте їх холуїв — добровольців-поліцаїв. Не забудемо кров 13 дітей, не забудемо вбивць!»¹⁵⁰.

З наведених фактів видно, що комуністи Амвросіївки зуміли донести до широких народних мас правду про становище на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Підпільники Амвросіївки велику допомогу подавали військовополоненим. Підпільники проникали в лікарню, де перебували поранені радянські військовополонені, і часто організовували втечі тих, які видужували, переодягали їх у цивільний одяг і переправляли через лінію фронту¹⁵¹.

Амвросіївці підтримували зв'язок з частинами Південного фронту і підпільниками Ростова. Надаючи важливого значення Амвросіївці, як одному з стратегічних вузлів залізничних і шосейних шляхів, командування Південного фронту переправляло сюди розвідувальні і партизанські групи. У грудні 1941 р. лінію фронту перейшов комуніст М. М. Трифонов. Сам він уродженець Донбасу, довгий час працював у Амвросіївці інспектором районного відділу народної освіти, а потім — завідуючим початкової школи, добре знав місцевість. Перейшовши лінію фронту, М. М. Трифонов не зміг зупинитись в Амвросіївці. Там тоді було зосереджено значні ворожі сили. І йому довелося обрати своєю резиденцією с. Благодатне. Тут він збирав розвідувальні дані і встановив зв'язок з підпіллям у районах Краматорська і Амвросіївки. Згодом він перебрався у Ростов-на-Дону. Зв'язавшись з підпільниками, М. М. Трифонов вступив до партизанського загону. Звіди його переправили за лінію фронту.

5 червня 1942 р. за завданням Штабу Південного фронту відділ, що займався партизанським рухом, підготував десантну групу, яку знову очолив М. М. Трифонов. Її було скинуто з літака на парашутах поблизу с. Михайлівки, Селидівського району. До складу групи входили: радист Лебеденко («Донской»), зв'язківка В. П. Маслово («Голуб»). Трифонов одержав кличку «Югов». Десантники мали радіостанцію «Північ». Перед групою було поставлено завдання: збирати розвідувальні дані про розташування і пересування противника, кількісний склад ворожих військ тощо і передавати їх по радіо в штаб радянських військ. Через кілька

¹⁴⁸ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 326—11, од. зб. 127, арк. 37.

¹⁴⁹ Там же, од. зб. 127, арк. 47.

¹⁵⁰ Там же, оп. 11, од. зб. 1, арк. 124.

¹⁵¹ Там же, арк. 51.

днів після висадки група прибула в Донецьк. Тут М. М. Трифонов захворів і деякий час був на явочній квартирі. Одужавши, він пробрався в Амвросіївку. Проте залишатися і розгорнути там роботу радіостанції не було можливості через велике скупчення ворожих військ. Тоді І. В. Свирюков, теща Трифонова, збудував у степу курінь, в якому десантники встановили радіостанцію. З метою конспірації радист Лебеденко влаштувався працювати на млині колишнього колгоспу ім. Леніна в с. Петропавлівці. Увечері і вночі підпільники з куреня передавали по радіо в штаб фронту зібрані матеріали і приймали зведення Радянського інформбюро. В розвідувальній роботі активну участь брали І. В. Свирюков, сім'я Виненцової та ін. Підпільники також розповідали населенню Амвросіївки про події на фронтах, вели агітацію проти фашистських загартників. Згодом М. М. Трифонов залучив до підпільної діяльності Тетяну Свирюкову, а та за його завданням — комсомолку Галину Проценко, мешканку Амвросіївки. Отже, десантній групі М. М. Трифонова у 1942 р. вдалося розширити зв'язки з патріотами Амвросіївки, з їх допомогою збирати конче потрібні радянським військам розвідувальні дані. Проте у жовтні того ж року умови для діяльності підпільної групи ускладнилися. Поліцаї натрапили на її слід. Трифонову і Лебеденку довелося залишити амвросіївцям радіостанцію, а самим перебраться в Ростов-на-Дону¹⁵².

У грудні 1942 р. патріоти Амвросіївки встановили зв'язок з партизанським загonom у Ростові. Зв'язковою була А. І. Свирюкова. Амвросіївці збирали продукти і через Свирюкову, яка їздила в Ростов до чоловіка, передавали їх партизанам. «Михайло мене познайомив з усіма членами штабу, говорячи, що «це партизанка з Донбасу». Правда, деякі партизани знали, що я його дружина». А Свирюкова за дорученням М. М. Трифонова виконувала ряд завдань¹⁵³.

Майже до самого визволення Донбасу керівники амвросіївської підпільної організації не припиняли зв'язку з бюро підпільного обкому КП(б)У, що знаходився тоді у Горлівці. «В 1943 р.,— пише С. Н. Щетинін,— до мене в Горлівку двічі приходив Чаплигін; він говорив, що йому жити в Амвросіївці важко, оскільки його багато хто знає і доводиться переходити з місця на місце, щоб зберегти себе і товаришів»¹⁵⁴.

В Амвросіївці діяли дві підпільні комсомольські організації — «За Батьківщину» і група «Миколи». Про їх діяльність розповідається в архівних документах, спогадах учасників і показаннях свідків. У вересні 1942 р. в с. Петропавлівку, Амвросіївського району, прибув Микола Монченко, він же Микола Панченко — колишній секретар Макіївського міськкому ЛКСМУ. За рішенням ЦК він мав перейти лінію фронту і дібратися до Макіївки¹⁵⁵. Але не так склалася обставина, як передбачалося. Спочатку М. Монченко потрапив у Дніпропетровськ. Тут його впізнали і видали німецькій жандармерії як партійного працівника Москви. Багато катувань і побоїв довелося перенести М. Монченку у фашистських катівнях Дніпропетровська. І все ж він утік звідти і добрався в Донбас. М. Монченку не можна було показуватися в Макіївці. Він залишився в Амвросіївському районі, в с. Петропавлівці. «Побитий, змучений, дістався він до нашого села,— згадує мати одного з учасників групи «Миколи»,— удав з себе військовополоненого і попросився на роботу. Призначили його конюхом»¹⁵⁶. Монченко змінив прізвище на Панченка,

¹⁵² Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 11, од. зб. 61, арк. 21—22.

¹⁵³ Там же, арк. 25, 26.

¹⁵⁴ Там же, од. зб. 28, арк. 38—39.

¹⁵⁵ Там же, оп. 326—11, од. зб. 27, арк. 163.

¹⁵⁶ Там же, арк. 45.

але його впізнали. Перед війною він працював викладачем креслення в Макіївській школі № 3, а потім — на партійній роботі. В Петропавлівці першим упізнав Монченка комсомолец С. Семенихін, який навчався в Макіївці. Після кількох зустрічей та відвертої розмови Монченко і Семенихін стали друзями і разом почали створювати партизанську групу. Спочатку до неї вступив комсомолец І. Гомма, а потім — М. Черноусов, П. Буровець, М. Ратковський, які втекли з полону. Згодом Семенихін залучив до організації колишнього військовополоненого Є. Серебрякова, комсомольця Коношенка, М. Коваленко, В. Толчену, М. Філоненко, М. Кузьменко та ін. Вони присяглися до останньої краплі крові боротися проти заклятих загарбників. Навколо групи «Миколи» створився актив з підлітків М. Клименка, П. Гончаренка та інших, які формально в групу не були зараховані. Велику допомогу подавали підпільникам жителі села М. А. Черноусова та її син Леонід¹⁵⁷. На подвір'ї Черноусових зберігалась зброя, яку згодом підпільники передали радянським військам. Для того, щоб можна було вільно пересуватися по району, в якому знаходилось дуже багато фашистів, підпільники самі виготовляли перепустки. Чисті бланки з німецькою печаткою принесла В. Толчену, вона їх викрала у коменданта, що жив в їхній хаті; заповнював перепустки Семенихін. Користуючись перепустками, підпільники вільно пересувалися по району і збирали необхідні відомості для Радянської Армії, які М. Монченко передавав через своїх зв'язківців. Підпільники збирали зброю, боєприпаси, тощо. Цією справою займався І. Гомма, активним помічником якого був М. Гончаренко.

Ранньою весною 1943 р. завершився 600-кілометровий похід радянських військ від Волги до Ростова. Фронт досяг р. Міус і зупинився на сильно укріпленому рубежі, що створювався фашистами майже протягом двох років. Міуський рубіж проходив по правому берегу річки аж до Азовського моря. «Неприступні висоти, скелі та кручі здіймалися над місцевістю... Самбекські висоти панували над фронтом як вартові бастиони. Вони мали широкий обзір і сектори обстрілу на величезному просторі»¹⁵⁸. Командування Радянської Армії було дуже важливо знати, що діється за лінією фронту. І в цьому йому велику допомогу подали підпільники і партизани Донбасу, зокрема Амвросіївського району. Збираючи відомості про кількість і пересування військ противника, С. Семенихін, М. Черноусов і М. Коваленко обійшли кілька населених пунктів Ростовської області, що знаходилися біля лінії фронту. По дорозі вони псували телефонні проводи, що з'єднували ворожі війська, розповсюджували серед населення листівки, які зміцнювали в радянських людях віру в близьке визволення.

Влітку 1943 р., перед наступом Радянської Армії, фашисти, прагнучи забезпечити свій тил, посилили репресії проти всіх «підозрілих». Одного разу М. Черноусов пішов на завдання в Ново-Іванівку і не повернувся — його розстріляли гітлерівці. В червні того ж року фашисти виявили у молоді, безпосередньо не зв'язані з групою «Миколи», зброю. Під час допиту, що супроводжувався жахливими катуваннями, хтось з юнаків не витримав і назвав І. Гомму, М. Монченка, С. Семенихіна та М. Ратковського. Їх заарештували. Потім було схоплено М. Клименка, П. Гончаренка, Копчука та ін. Усіх їх відвезли в Ново-Кирсанове, а звідти — у Донецьк. Ніякі тортури не змусили здатися славних патріотів. Більшість з них фашисти стратили, а деяких відправили до концтабору¹⁵⁹.

¹⁵⁷ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 11, од. зб. 1, арк. 168.

¹⁵⁸ «В боях за Донбас», Донецьк, 1949, стор. 50.

¹⁵⁹ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 11, од. зб. 1, арк. 169.

Так напередодні визволення Донбасу загинули вірні сини соціалістичної Вітчизни.

Про підпільну комсомольську організацію «За Батьківщину» протягом тривалого часу не було достатніх відомостей. Лише через 16 років за виявленими в архівах документами одного з організаторів цієї групи комуніста І. П. Дунаєва¹⁶⁰, а також за довідкою відділу партизанського руху Штабу Південного фронту¹⁶¹ і листом Голові РНК УРСР М. С. Хрущову учасника групи С. М. Остроушка¹⁶² вдалося відновити картину діяльності молодих патріотів. Установлено, що в період окупації Донбасу німецько-фашистськими військами в селах Покровці і Степано-Кринці, Амвросіївського району, діяла молодіжна партизанська група, створена в листопаді 1942 р. уродженцем с. Степано-Кринки, офіцером Радянської Армії комсомольцем А. А. Яровенком, який повернувся додому з оточення пораненим. До складу групи входили: Н. А. Бажанов — комсомолец, випускник Червоноармійського педагогічного училища, А. Гузеев, І. І. Поклад, Н. Н. Осиченко, В. Є. Лисенко, Н. Г. Павленко, Д. В. Мед. С. В. Павленко, І. Ф. Володін, Г. М. Мед, Н. М. Хорошайлов — усі комсомольці, учні 9 класу десятирічки, С. М. Остроушко — комсомолец, випускник школи ФЗН на Зугресі, І. П. Непокритий — комсомолец, військовополонений. Вони підтримували зв'язок з І. П. Дунаєвим, одержували від нього завдання, вказівки щодо проведення підпільної роботи. Група діяла у тісному контакті з молодими патріотами селища Троїцько-Харцизька.

Бойова діяльність групи почалась з того, що Яровенко, Хорошайлов, Павленко та інші у січні 1943 р. на перегоні Іловайськ — Біла Будка пустили під укіс ворожий ешелон. В результаті цієї диверсії було розбито паровоз, 12 вагонів, убито 28 солдатів¹⁶³. 15 лютого 1943 р. група партизанів під керівництвом А. А. Яровенка здійснила сміливий і відважний наліт на склад зброї, що розміщувався на аеродромі на хуторі Бондареві. Вартові, які охороняли склад, були вбиті; партизани захопили 24 гвинтівки, 90 протитанкових мін, дві підводи з динамітом. Під час цієї операції Яровенко і Хорошайлов разом з партизанами, які діяли в районі залізничної станції Кутейникове, замінували посадочну площадку аеродрому, в результаті чого був висаджений у повітря одномоторний літак противника¹⁶⁴. Здобувши міни і вибухівку, партизани почали активніше здійснювати підривну діяльність на залізниці Ростов — Харків. 16 лютого 1943 р. Хорошайлов і Павленко замінували на перегоні Іловайськ — Кутейникове залізничну колію і підірвали два паровози. А 28 лютого того ж року Л. Торченко і Г. Коршун на перегоні Амвросіївка — Матвіїв Курган пошкодили залізничний міст, рух фашистських військ був припинений на дві доби. Партизани сигналізували за допомогою ракет радянським літакам, які бомбардували німецько-фашистський аеродром поблизу станції Кутейникове, в результаті чого було знищено багато бойової техніки і кілька солдатів. Поряд з бойовою і диверсійною діяльністю група проводила велику політико-масову і агітаційну роботу, виготовляла і розповсюджувала листівки, передавала зведення Радянського інформбюро.

Багатьом учасникам групи «За Батьківщину» не вдалося дожити до дня визволення Радянської землі. Фуражир німецького господарства Телятников, що служив у гестапо, втерся в довір'я сім'ї Миколи Бажа-

¹⁶⁰ Партархів Донського обкому КП України, ф. 326, оп. 11, од. 83, арк. 24—27.

¹⁶¹ Там же, арк. 19—20.

¹⁶² Там же, арк. 9—10.

¹⁶³ Там же, од. зб. 83, арк. 19.

¹⁶⁴ Там же.

нова — політрука групи. Зрадник повідомив імена партизанів начальника кутейниковської поліції Бондаренку. Операція проти партизанів була організована жандармерією і комендантом амвросіївської окружної поліції. В ній брали участь кінний каральний загін у складі 100 фашистів, поліція Амвросіївки, Кутейникового, Степано-Кринки, жандарми. Розмах операції, яка почалася з оточення двох сіл кінними карателями, свідчив про те, що гітлерівці надавали групі великого значення. З показань численних свідків та матеріалів допиту видно, що всіх підпільників піддавали жорстоким тортурам, але вони тримались мужньо до кінця.

Після визволення району від німецько-фашистських окупантів, 14 жовтня 1943 р., населення Степано-Кринки перенесло останки розстріляних партизанів у братську могилу і спорудило на ній пам'ятник. Подвиг відважних амвросіївців є ще одним проявом героїзму радянських людей у Великій Вітчизняній війні.

М. З. ДАНИЛЮК

ПАТРІОТИЧНИЙ РУХ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЗА СТВОРЕННЯ ФОНДУ ОБОРОНИ

(1941—1945 рр.)

В роки Великої Вітчизняної війни трудівники радянського тилу своєю самовідданою працею на фабриках і заводах, шахтах і рудниках, в колгоспах, радгоспах і МТС внесли неоцінний вклад у спільну справу розгрому німецько-фашистських загарбників. Водночас радянські люди відшукували й інші можливості для допомоги своїй армії, фронту з тим, щоб усунути смертельну небезпеку, яка нависла над соціалістичною Вітчизною. Вони брали активну участь у будівництві оборонних споруд, ремонті і будівництві шляхів і мостів, в обслуговуванні госпіталів. Трудівники тилу посилали воїнам на фронт подарунки, подавали допомогу інвалідам Вітчизняної війни, сім'ям військовослужбовців.

Найбільш яскраво рух допомоги фронту проявився у створенні фонду оборони — в добровільному зборі коштів і продовольства для додаткового виробництва усіх видів зброї і боеприпасів, забезпечення Радянської Армії всім необхідним для успішної боротьби з ворогом. Багатомільйонний український народ, який зазнав тяжких випробувань, протягом усієї війни брав активну участь у створенні фонду оборони і зробив значний вклад у цей патріотичний рух радянського народу. Але боротьба українського народу за подання державі фінансової та продовольчої допомоги в історичних працях, присвячених Великій Вітчизняній війні, висвітлюється побіжно і неповно. В цьому повідомленні зроблено спробу показати участь українського народу в мобілізації фінансових і продовольчих ресурсів для забезпечення потреб фронту, висвітлено різні форми патріотичного руху за створення фонду оборони протягом усієї Великої Вітчизняної війни.

* * *

Патріотичний рух радянського народу за подання допомоги фронту виник з перших днів Великої Вітчизняної війни. У відповідь на заклик партії і уряду мобілізувати всі сили і засоби на відсіч ворогові радянські патріоти запропонували використати для посилення військової могутності СРСР і особисті заощадження населення. Пропонуючи створити

фонд оборони, колективи й окремі громадяни відраховували державі певні суми з свого заробітку, вартість робіт, виконаних на недільниках, зборі металолому тощо, вносили гроші з особистих заощаджень, здавали коштовності, облігації державних позик, продовольство.

Серед численних форм участі трудящих у зборі коштів на оборону значну питому вагу мали індивідуальні внески грошей з особистих заощаджень, облігацій державних позик, відрахування частини заробітку. Так, дбаючи про посилення обороноздатності країни, пташниця колгоспу ім. Будьонного, Сивашського району, нині Херсонської області, О. Довга передала у фонд оборони додаткову оплату за значне перевиконання плану одержання яєць¹⁶⁵. Відрахували державі компенсацію за невкористану відпустку по 1100 крб. майстри першого механічного цеху Краматорського машинобудівного заводу комуністи тт. Яковенко та Корнеєв. Робітники та інженерно-технічний персонал 7-го механічного цеху цього ж заводу на своїх зборах 15 липня 1941 р. прийняли рішення про відрахування у фонд оборони всієї суми (160 тис. крб.) передплати на нову позику¹⁶⁶. Службовець м. Чистяково, Донецької області, тов. Шевченко, три сини якого боролись проти німецько-фашистських загарбників, заявив: «В будь-яку хвилину я готовий із зброєю в руках йти громити фашистських розбійників. Щоб ще більше зміцнити могутність нашої Червоної Армії, я прошу прийняти у фонд оборони країни мої заощадження — 2780 крб.»¹⁶⁷. Так робили десятки тисяч радянських патріотів.

Ініціатива радянського народу в справі подання допомоги фронту була невичерпною. В перші дні війни на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Леніна за почином винахідників тт. Ключника, Куряєва, Хорошуна та інших почався збір у фонд оборони коштів, одержаних за впровадження раціоналізаторських пропозицій. Партиійний комітет підтримав цей цінний почин і добився поширення його у всіх цехах заводу¹⁶⁸. Збір у фонд оборони раціоналізаторських пропозицій та винаходів з серпня 1941 р. набрав широкого розповсюдження по всьому СРСР¹⁶⁹.

Чудову ініціативу проявили комсомольці модельного цеху Луганського паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції. На загальних зборах вони вирішили, крім щомісячного відрахування у фонд оборони одноденного заробітку, побудувати на кошти комсомольців і молоді два бойових літака, які передбачалось передати льотчикам-землякам Героям Радянського Союзу¹⁷⁰.

У створенні фонду оборони активну участь брало колгоспне селянство республіки. Крім грошей, облігацій державних позик та коштовностей, трудівники сільського господарства віддавали державі з власних запасів зерно, овочі, фрукти, м'ясо, масло, яйця та ін. Великі внески у фонд оборони робили колгоспи в цілому. За рішенням загальних зборів з фондів, які розподілялись по трудоднях, державі передавались гроші і продовольство, сільськогосподарська сировина, облігації державних позик. Члени артілі «Чорноморська комуна», Одеського району, Одеської області, вирішили з громадських фондів передати у фонд оборони 12 ц м'яса, 100 курей, 300 ц зерна. Крім цього, колгоспники зобов'язались внести з кожного двору по 10 яєць, 5 л молока, 4 курей, а також по кі-

¹⁶⁵ Газ. «Комуніст» від 2 серпня 1941 р. Тут і далі всі грошові розрахунки даються за старим масштабом цін.

¹⁶⁶ Газ. «Советская Украина» від 17 липня 1941 р.

¹⁶⁷ Газ. «Советская Украина» від 6 серпня 1941 р.

¹⁶⁸ Газ. «Советская Украина» від 16 липня 1941 р.

¹⁶⁹ Журн. «Вопросы истории», 1959. № 1. стор. 51, 52.

¹⁷⁰ Газ. «Советская Украина» від 10 серпня 1941 р.

лограму зерна з кожного трудовдя, заробленого за останні 6 місяців, що становило близько 300 ц хліба¹⁷¹. Артіль ім. Леніна, Велико-Писарівського району, Сумської області, відрахувала у фонд оборони 50 ц пшениці, 7 ц м'яса, 1000 яєць, 2000 крб.¹⁷². Колгоспники Старо-Бешівського, Волноваського та Ольгинського районів, Донецької області, були ініціаторами чудового і цінного почину. Вони запропонували створити спеціальний фонд Радянської Армії, до якого після виконання обов'язкових державних поставок вносили м'ясо і птицю¹⁷³.

Значний вклад у фонд оборони внесла інтелігенція. Вчені, письменники, композитори, артисти, художники та інші творчі працівники віддавали на оборону великі суми грошей, цінні речі, гонорари за свої праці, облігації держпозик.

Різноманітна допомога фронту мала велике значення для підвищення боєздатності та піднесення морального духу радянських воїнів. Організуючи її, партія керувалась вказівками В. І. Леніна про те, що «всяка допомога, подана в тилу червоноармійцям, негайно перетворюється в посилення Червоної Армії, в зміцнення їх настрою... і в збільшення наступальної здатності»¹⁷⁴. В той же час ця допомога красномовно говорила про міць і згуртованість нашого тилу, який був опорою Радянської Армії. Радянські воїни повсякденно відчували могутню підтримку всієї країни. Це надихало їх на рагні подвиги в боротьбі з ворогом.

Рух за створення фонду оборони активізувався після виступів газети «Правда» від 29 липня та 1 серпня 1941 р., які закликали партійні, радянські та громадські організації очолити цей рух, надати йому відповідних організаційних форм. Це було викликано тим, що в перші дні війни, коли народжувався патріотичний рух за створення фонду оборони, ще не були визначені його форми, прийом внесків від населення здійснювали різні організації. Піднесення цього руху після виступу газети «Правда» проявилось у тому, що до нього залучалось дедалі більше радянських патріотів, народжувались нові його форми, збільшувались добровільні внески. Так, тільки за десять днів серпня 1941 р. до міського відділення Державного банку Харкова у фонд оборони надійшло 3 408 673 крб. і на 33 млн. крб. облігації державних позик¹⁷⁵.

Великий вклад у фонд оборони робили трудящі республіки, як і всього Радянського Союзу, беручи участь у різних суботниках і недільниках. Виникнення і поширення цієї форми допомоги державі у зміцненні обороноздатності країни було яскравим прикладом того, як ініціатива окремих радянських патріотів ставала надбанням трудящих усієї країни. Наприклад, вибійник шахти «Пролетарська крута» тов. Сумін у свій вихідний день вийшов на роботу і виконав норму на 720%, заробивши 291 крб. Всі ці гроші він вніс у фонд оборони¹⁷⁶. Цей патріотичний почин підхопили багато робітників і шахтарів. Так, тільки в Макіївському районі, Донецької області, в третій декаді липня у вихідні дні працювало 16 590 чоловік. Їх відрахування у фонд оборони становили півмільйона карбованців¹⁷⁷. Колектив Запорізького паровозоремонтного заводу звернувся з листом до всіх робітників, службовців і колгоспників прифронтної полоси, в якому закликав зробити все для того, щоб прискорити перемогу над ворогом. У цьому листі робітники повідомляли про своє

¹⁷¹ Газ. «Советская Украина» від 3 вересня 1941 р.

¹⁷² Газ. «Комуніст» від 7 серпня 1941 р.

¹⁷³ Газ. «Советская Украина» від 10 липня 1941 р.

¹⁷⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 275.

¹⁷⁵ Газ. «Советская Украина» від 14 серпня 1941 р. ✓

¹⁷⁶ Газ. «Советская Украина» від 20 липня 1941 р.

¹⁷⁷ Газ. «Советская Украина» від 29 липня 1941 р.

рішення відпрацювати вихідний день — 27 липня — у фонд оборони ¹⁷⁸.

3 серпня 1941 р. в нашій країні проводились всесоюзні недільники. 3 серпня, в день залізничника, за бажанням працівників залізниць було проведено недільник залізничників, а 17 серпня — комсомольсько-молодіжний недільник. В цілому по країні в недільниках брали участь сотні тисяч чоловік. Наприклад, понад 400 тис. чоловік брало участь у недільнику 17 серпня в Донецькій області ¹⁷⁹. В такі дні трудящі працювали особливо напружено. Багато з них виконували норми на 300% і більше. Оплата за виконану роботу вносилась у фонд оборони. 1274 тис. крб.— такий був колективний внесок 182 тис. комсомольців і молоді Харкова 17 серпня 1941 р. ¹⁸⁰.

На початку вересня були підведені перші підсумки внесків радянського народу в фонд оборони. За неповними даними Наркомфіну СРСР, на 1 вересня 1941 р. грошові внески трудящих становили 343,3 млн. крб. ¹⁸¹. Багато було внесено продовольства, облігацій державних позик, коштовностей. Значний вклад у фонд оборони зробив і український народ. У повідомленні вказувалось, що найбільші суми були внесені в Донецьку обласну контору Держбанку — 18,9 млн. крб. та Луганську — 13,2 млн. крб. ¹⁸².

У перші місяці війни обстановка на фронтах була несприятливою для Радянської Армії. Радянські воїни, незважаючи на свій Батьківщині, в боях з ворогом проявляли небачений раніше героїзм і мужність, але під тиском переважаючих сил вони були змушені відходити вглиб країни. В той час десятки тисяч трудящих Радянської України евакуювались у глибокий тил, щоб уникнути фашистського рабства і своєю самовідданою працею в радянському тилу наблизити перемогу над ворогом. Трудящі, евакуйовані в східні райони СРСР, брали активну участь у створенні фонду оборони. Віддаючи свої заощадження державі, вони прагнули цим прискорити визволення своєї Батьківщини від гітлерівських загарбників. 2 січня 1943 р. в газеті «Комуніст» був надрукований лист української колгоспниці, яка працювала в артілі «Зуївка», Волгоградської області, С. Луценко. Вона, виражаючи думки і прагнення всіх радянських людей, писала: «Щоб прискорити розгром ненависних гітлерівських бандитів, я в 1942 році здала державі 12 пудів хліба, на 7500 крб. облігацій позики, цими днями внесла на танкову колону 14 тис. крб. готівкою». Учасниця громадянської війни К. Аполлонська, яка добровільно пішла на фронт, писала: «Бажаючи скоріше побачити рідну Україну такою ж квітучою і заможною, якою вона була до навали фашистських гадів, вношу з особистих заощаджень на будівництво літаків для Червоної Армії 1000 крб.». До цього Аполлонська здала у фонд оборони на 6720 крб. облігацій держпозик ¹⁸³.

У період підготовки до відзначення 25-річчя УРСР рух допомоги фронту евакуйованих трудящих Української РСР вилився в збір коштів на будівництво танкової колони «За Радянську Україну!», яка мала брати участь у визволенні України від фашистських загарбників. Ініціаторами цього благородного почину були ливарники Харківського заводу «Серп і молот». Їх заклик обговорювався на мітингах і зборах трудящих, евакуйованих з України, і був ними активно підтриманий. Так, колектив заводу ім. Комінтерну на танкову колону «За Радянську Україну!» вніс

¹⁷⁸ Газ. «Советская Украина» від 29 липня 1941 р.

¹⁷⁹ Газ. «Советская Украина» від 19 липня 1941 р.

¹⁸⁰ Газ. «Соціалістична Харківщина» від 21 серпня 1941 р.

¹⁸¹ Газ. «Правда» від 7 вересня 1941 р.

¹⁸² Там же.

¹⁸³ Газ. «Советская Украина» від 5 січня 1943 р.

486 тис. крб., співробітники Академії наук УРСР — 850 тис. крб.¹⁸⁴; колектив київського театру ім. Франка — 243 тис. крб.¹⁸⁵; робітники Високогірського рудника на танкові колони «Високогірський рудник» і «За Радянську Україну!» внесли мільйон карбованців¹⁸⁶.

Активну участь у зборі коштів на танкову колону «За Радянську Україну!» і у фонд оборони брали евакуйовані працівники сільського господарства. Так, члени артілі «Червона наука», яка була евакуйована з Верхне-Теплівського району, Луганської області, в Марксівський район, Саратовської області, на свої заощадження придбали шість бойових літаків для фронту¹⁸⁷. Колгоспники артілі «Червоний Жовтень», евакуйованої з Красноградського району, Харківської області, в Красноярський район, Саратовської області, на будівництво танків і бойових літаків внесли 500 тис. крб.¹⁸⁸, члени колгоспу ім. Леніна, які знаходились в евакуації в с. Сплавнусі, Красноармійського району, Саратовської області, в день 25-річчя УРСР у фонд оборони внесли 540 тис. крб.¹⁸⁹ Крім грошей та облігацій держпозик, працівники сільського господарства безплатно віддавали державі багато продовольства. Разом з трудящими, евакуйованими з України, кошти на танкову колону «За Радянську Україну!» вносили трудящі й інших республік. Це було ще одним свідченням зміцнення дружби народів СРСР в роки Великої Вітчизняної війни, готовності спільними зусиллями боротися за визволення радянської землі від фашистських загарбників. В цілому по окремих районах добровільні внески становили великі суми. Наприклад, на 11 січня 1943 р. по 12 містах і районах Саратовської області евакуйовані з України на будівництво танків і бойових літаків внесли 13 831,4 тис. крб. У хлібний фонд поступило понад 3 тис. ц хліба¹⁹⁰.

Звістки про героїчну боротьбу радянського народу проти фашистських загарбників, про роботу радянського тилу долітали і в тимчасово окуповані райони. Відважні народні месники-партизани гаряче відгукнулись на збір коштів для побудови танкових колон і ескадрилій літаків і провели відповідну роботу серед населення тимчасово окупованої ворогом території. Так, особовий склад партизанських загонів під командуванням М. І. Наумова з січня по квітень 1943 р. на побудову танків і літаків зібрав 975 тис. крб. і на 908 тис. крб. облігацій держпозик¹⁹¹. Партизани з'єднання під командуванням С. А. Ковпака разом з населенням внесли у фонд оборони 400 тис. крб. Колгоспниця Терлецька передала свою ошадну книжку з написом на обкладинці: «Прошу мої 1000 карбованців повернути на озброєння Червоної Армії»¹⁹². Трудящі тимчасово окупованих Ровенської і Сумської областей разом з партизанами на танкову колону «За Радянську Україну!» зібрали 412 тис. крб. і на 131 тис. крб. облігацій держпозик¹⁹³. Збір коштів у фонд оборони проводився й іншими партизанськими з'єднаннями. Ці неповні дані про внесення населенням тимчасово окупованих ворогом районів і особового складу партизанських загонів і з'єднань своїх коштів у фонд оборони свідчать про те, що цей рух не припинявся і після окупації ворогом території

¹⁸⁴ Газ. «Советская Украина» від 20 лютого 1943 р.

¹⁸⁵ Газ. «Советская Украина» від 13 січня 1943 р.

¹⁸⁶ Газ. «Комуніст» від 24 січня 1943 р.

¹⁸⁷ Газ. «Радянська Україна» від 6 лютого 1943 р.

¹⁸⁸ Газ. «Советская Украина» від 9 лютого 1943 р.

¹⁸⁹ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 15, од. зб. 9, арк. 13.

¹⁹⁰ Там же, арк. 15—17.

¹⁹¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 66, оп. 1, од. зб. 1, арк. 112.

¹⁹² Там же, ф. 62, оп. 11, од. зб. 3, арк. 53.

¹⁹³ Там же, ф. 1, оп. 14, од. зб. 363, арк. 60.

республіки, що було ще одним свідченням патріотизму народу, його бажання зробити все можливе для прискорення розгрому ворога.

Особливо широкого розмаху рух українського народу за створення фонду оборони, за подання допомоги фронту набув після визволення України від ворога. Незважаючи на те, що народне господарство УРСР було зруйноване, а населення пограбовано й розорено, Радянська держава продовжувала одержувати від трудящих України велику допомогу грішми та продовольством. Форми цього патріотичного руху в той час були такими ж різноманітними, як і в період до окупації території республіки фашистськими загарбниками. Значного поширення набули й нові форми, запозичені у великого російського народу: понадпланові посіви у фонд оборони та особисті внески великих сум для виробництва танків, літаків та іншої бойової техніки.

Радянські люди, які зазнали страхіть фашистської окупації, стали ще більше дорожити тим, що дали їм Радянська влада і Комуністична партія. Охоплені ненавистю до ворога і любов'ю до Батьківщини, вони самовіддано працювали на відбудові зруйнованого окупантами народного господарства і віддавали у фонд оборони особисті заощадження, коштовності, хліб, продовольство, частину заробітної плати, облігації держпозик. На другий день після визволення селяни с. Зарожного, Чугуївського району, Харківської області, намолотили для Радянської Армії тунну зерна¹⁹⁴. Як тільки відійшли останні фашистські підрозділи, комсомольці станиці Луганської, Луганської області, розпочали збір коштів на будівництво танка «Визволитель» і за три дні зібрали 30 тис. крб.¹⁹⁵ На 25 лютого 1943 р. в перших визволених районах Луганської, Харківської та Донецької областей у фонд оборони було внесено 4 104 746 крб. готівкою і на 821 470 крб. облігацій держпозик¹⁹⁶. Колгоспники перших визволених районів Луганської та Харківської областей, проявляючи щирю вдячність Радянській Армії за своє визволення, майже одночасно запропонували створити продовольчий фонд для армії, що мало важливе значення для посилення воєнного потенціалу країни, для остаточного розгрому ворога.

Партійні організації очолили патріотичний рух трудящих і спрямували їх творчу енергію та ініціативу на подання всебічної допомоги фронту. Вони підтримували і доводили до всіх трудящих будь-який корисний у цій справі почин. У партійній пресі, у виступах керівників партії та уряду, керівників партійних та радянських органів роз'яснювалось значення допомоги, яку подавали трудящі Радянській Армії, для остаточного розгрому ворога, висвітлювались різні форми цього патріотичного руху. Питання мобілізації трудящих на подання всебічної допомоги фронту, Радянській Армії обговорювались на бюро та пленумах партійних органів. Так, 15 квітня 1943 р. бюро Луганського обкому КП(б)У, розглянувши питання «Про лист колгоспників сільськогосподарської артілі «Комунар», Ново-Псковського району», схвалило ініціативу колгоспників цієї артілі по збору першотравневих подарунків бійцям та створенню з власних запасів продовольчого фонду Радянської Армії. Обком КП(б)У зобов'язав райкоми партії, райвиконкоми депутатів трудящих, політвідділи МТС та радгоспів широко пропагувати цей лист серед колгоспників, робітників та службовців та мобілізувати їх на подання допомоги Радянській Армії¹⁹⁷.

¹⁹⁴ Газ. «Советская Украина» від 17 серпня 1943 р.

¹⁹⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 37, од. зб. 3, арк. 33.

¹⁹⁶ Там же, оп. 14, од. зб. 363, арк. 60.

¹⁹⁷ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 17, оп. 1, од. зб. 2282, арк. 97.

Розуміючи, що хліб — це зброя перемоги і засіб швидкої відбудови зруйнованого окупантами народного господарства, колгоспники Харківської області весною 1943 р. в продовольчий фонд внесли 1,5 млн. пудів зерна, 22 тис. *ц* м'яса, тисячі тонн овочів та іншого продовольства¹⁹⁸, Луганської області — 550 тис. пудів зерна, 114 тис. пудів насіння соняшника, 155,8 тис. пудів м'яса, 160 тис. пудів овочів і картоплі, 247 тис. *л* молока, 347,8 тис. штук яєць¹⁹⁹. Працівники сільського господарства, віддаючи у фонд оборони збережене від пограбування і вивезення у фашистську Німеччину продовольство, турбувались також про те, щоб і надалі можна було подавати допомогу державі. З весни 1943 р. з ініціативи молоді та комсомольців у колгоспах і радгоспах республіки, як і всього Радянського Союзу, засівались великі площі, урожай з яких передбачалось здати у фонд оборони. На 19 травня 1943 р. в колгоспах Містківського району, Луганської області, було засіяно у фонд Радянської Армії 332 *га*²⁰⁰. В 1943 р. в Харківській області з площ, засіяних понад план, було зібрано й передано у фонд оборони 4327 *ц* зерна, 2224 *ц* картоплі та овочів²⁰¹. Значні площі засівались і в наступні роки. Так, тільки комсомольці Одеської області в 1944 р. засіяли понад план у фонд оборони 2869 *га*²⁰².

У другій половині 1943 р. важливою формою мобілізації продовольчих ресурсів для задоволення потреб фронту був продаж населенням державі лишків хліба та іншого продовольства. Ініціаторами цього руху були колгоспники Балаклійського району, Харківської області. Вони запропонували після виконання державних поставок організувати соціалістичне змагання працівників сільського господарства за продаж державі хліба, овочів, насіння технічних культур з власних та громадських запасів.

Партійні та радянські організації визволених районів всемірно підтримали цей почин і довели його велике значення для остаточного розгрому ворога до свідомості всіх працівників сільського господарства. Це сприяло перетворенню цього змагання в могутній масовий рух. На 1 січня 1944 р. колгоспники тільки Полтавської, Чернігівської та Запорізької областей, виконавши плани державних поставок, продали державі з власних та громадських запасів близько 21 млн. пудів зерна, десятки тисяч пудів насіння технічних культур, овочів²⁰³. Значення продажу Радянській державі великої кількості продовольства працівниками сільського господарства України посилювалось тим, що український хліб знаходився у безпосередній близькості до фронту.

Однією з форм допомоги фронту була боротьба робітничого класу за одержання понадпланової продукції. Успішно виконуючи плани відбудови підприємств, шахт та рудників, робітники боролися також за видачу понадпланової продукції у фонд оборони. Так, у травні 1943 р. гірники одного з трестів Донецької області, достроково виконавши п'ятимісячну програму, дали у фонд Верховного Головнокомандування 10 ешелонів вугілля, видобутого понад план²⁰⁴. Виконавши достроково місячне завдання, комсомольсько-молодіжна бригада станції Основа під керівництвом І. Осадчого в жовтні 1943 р. дала у фонд Верховного Головно-

¹⁹⁸ Газ. «Советская Украина» від 20 липня 1943 р.

¹⁹⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 147, арк. 2.

²⁰⁰ Там же, оп. 33, од. зб. 29, арк. 114.

²⁰¹ Там же, ф. 7, оп. 3, од. зб. 1307, арк. 19.

²⁰² Там же, од. зб. 1314, арк. 37.

²⁰³ Підраховано за даними ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 50, од. зб. 48. арк. 260; газ. «Советская Украина» від 26 грудня 1943 р. і 6 січня 1944 р.

²⁰⁴ Газ. «Советская Украина» від 16 червня 1943 р.

командування понадпланової продукції на 12 тис. крб.²⁰⁵ Гірники Луганської області в 1944 р. в фонд оборони дали 107 тис. т вугілля²⁰⁶. В міру визволення території України від фашистських загарбників все більше радянських людей включалося в рух за подання допомоги фронту, збільшувались надходження у фонд оборони. Значну роль в активізації цього руху відігравали зв'язок трудівників тилу з фронтом та висвітлення в пресі героїчних подвигів радянських воїнів. Так, газета «Советская Украина» 8 вересня 1943 р. опублікувала матеріал про те, як воювали на Белгородському напрямку, а потім за визволення української землі радянські танкісти-гвардійці на танках «За Радянську Україну!», що були побудовані на кошти, зібрані трудящими України.

Значне піднесення руху за збільшення внесків у фонд оборони мало місце в кінці 1943 р. і на початку 1944 р., напередодні 26-річчя Радянської Армії. Щоб достойно відзначити цю знаменну дату в історії Збройних Сил країни, трудящі визволених районів республіки посилили допомогу фронту, збільшили внески у фонд оборони. Учасники конференції молодих передовиків виробництва Харкова вирішили на кошти комсомольців та молоді побудувати танкову колону «Молодий харків'янин» і передати її гвардійським Харківським дивізіям²⁰⁷. Трудящі Дніпродзержинського заводу ім. Дзержинського вирішили відрахувати на будівництво танків дво-триденний заробіток²⁰⁸. Робітник Дніпропетровського заводу ім. Комінтерну О. Т. Костюченко у фонд оборони вніс золотий портсигар вагою 158,5 г²⁰⁹. Як тільки почався рух за відзначення 26-річчя Радянської Армії новими внесками в фонд оборони, колектив Луганського заводу ім. Пархоменка зібрав 76 тис. крб.²¹⁰ З 2 по 10 лютого 1944 р. внески у фонд оборони збільшились по республіці на 84,5 млн. крб.²¹¹ (з 68,1 млн. крб. до 152,6 млн. крб.). Ці дані — яскраве свідчення всенародного характеру цього руху, любові радянського народу до своєї Батьківщини. «Дорогі гроші, але найдорожчі ті патріотичні почуття, які рухають радянськими людьми й запалюють їх на беззавітне служіння своїй Батьківщині», — писала «Правда» 10 лютого 1944 р. в передовій статті «Демонстрація радянського патріотизму українського народу», високо оцінюючи цей всенародний патріотичний рух українського народу.

Патріотичний рух за подолання допомоги Радянській Армії був яскравим виразом єдності інтересів народу і держави. Він викликав у ворогів страх перед рішимістю народу віддати все для досягнення перемоги. В кожній визволеній області були сотні патріотів, які вносили на будівництво бойової техніки великі суми грошей і просили Верховне Головнокомандування побудувати бойові машини для своїх синів, братів або земляків, які боролись з ворогом. Голова колгоспу ім. Чапаєва, Ново-Псковського району, Луганської області, Ф. П. Осетров вніс у фонд Верховного Головнокомандування 50 тис. крб. і просив танк, побудований на ці гроші, передати в частину де служив його син І. Ф. Осетров²¹². Колгоспник артілі «Червоний партизан Донбасу», Донецької області, Є. Ф. Нагорний на танкову колону «Артемівський колгоспник» вніс

²⁰⁵ Газ. «Советская Украина» від 31 жовтня 1943 р.

²⁰⁶ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 8, од. зб. 355, арк. 34.

²⁰⁷ Газ. «Радянська Україна» від 25 січня 1944 р.

²⁰⁸ Газ. «Радянська Україна» від 4 лютого 1944 р.

²⁰⁹ Газ. «Радянська Україна» від 5 лютого 1944 р.

²¹⁰ Газ. «Радянська Україна» від 4 лютого 1944 р.

²¹¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 15, од. зб. 39, арк. 1, 10.

²¹² Газ. «Правда» від 13 лютого 1944 р.

100 тис. крб. і просив побудувати танк для земляка-танкіста А. Р. Мироненка²¹³.

Машини, побудовані на кошти патріотів, передавались воїнам в уро-чистій обстановці, в присутності трудівників тилу. Передаючи грізні бо-йові машини захисникам Батьківщини, трудящі наказували їм нещадно громити фашистських загарбників. 20 грудня 1943 р. на мітингу, присвя-ченому передачі трьох винищувачів «Яковлев-9», що були придбані на заощадження колгоспників артілі «3-й вирішальний», Дворічанського району, Харківської області, О. Д. Власенка, Г. З. Безсмертного, Г. М. Ко-зирева, О. Д. Власенко сказав: «Сили народні невичерпні — літаків ще дамо. Бийте ж, дорогі сини, фашистських поневолювачів до повного їх винищення. Несіть на цих крилах помсту ворогу, свободу людям». О. Д. Власенко дотримав свого слова. Восени 1944 р. він придбав і пе-редав гвардійській частині ще два винищувачі «Лавочкін-5» з написами: «Від колгоспника Власенка»²¹⁴.

Заслужено висока оцінка Комуністичною партією участі українсько-го народу в зборі коштів на оборону, посилення роботи партійних та гро-мадських організацій по залученню всіх трудящих до участі у цьому важливому для розгрому ворога рухові привели до значного збільшення надходжень. З 11 лютого по 20 березня 1944 р. внески у фонд оборони по Україні збільшились на 452 430 тис. крб. і становили 605 030 тис. крб.²¹⁵, а всього після визволення території республіки у фонд оборони було внесено 859 млн. крб.²¹⁶

В міру визволення території республіки та відбудови сільського го-сподарства зростала й продовольча допомога фронту. У відповідь на чудо-ві перемоги Радянської Армії охоплені патріотичними почуттями обо-в'язку перед Батьківщиною трудівники сільського господарства України взяли на себе зобов'язання виконати державний план хлібопоставок за 1944 р. до 25 жовтня і до 4 листопада здати понад план у фонд Радян-ської Армії 15 млн. пудів хліба. Вони звернулись до всіх працівників сільського господарства СРСР з закликом розгорнути всеоюзне соціа-лістичне змагання за дострокове виконання державних зобов'язань й понадпланову здачу хліба у фонд Радянської Армії²¹⁷. Цей почин під-тримали працівники сільського господарства всього Радянського Союзу.

Трудівники сільського господарства УРСР виконали план здачі хліба державі на місяць і п'ять днів раніше встановленого урядом строку, розраховались за роботу МТС і почали здавати продовольство у фонд Радянської Армії понад план. Безперервним потоком надходив хліб на заготівельні пункти. Тракторист Вовчанської МТС, Харківської області, Г. Чумаченко здав з власних запасів 40 пудів зерна і звернувся до трак-тористів району з закликом віддати для потреб фронту лишки хліба²¹⁸. Бригадир Мар'янівської МТС, Полтавської області, тов. Ліновицький здав у фонд оборони тонну зерна²¹⁹, колгоспники артілі «Комінтерн», Городищенського району, на Київщині, — більше 9 тис. пудів зерна²²⁰. На 20 листопада 1944 р. по республіці у фонд Радянської Армії понад план надійшло близько 16 млн. пудів зерна, більше 8546 тис. пудів кар-топлі і багато іншого продовольства²²¹. Всього з урожаю 1944 р. понад

²¹³ Газ. «Правда» від 14 лютого 1944 р.

²¹⁴ Газ. «Колгоспник України» від 21 грудня 1944 р.

²¹⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 15, од. зб. 39, арк. 17.

²¹⁶ «Сьома сесія Верховної Ради УРСР, Стенографічний звіт», К., 1946, стор. 126.

²¹⁷ Газ. «Правда України» від 11 жовтня 1944 р.

²¹⁸ Газ. «Правда України» від 21 жовтня 1944 р.

²¹⁹ Газ. «Колгоспник України» від 5 грудня 1944 р.

²²⁰ Газ. «Правда України» від 11 листопада 1944 р.

²²¹ Газ. «Правда України» від 23 листопада 1944 р.

план у фонд Радянської Армії було здано 33 млн. пудів хліба²²², більше 16 млн. пудів картоплі²²³ і багато іншого продовольства. Це свідчило про високу політичну свідомість та організованість колгоспного селянства, про силу й життєвість колгоспного ладу. Здача у фонд Радянської Армії великої кількості сільськогосподарських продуктів була значним вкладом у справу розв'язання продовольчого питання в період повного вигнання з радянської землі і остаточного розгрому ворога, в справу перемоги над фашистською Німеччиною. Українські і білоруські фронти до кінця війни були повністю забезпечені продовольством. У 1944 р. республіка змогла надіслати понад 11 млн. пудів хліба для Ленінградського фронту і населення Ленінграда, Волгоградської та Курської областей²²⁴.

Необхідно підкреслити, що внески у фонд оборони не були єдиною формою мобілізації фінансових і продовольчих заощаджень населення для посилення воєнної могутності СРСР. В роки війни трудящі нашої країни збільшили суми передплати на державні позики, серед населення успішно реалізувались грошово-речові лотереї. Допомога державі надавалась ще й тим, що трудящі брали на себе частину витрат на утримання госпіталів, інвалідів Вітчизняної війни, сімей військовослужбовців і т. п.

Допомога, яку подавали трудящі своїй державі, мала велике значення для зміцнення воєнної могутності СРСР і створення умов, необхідних для розгрому німецько-фашистських загарбників. Бійці Радянської Армії, які визволяли Україну від німецько-фашистських загарбників, воювали зброєю, створеною всіма народами Радянського Союзу. Танки і літаки носили імена Москви і Ленінграда, Тамбова і Саратова, Баку і Ташкента, Челябінська і Тбілісі. На танках і літаках з написами: «Визволений Донбас», «Колгоспник Сумщини», «Визволена Полтавщина», «Колгоспник Чернігівщини», «Киянин» та іншими, побудованих на кошти трудящих України, радянські воїни боролись за остаточне визволення української землі, несли визволення братнім народам Молдавії, Білорусії, Литви, Латвії, Естонії та країн Європи, вели боротьбу за повний розгром німецько-фашистських загарбників на їх території.

Всенародний патріотичний рух за створення фонду оборони, за подання допомоги Радянській Армії є яскравою ілюстрацією радянського патріотизму, самовідданого служіння Батьківщині, свідчення того, що фронт і тил нашої країни становили єдине ціле, жили одними думками й прагненнями.

---

²²² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 683, арк. 70; М. Шварев та інші помилково вважають, що працівники сільського господарства республіки понад план у фонд оборони внесли 15 млн. пудів хліба. Див. «Коммунистическая партия в период Великой Отечественной войны (июнь 1941 года — 1945 год), Сборник консультаций», М., 1960, стор. 116; И. М. Шляпин, М. А. Шварев, И. Я. Фомиченко, Коммунистическая партия в период Великой Отечественной войны, М., 1958, стор. 177.

²²³ Газ. «Колгоспник України» від 30 грудня 1944 р.

²²⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 660, арк. 52—53.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Є. М. САВЧЕНКО

СІЛЬСЬКЕ І КОЛГОСПНЕ БУДІВНИЦТВО НА УКРАЇНІ В ПЕРШІ ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ

Історичний XXII з'їзд КПРС підвів підсумки боротьби радянського народу за перетворення в життя величних накреслень партії і, прийнявши нову Програму, визначив генеральну лінію Комуністичної партії Радянського Союзу в період розгорнутого будівництва комунізму. На XXII з'їзді КПРС партія ще раз відкрито і сміливо засудила культ особи Сталіна, вжила рішучих заходів до подолання наслідків культу особи і застереження подібних помилок у майбутньому. З'їзд затаврував антипартійну групу, остаточно викрив її справжнє обличчя.

Делегати з'їзду, наводячи численні факти, з гнівом говорили, якої шкоди завдав країні і партії культ особи Сталіна. Сталін, особливо в останній період свого життя, був відірваний від партії і народу, не знав життя, боявся свіжого подиху в керівництві партією і країною. Багато нових і цінних проблем розвитку нашої країни не знаходили підтримки у Сталіна, Молотова, Кагановича, Маленкова та ін. Все це ускладнювало труднощі післявоєнного періоду і гальмувало соціалістичний розвиток країни. На з'їзді розповідалось, зокрема, як Сталін тенденційно підійшов до проблеми сільського і колгоспного будівництва в 1945—1950 рр.

У роки Великої Вітчизняної війни народному господарству Радянського Союзу, зокрема сільському господарству, було завдано великої шкоди. Особливо великих збитків було завдано Україні. Гітлерівські загарбники зруйнували в республіці понад 23 тис. сіл, спалили більш як 550 тис. будинків колгоспників та 500 тис. різних колгоспних виробничих будівель¹. Господарства колгоспів були пограбовані і зруйновані, а колгоспні поля покриті мільйонами воронок від вибухів бомб і снарядів, пориті окопами і протитанковими канавами, позаростали бур'янами. Лише по Харківській області окопи і воронки займали 13 тис. га колгоспної землі². Після визволення території України від фашистських окупантів більшість колгоспників жила в напіврозвалених хатах або в землянках. Перед Комуністичною партією України, народом постало невідкладне завдання відбудови й дальшого розвитку колгоспних сіл. При цьому виникло питання: по якому шляху вести відбудову? Чи по старому, чи по можливості згідно з перспективами соціалістичного розвитку колгоспів і зростаючих потреб колгоспників?

¹ Газ. «Правда України» від 20 травня 1945 р.

² Архів Міністерства сільського господарства УРСР, ф. 1, оп. 18, спр. 19, арк. 37.

Незважаючи на післявоєнні труднощі та нестачу будівельних матеріалів і робочої сили, колгоспники самі не хотіли повертатись до старого укладу життя. ЦК КП(б)У на чолі з Першим секретарем М. С. Хрущовим робили все, щоб полегшити відбудову колгоспних сіл. Важко переоцінити ініціативу й винахідливість комуністів України, героїчні трудовий подвиг народу у відбудові сільського господарства. Велику допомогу трудящим України подали також братні народи СРСР. Внаслідок цієї допомоги та трудових зусиль українського народу вже на кінець 1944 р. в республіці були відбудовані майже всі колгоспи, радгоспи, МТС а в 1945 р. посівна площа колгоспів уже досягла 71% довоєнних розмірів, площа зернових культур становила 80% довоєнної площі³. Проте це був лише початок. Необхідно було, насамперед, створити елементарні житлові умови для населення, побудувати будинки для колгоспників і переселити їх з землянок, спорудити громадські будівлі колгоспів.

27 квітня 1945 р. ЦК КП України і Раднарком Української РСР прийняли розроблену з ініціативи М. С. Хрущова постанову «Про будівництво житлових будинків колгоспників, виробничих приміщень в колгоспах та культурно-побутових споруд на селі»⁴. Ця постанова була важливим кроком у ліквідації тяжких наслідків війни, вона стимулювала ініціативу й участь колгоспників у відбудові сіл і колгоспів. Постановою встановлювався порядок, при якому будівництво житлових будинків колгоспників проводилось організовано, з допомогою колгоспів. Ставилися підвищені вимоги до проектування будівництва, яке повинно було пов'язуватись з загальним планом благоустрою села. Від будівельників та керівників колгоспів і сільських Рад вимагалось вести будівництво з урахуванням перспектив економічного розвитку колгоспів, радгоспів, з урахуванням задоволення зростаючих культурних потреб колгоспників. Для здійснення практичного керівництва сільським і колгоспним будівництвом були утворені Управління в справах сільського і колгоспного будівництва при РНК УРСР, в областях і районах — відділи сільського і колгоспного будівництва. Було створено 16 обласних проектних бюро, Державний інститут проектування сільського будівництва, 12 будівельних трестів⁵.

Постанова була палко зустрінута трудящими України і особливо колгоспниками. Її широко обговорювали на зборах, розроблялись заходи по відбудові зруйнованих господарств і будівель колгоспників; виходячи з місцевих матеріальних можливостей і резервів, складались плани благоустрою сіл, будівництва господарських і культурних споруд. Так, у колгоспі «Серп», Ярмолинецького району, Хмельницької області, на зборах при обговоренні плану будівництва було вирішено збудувати 12 будинків колгоспникам, насамперед сім'ям воїнів, які загинули на фронті, спорудити приміщення для школи і правління колгоспу. В колгоспі «Новий шлях», цього ж району, на зборах колгоспників інвалідів Вітчизняної війни тов. Пискун заявив: «Зараз, товариші колгоспники, ви вирішили поряд з будівництвом господарських і культурно-побутових споруд побудувати і мені будинок. Відповідаючи на ваше піклування про мене і мою сім'ю, я обіцяю, що я і вся моя сім'я будемо чесно працювати в колгоспі, щоб хоч якось віддячити за це»⁶. В колгоспі «Ленінський шлях», Жмеринського району, Вінницької області, під час обго-

³ М. С. Хрущов, Підсумки першого року відбудовних робіт на Україні і наші чергові завдання, К., 1945, стор. 26.

⁴ Газ. «Правда Украины» від 8 травня 1945 р.

⁵ Там же.

⁶ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 16, од. зб. 419, арк. 2.

ворення постанови було висловлено на адресу Комуністичної партії і Радянського уряду глибоку подяку і вирішено побудувати житлові будинки, насамперед, колгоспникам, які потерпіли під час війни, а також приміщення для сільської Ради, правління колгоспу і сільського клубу⁷.

Численні відгуки і виступи колгоспників на зборах, у пресі тощо свідчили про те, що постанова про сільське і колгоспне будівництво була своєчасною і відповідала життєвим інтересам селян, сприймалась, як важливий захід партії і уряду, спрямований на зміцнення колгоспного ладу, поліпшення матеріально-побутових умов життя трудівників села. Постанова чітко вказувала на зміцнення економіки колгоспів, бо лише ті колгоспи, які одержували високі доходи, могли успішно вести будівництво. Отже, колгоспники були особисто зацікавлені у зміцненні колгоспів і тому працювали в колгоспному виробництві з ще більшою енергією. Активну участь у відродженні громадського господарства колгоспів брали жінки, старі люди і підлітки, на яких не поширювалась постанова уряду про обов'язкову трудову участь. Понад 80% людей похилого віку і непрацездатних колгоспників працювали в колгоспах, їх середній виробіток становив 103 трудовні на рік⁸.

Пленум ЦК КП(б)У, який відбувся 8 червня 1945 р., схвалив вжити заходи по сільському та колгоспному будівництву і відзначив, що успішне виконання постанови ЦК КП України від 27 квітня 1945 р. ще більше зміцнить колгоспи, сприятиме піднесенню культури колгоспних сіл і всіх колгоспників. Перед партійними та проектними організаціями республіки було поставлене завдання допомогти колгоспникам у перебудові сіл. Особлива увага зверталась на правильне розміщення сільських громадських установ — сільських Рад, шкіл, лікарень, клубів, магазинів та інших культурно-побутових споруд. Вимагалось у планах благоустрою та забудови передбачати посадку скверів, парків, садів, красиво і зручно розпланувати подвір'я колгоспників. ЦК КП(б)У провів також спеціальну нараду працівників Українського філіалу Академії архітектури СРСР, на якій обговорювались питання, як краще і зручніше розпланувати забудову села, колгоспу, садibu колгоспника, зверталась увага на національні особливості оздоблення громадських приміщень і прикрас житлових будинків та культурно-побутових установ. На нараді з промовою виступив М. С. Хрущов, який закликав архітекторів та будівельників допомогти колгоспникам скласти проекти благоустрою сіл і будівель на селі з урахуванням перспектив розвитку колгоспного виробництва та використання місцевих будівельних матеріалів.

Партійні і радянські органи України розгорнули підготовку кадрів будівельників. За короткий строк було підготовлено кілька тисяч бригадирів і майстрів колгоспних будівельних бригад. Були організовані й успішно працювали численні короткотермінові курси будівельників в усіх районах і областях. Для підготовки спеціалістів сільського будівництва вищої кваліфікації на Україні було створено 8 технікумів та Інститут інженерів сільськогосподарського будівництва, однорічні курси техніків, в яких навчалось близько 5,5 тис. чоловік. У сільські райони було направлено з підприємств і міст 2500 інженерів і техніків-будівельників⁹. Уже в 1946 р. в колгоспах було створено відповідну будівельну базу. Було введено в дію 315 цегельно-черепичних заводів, працювало 183 підприємства по випалюванню цегли та вапна, відкрито 200 каменоло-

⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 419, арк. 24.

⁸ М. С. Хрущов, Підсумки першого року відбудовних робіт на Україні і наші чергові завдання, стор. 30—31.

⁹ Газ. «Правда України» від 24 вересня 1946 р.

мень. У селах республіки працювало понад 4 тис. будівельно-допоміжних підприємств¹⁰.

Незважаючи на післявоєнні труднощі, а також несприятливі кліматичні умови 1946 р., ентузіазм колгоспників у відродженні сіл не послаблювався. На 1 січня 1947 р. було споруджено 36 676 колгоспних виробничих будівель, серед них понад 19 тис. приміщень для тваринницьких ферм. Крім того, було побудовано 160 943 житлових будинки для колгоспників. Будівництво, що розгорнулося, значно поліпшувало житлові та культурно-побутові умови колгоспного селянства. 52% збудованих житлових будинків мали по дві кімнати і 38,7% були побудовані за типовими проектами. Водночас будувались культурно-побутові установи, серед них такі, яких до війни в українських селах було дуже мало,— бані, перукарні тощо¹¹. За 1946 р. колгоспники побудували понад 8 тис. приміщень для культурно-побутових установ, серед них 1859 клубів, 1054 хати-читальні, 167 дитячих садків, 643 дитячих ясел і 950 приміщень для бань. У західних областях України було побудовано 2679 культурно-побутових приміщень¹².

За 1945—1950 рр. була проведена велика робота по відбудові і новому будівництву колгоспних сіл. Було сплановано і забудовано майже 4500 сіл, створено 252 типових проекти різних споруд культурно-побутового та господарського призначення з урахуванням широкого використання при будівництві місцевого будівельного матеріалу¹³. Трудівники села більше відчували піклування партії і уряду про підвищення свого матеріального і культурного рівня життя, ще глибше усвідомлювали переваги соціалістичного ладу над капіталістичним. Колгоспне селянство самовіддано працювало, щоб швидше відродити славу українських хліборобів, прагнуло зробити свої села красивішими, ніж були вони до війни. Багато сіл було побудовано заново. Село Старосілля, де зародився рух п'ятисотенниць, було зруйноване фашистами. «Не пошкодуємо своїх сил, — писали колгоспники села в 1944 р. в листі до газети, — щоб зробити своє Старосілля ще кращим, ніж воно було до війни, щоб відродити славу п'ятисотенниць»¹⁴. Вони свого слова дотримали. Господарство колгоспу було швидко відновлене, для колгоспників уже в 1946 р. було побудовано 500 житлових будинків.

Партійні та радянські органи очолили соціалістичне змагання трудівників колгоспного села за швидке відродження й кращий благоустрій сіл, за виявлення та використання місцевих будівельних матеріалів. Рада Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У, підвівши підсумки соціалістичного змагання по сільському будівництву за 1946 р., вручили передовому Краснокутському району, Харківської області, перехідний Червоний прапор та першу премію. В цьому районі вже в 1946 р. було побудовано 1285 житлових будинків для колгоспників, 138 господарських будов, 29 культурно-побутових установ; 457 колгоспних сімей, які жили в землянках, перейшли в нові будинки. Рада Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У відзначили також успіхи Чернігівської області, де за рік було побудовано 8350 житлових будинків, 2510 колгоспних господарських будівель, 289 приміщень для культурно-побутових установ — клубів, бібліотек тощо¹⁵. Протягом року переважна частина колгоспників з землянок перейшла жити в новоспоруджені будинки. Величезне піклування проявляли тру-

¹⁰ Газ. «Правда України» від 27 квітня 1946 р.

¹¹ ПА ІІП КП України, ф. 1, оп. 33, од. зб. 608, арк. 2.

¹² Там же, арк. 2.

¹³ Газ. «Правда України» від 31 травня 1950 р.

¹⁴ Газ. «Правда України» від 15 серпня 1944 р.

¹⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 33, од. зб. 608, арк. 8.

дівнички села про інвалідів Вітчизняної війни і про сім'ї воїнів, які загинули на фронті. Так, на Україні в перші роки після визволення було збудовано 99 559 будинків сім'ям фронтників¹⁶.

У важких умовах післявоєнного періоду відроджувались села, причому забудовувались вони по-новому, благоустроювались краще, ніж до війни. В колгоспах Шишацького району, Полтавської області, в 1946 р. працювало 65 будівельних бригад, у складі яких налічувалось 875 будівельників. Силами будівельників, з допомогою всіх колгоспників швидко було збудовано 7500 будинків колгоспників, відбудовано всі культурно-побутові і виробничі приміщення. Багато з них споруджувались за типовими проектами¹⁷.

На Житомирщині широко практикувалася відбудова і будівництво шкіл, медичних установ та культурно-побутових закладів силами громадськості. В травні 1946 р. цінна ініціатива була схвалена ЦК КП України і знайшла широке поширення на території всієї республіки. Лише за літо 1949 р. методом народної будови було споруджено в селах 670 шкіл¹⁸. Всього ж протягом першої післявоєнної п'ятирічки в селах України цим методом було споруджено 6370 сільських і колгоспних клубів та багато інших приміщень для культурно-побутових установ¹⁹.

Отже, в умовах соціалістичного суспільства у винятково короткий строк колгоспники мали можливість не тільки відродити зруйновані ворогом колгоспні села, а й поліпшити побутові умови життя, створити необхідні умови для дальшого господарського і культурного розвитку. Великі зміни сталися в багатьох селах республіки. Від с. Сокала, Рожненського району на Волині, фашисти залишили згарища і руїни. Багато років потрібно було б працювати одноосібному селянинові, щоб побудувати собі житло, відновити зруйноване господарство. Проте в умовах соціалістичного ладу, з допомогою держави і завдяки великій організаторській діяльності партійної організації для колгоспників було споруджено 230 будинків з усіма підсобними приміщеннями. Село стало більш упорядкованим, ніж до війни. В центрі нового села була збудована школа, клуб, фельдшерсько-акушерський пункт, магазин та інші громадські приміщення²⁰. В с. Лісна Колона, Базарського району, Житомирської області, було забудовано 6 вулиць новими будинками, посаджено в центрі села фруктовий сад, відбудовано школу, лікарню, сільський клуб, дитячі ясла, сільмаг, їдальню, в будинки колгоспників проведено електрику, радіо. Село Велика Лихівка на Харківщині було повністю спалене, а вже на початку 1949 р. в ньому було 400 нових житлових будинків колгоспників, електростанція, кінотеатр, клуб, радіоуз-зол. Від старого села залишилась лише назва²¹.

Велике будівництво в колгоспних селах України стало можливим завдяки швидкому відродженню сільського господарства республіки, невпинному збільшенню прибутків колгоспів. Водночас розвиток сільського і колгоспного будівництва сприяв зміцненню колгоспів, мав велике значення для розвитку сільськогосподарського виробництва. Багато артілей із спорудженням перших господарських і громадських приміщень закладали основи багатогалузевих господарств. Так, колгосп с. Летава,

¹⁶ М. С. Хрущов, Підсумки першого року відбудовних робіт на Україні і наші чергові завдання, стор. 35.

¹⁷ Газ. «Правда Украины» від 24 квітня 1946 р.

¹⁸ Архів Міністерства освіти УРСР, ф. Статистичного відділу, оп. 10, зв. 7, спр. 28, арк. 48.

¹⁹ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 1, оп. 5, спр. 4, арк. 76.

²⁰ Газ. «Правда Украины» від 12 червня 1948 р.

²¹ Газ. «Правда Украины» від 24 лютого 1949 р.

Чемеровецького району, Хмельницької області, виростив у 1947 р. високий врожай усіх сільськогосподарських культур і одержав високі прибутки. В 1950 р. вони становили 2160 тис. крб²². Це дозволило розпочати необхідне будівництво для розширення та впорядкування господарства. За 1945—1950 рр. тут було збудовано чотири приміщення для тваринницьких ферм, зерносховище, черепичний завод, млин, теплову електростанцію на 45 кіловат, лікарню, родильний будинок, амбулаторію, баню, радіовузол, відбудовано приміщення Будинку культури, середньої школи, сільради та ін. Всього було відбудовано і споруджено заново 15 громадських будівель. Крім того, було відбудовано 85 та побудовано 75 нових житлових будинків, споруджено два ставки та відновлено фруктовий сад на площі 66 га, розпочато будівництво гідроелектростанції на р. Збруч потужністю в 520 кіловат.

Із зміцненням громадського господарства в колгоспах створювалась відповідна будівельна база, що дозволяло розгортати будівництво в більших масштабах. У 1949 р. в колгоспах республіки працювало понад 13 тис. підприємств по виготовленню цегли, черепиці та інших будівельних матеріалів. Виросли кадри будівельників. У колгоспах було створено 23 тис. будівельних бригад, в яких працювало понад 200 тис. будівельників²³.

Ще більші перспективи розвитку сільського і колгоспного будівництва відкрились після укрупнення колгоспів і здійснення заходів по організаційно-господарському їх зміцненню. З метою узагальнення нагромадженого досвіду будівництва в селах та в зв'язку з новими завданнями, що постали в результаті укрупнення колгоспів, 24—25 квітня 1950 р. була скликана республіканська нарада з питань сільського і колгоспного будівництва. Учасники наради підвели підсумки роботи по будівництву в селах і обговорили найближчі завдання. На нараді відзначалося, що протягом першої післявоєнної п'ятирічки в селах республіки було відбудовано і побудовано 918 тис. житлових будинків колгоспників, 250 тис. виробничих споруд у колгоспах, 31 тис. приміщень для культурно-побутових установ²⁴. Надзвичайно велике політичне значення мало колгоспне і сільське будівництво в західних областях УРСР, яке відіграло значну роль у соціалістичних перетвореннях на селі.

У республіці була проведена велика робота по електрифікації та радіофікації сіл, насадженню садів і парків. Будівництво в селах України, лочаток їх перебудови і благоустрою в період першої післявоєнної п'ятирічки — це був значний крок вперед по шляху дальшого піднесення матеріального та культурного рівня сільського населення. І в цьому — велика заслуга Микити Сергійовича Хрущова, який, будучи Першим секретарем ЦК КП(б)У, повсякденно піклувався про піднесення сільського господарства республіки та про поліпшення добробуту колгоспників.

Досвідом організації сільського будівництва в селах України цікавились колгоспники інших республік Радянського Союзу. Адже після проведеного укрупнення дрібних колгоспів почало зростати колгоспне виробництво, підвищувались прибутки колгоспів і колгоспників. Життя вимагало поліпшення культурно-побутових і виробничих умов колгоспників. Це стосувалось також і тих колгоспів, що не зазнали таких руйнувань, як колгоспи України. Голова передового колгоспу Алтайського краю, Герой Соціалістичної Праці Ф. Гринько писав: «Ми йдемо до

²² Газ. «Правда України» від 26 грудня 1950 р.

²³ Газ. «Правда України» від 27 квітня 1950 р.

²⁴ Там же.

комунізму і повинні думати про красу і благоустрій нового села»²⁵. Далі він вказував, що колгосп зміцнів і може розпочати будівництво нового села, проте спланувати будівництво не так просто і потрібні типові проекти громадських будівель в селах.

Для забезпечення дальшого розвитку сільськогосподарського виробництва, колгоспного і сільського будівництва необхідно було централізованим порядком вирішити цілий ряд питань. На ХХІІ з'їзді КПРС Л. Ф. Ільчов говорив, що в період культу особи правильні заходи не знаходили підтримки. Він навів такий приклад. З метою поліпшення сільського будівництва в січні 1951 р. Московський Комітет ВКП(б) скликав нараду з питань сільського будівництва та благоустрою в колгоспах. З доповідями та інформаціями на ньому виступили видатні радянські архітектори, інженери, техніки, будівельники та працівники науково-дослідних установ. В кінці наради з промовою виступив М. С. Хрущов, який тоді уже працював секретарем ЦК і МК ВКП(б)²⁶. Виклад промови М. С. Хрущова на нараді було надруковано 4 березня 1951 р. в «Правде». М. С. Хрущов говорив про життєву необхідність впорядкування сіл, планування їх забудову і благоустрій, про те, що будівництво культурних і побутових установ вимагається розвитком колгоспного виробництва. На прикладах колгоспів України і Московської області він показав доцільність організованого будівництва в селах і використання місцевих будівельних матеріалів. М. С. Хрущов дав поради щодо проектування будівництва, створення будівельної бази. Він рекомендував будувати потужні підприємства по виробництву будівельних матеріалів (цегли, черепиці, шлакоблоків тощо) зусиллями кількох колгоспів, щоб на таких підприємствах можна було б застосувати механізми, нову техніку. Далі М. С. Хрущов висловив свою думку щодо будівництва нових сіл і назви їх «агромістами». «Мені здається,— говорив він,— що цю назву не можна визнати вдалою. Назва «місто» багато до чого зобов'язує. До цього потрібно підійти скромніше...»²⁷.

Стаття М. С. Хрущова містила нові принципіальні положення розвитку сільського господарства, сміливо й відкрито ставила наболілі питання колгоспного будівництва, була проїнята глибокою людяністю, піклуванням про потреби колгоспного селянства. Проте стаття «не сподобалась» Сталіну, він сприйняв її вкрай нетерпимо і хворобливо. Редакції газети «Правда» було запропоновано опублікувати так зване «виправлення». 5 березня 1951 р. «Правда» помістила таке повідомлення від редколегії: «Через недогляд редколегії при опублікуванні у вчорашньому номері газети «Правда» статті тов. М. С. Хрущова «Про будівництво і благоустрій в колгоспах» випала примітка від редакції, де говориться, що стаття М. С. Хрущова друкується в дискусійному порядку. Цим повідомленням ця помилка виправляється»²⁸. Крім того, був підготовлений проект закритого листа ЦК ВКП(б), в якому стаття була піддана надзвичайно різкій критиці. Це привело до того, що багато керівників колгоспів припинили будівництво в колгоспах, чим загальмувався розвиток колгоспного виробництва. Так було завдано великої шкоди загальній справі соціалістичного будівництва. Правда, деякі керівники передових колгоспів не звернули уваги на ці «вказівки» і продовжували будівництво. Життя відкинуло безпідставні і злобні нападки на справедливу і так необхідну справу для розвитку колгоспного села по

²⁵ Газ. «Правда» від 28 лютого 1951 р.

²⁶ Газ. «Правда України» від 19 січня 1951 р.

²⁷ М. С. Хрущов, Про будівництво і благоустрій у колгоспах, газ. «Правда» від 4 березня 1951 р.

²⁸ Газ. «Правда» від 5 березня 1951 р.

шляху до комунізму. В 1958 р. ЦК КПРС скасував, як помилкове, обвинувачення на адресу статті.

Партія і уряд докладають усіх сил, щоб підняти матеріальний та культурний рівень колгоспного селянства. В колгоспних селах розгорнуто широке будівництво громадських установ, палаців культури, шкіл-інтернатів, лікарень тощо. Багато сіл забудовується наново, по плану ловного благоустрою, з перспективою дальшого розвитку колгоспного виробництва.

Ленінський курс політики партії, викриття культу особи Сталіна і подолання його наслідків, розгром антипартійної групи дав змогу розв'язати багато питань колгоспного будівництва, сприяв прискоренню розвитку нашої країни по шляху до комунізму. Зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів, реорганізація МТС, освоєння цілинних і перелогових земель, запровадження нового порядку планування, відновлення ленінського принципу матеріальної заінтересованості, зміцнення колгоспів кадрами — ось найважливіші заходи, здійснені партією, які сприяли небувалому піднесенню сільськогосподарського виробництва, всієї соціалістичної економіки і культури.

У найближчі два десятиріччя буде досягнуто такого рівня виробництва сільського господарства, який забезпечить повний достаток високоякісних продуктів харчування і сировини для промисловості, а також перехід до комуністичних суспільних відносин, ліквідувавши в основному відмінності між містом і селом, між розумовою і фізичною працею. Це велике і почесне завдання нашої партії одноставно і з захопленням сприйняв увесь радянський народ як свою кровну справу.

О. М. ШВИДАК

З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ НА УКРАЇНІ

(1956—1961 рр.)

Комуністична партія і Радянський уряд завжди розглядали культурно-освітні заклади як важливі вогнища, опорні центри партійних організацій у комуністичному вихованні трудящих. Уже з перших днів перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Комуністична партія, особисто В. І. Ленін, піклувалися про створення і розвиток широкої сітки клубів, будинків культури, бібліотек.

Одними з перших декретів, підписаних В. І. Леніним, були декрети про збереження «культурних надбань народу», перехід у державну власність музеїв, про охорону і реквізицію бібліотек²⁹. На VIII з'їзді РКП(б) з ініціативи В. І. Леніна була прийнята резолюція про політичну пропаганду і культурно-освітню роботу на селі. В ній говорилось, що «партія повинна всемірно сприяти Радянській владі і місцевому населенню в справі організації якомога багатшої сітки народних домів... Народні дома повинні бути селянськими клубами для відпочинку, розумної розваги і широкої освіти як загальної, так і комуністичної»³⁰. У виступах і статтях В. І. Леніна закладені основи, дано чітке обґрунтування і доведена необхідність всебічного розвитку культурно-освітньої роботи. В промові на Всеросійській нараді політосвітніх працівників 3 листопада 1920 р. В. І. Ленін визначив, що головним завданням культурно-освіт-

²⁹ «Культурне будівництво в УРСР», т. I, К., 1959, стор. 17.

³⁰ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, К., 1954, стор. 422.

ньої роботи є, насамперед, її тісний зв'язок з політикою партії і уряду. «Найголовніше,— писав В. І. Ленін,— що повинно змусити товаришів взяти участь разом з нами у спільній культурно-освітній роботі,— це питання освіти в зв'язку з нашою політикою»³¹.

Шлях до єдиної культури комуністичного суспільства, вказував В. І. Ленін, проходить через розквіт національної культури кожного народу. Говорячи про створення української радянської культури, Володимир Ілліч у проекті резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» писав: «Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т. д.) на протязі століть придушувалась російським царизмом і експлуаторськими класами, ЦК РКП ставить в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури»³². Ця вказівка В. І. Леніна мала величезне значення для розвитку культурної революції на Україні.

Зразу ж після Жовтневої революції почалося створення радянських культурно-освітніх закладів. За рішенням Комуністичної партії для керівництва їх роботою при Народному Комісаріаті освіти був створений Головний політико-освітній комітет (Головполітосвіта). Особливо широкого розвитку культурно-освітня робота набрала після переможного закінчення громадянської війни і ліквідації іноземної воєнної інтервенції. Вже до десятиріччя Жовтневої революції Радянська Україна покрилась сіткою клубів, палаців культури, сільбудів, хат-читалень, червоних кутків, бібліотек. У містах, головним чином при заводах, було створено 1120 клубів і 9354 червоних кутки³³. На селі працювало 3500 сільбудів і 6255 хат-читалень, які охоплювали значні маси селян і особливо молодь³⁴. Радянський уряд виділяв під клуби кращі будинки і палаци, які раніше належали поміщикам, капіталістам та адміністративним установам. Напередодні першої п'ятирічки в республіці налічувалось 11 289 клубних закладів³⁵.

Культурно-освітні заклади, створені в ході культурної революції, були справжніми вогнищами масово-політичної і культурно-виховної роботи. У роки соціалістичного будівництва вони стали активними організаторами робітничо-селянських мас на боротьбу за соціалістичну індустріалізацію і колективізацію сільського господарства, за побудову соціалізму. В 1940 р. на Україні було одних тільки масових бібліотек 22 295, їх книжковий фонд становив 36,7 млн. примірників³⁶.

Яскравим підтвердженням великої уваги Комуністичної партії і Радянського уряду до розвитку культури трудящих нашої країни є створення в короткий строк широкої сітки культурно-освітніх закладів у західних областях України. Відомо, що до визволення західноукраїнських земель від гніту буржуазно-поміщицької Польщі у вересні 1939 р. там не було жодного українського державного театру. Приватні українські театри були по суті мандрівними театральними трупами, що не мали своїх постійних приміщень і весь час переслідувались поліцією³⁷. В буржуазно-поміщицькій Польщі існувало два види бібліотек, або, як їх називали тоді читалень, — державні і громадські. Але й їх у

³¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 323.

³² В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 141.

³³ «Отчет Всеукраинского совета профсоюзов», Харьков, 1928, стор. 188.

³⁴ «Народна освіта на Україні», Харків, 1927, стор. 62.

³⁵ «Торжество ідей лєнінізму, Збірник статей», К., 1957, стор. 535—536.

³⁶ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 1, оп. 12, спр. 8, арк. 8.

³⁷ В. І. Калінович, Боротьба трудящих Західної України за українську школу і культуру, «40 років Великого Жовтня, Збірник статей», Львів, 1957, стор. 222.

1935 р. на весь Волинський шкільний округ було лише п'ять³⁸. В тяжкому і занедбаному стані перебували громадські бібліотеки, що утримувались на кошти громадян. Вони не мали постійних приміщень і часто містились у хатах селян. Книжковий фонд цих бібліотек підлягав суворому нагляду з боку поліції. Але для того, щоб відкрити навіть таку бібліотеку, потрібні були роки митарств по різних урядових інстанціях. Так, майже рік добивались селяни с. Дубечного у старости Ковельського повіту надання їм дозволу на відкриття в селі бібліотеки-читальні. Селянами було зібрано 40 книжок, виділена хата. Та дозволу на відкриття своєї бібліотеки вони так і не отримали. На останнє прохання староста відповів, що бібліотека в селі не може бути відкрита, оскільки всі «зібрані книжки лише на українській мові. А це суперечить закону»³⁹. Бюджетні асигнування на утримання бібліотек, клубів, музеїв були мізерними. Так, у 1937—1938 рр. Волинська воєводська рада виділила на утримання повітових муніципальних бібліотек 4675 злотих⁴⁰. Щоб побачити мізерність цієї суми, досить сказати, що на утримання поліції і розвідки тоді воєводству було асигновано 570 тис. злотих, майже в 122 рази більше. Та навіть з цієї мізерної суми українські культосвітні установи не отримали нічого. Все це привело майже до повної ліквідації бібліотек та інших культурно-освітніх закладів. Так, за даними Волинського воєводства, в Любомльському повіті у 1935 р. в усіх бібліотеках налічувалось 3878 книг⁴¹, тобто одна книга припадала на 327 чоловік⁴². У Ковельському повіті у громадських бібліотеках налічувалось 833 книжки⁴³, або одна книга майже на 3,5 тис. жителів⁴⁴. Замість культурно-освітніх закладів, видання газет і книг правлячі кола панської Польщі будували на західноукраїнських землях костьоли і монастирі, намагаючись тримати трудящих у темноті і відвертати їх від революційної боротьби.

З возз'єднанням усіх українських земель в єдину Українську Радянську державу в західних областях відкрилися найширші можливості для розвитку культури, соціалістичної за змістом і національної за формою. Це знайшло яскравий вияв у створенні широкої сітки будинків культури, бібліотек. ЦК КПРС і ЦК КП України спрямували увагу партійних організацій та культурно-освітніх закладів на подолання у свідомості трудящих шкідливих пережитків, звичок і традицій минулого, успадкованих від капіталізму. З перших же днів визволення в західних областях України почали створюватися нові культурно-освітні установи, що згодом перетворилися в справжні вогнища соціалістичної культури та пропаганди ідей Комуністичної партії. Так, лише у Волинській області у квітні 1940 р. було створено культурно-освітніх закладів у 45 разів більше, ніж існувало в колишньому Волинському воєводстві. В кінці 1940 — на початку 1941 р. в західних областях України при культурно-освітніх установах працювало 12 853 гурток, в яких брало участь 282 134 чоловіки⁴⁵, які несли в маси знання і водночас підвищували свій культурно-освітній рівень. Уже на кінець 1940 р. в західних областях працювало 12 189 масових бібліотек з книжковим фондом у 1 472 700

³⁸ Державний архів Волинської області (далі — ДАВО), Звіт Волинського воєводи за 1935 р., стор. 112.

³⁹ ДАВО, ф. 389, оп. 1, спр. 90.

⁴⁰ ДАВО, Звіт Волинського воєводи за 1935 р., стор. 114.

⁴¹ Там же.

⁴² Підрахунки зроблені за книгою «Волинь в підрахунках, Статистичний збірник», Луцьк, 1939.

⁴³ ДАВО, Звіт Волинського воєводи за 1934 р., стор. 121.

⁴⁴ Підрахунки зроблені за книгою «Волинь в підрахунках, Статистичний збірник»:

⁴⁵ «40 років Великого Жовтня. Збірник статей», Львів, 1957, стор. 235.

примірників⁴⁶. Ці бібліотеки стали важливими центрами пропаганди комуністичної ідеології, соціалістичної культури і мистецтва.

Великого розмаху набрало культурне будівництво після Великої Вітчизняної війни. В короткий строк радянський народ відбудував зруйновані німецько-фашистськими загарбниками народне господарство та культурно-освітні заклади і розгорнув роботу по їх дальшому розвитку. Особливо велику роль у поліпшенні масово-політичної і культурно-освітньої роботи серед населення України, як і всього радянського народу, відіграли рішення XX з'їзду КПРС. Відновлення ленінських норм партійного життя, подолання культу особи Сталіна були великим поштовхом у розвитку творчої ініціативи і політичної активності усіх трудящих, комуністів і безпартійних. «Ми з задоволенням відзначаємо,— підкреслював на XXII з'їзді КПРС М. С. Хрущов,— що за минулі після з'їзду роки партія відновила і розвинула ленінські принципи ідеологічної роботи, плідотворно розв'язувала назрілі теоретичні проблеми комуністичного будівництва. Подолавши негативні наслідки культу особи, партія здійснила поворот в ідеологічній роботі до життя»⁴⁷. Після XX з'їзду КПРС значно посилюється зв'язок культурно-освітньої, як і всієї масово-політичної, роботи з життям, з практикою комуністичного будівництва. Найбільш характерним у діяльності закладів культури цього періоду є активна участь в них широкої громадськості, що проявлялося, зокрема, в будівництві клубів, будинків культури і бібліотек методом народної будови, в роботі клубних і бібліотечних рад, клубних гуртків художньої самодіяльності, а також виникнення з ініціативи трудящих громадських клубів і бібліотек, музеїв, народних театрів і університетів культури, філармоній, консерваторій, любительських кіностудій тощо.

В період між XX і XXII з'їздами КПРС, коли радянський народ приступив до розгорнутого будівництва комунізму, сталися величезні зміни, які з глибокою переконливістю свідчать, що в нашій країні відбувається невпинний розвиток економіки, науки і культури. На XX з'їзді КПРС М. С. Хрущов говорив: «Будинки культури, клуби, бібліотеки, червоні кутки повинні стати опорними базами партійних організацій в масово-політичній і культурно-освітній роботі»⁴⁸. Виконуючи рішення XX з'їзду КПРС, партійні організації України провели значну роботу, щоб перетворити клуби, будинки і палаци культури, бібліотеки, червоні кутки в опорні бази партійних організацій по комуністичному вихованню трудящих. Палаци і будинки культури, клуби, бібліотеки стали тісніше поєднувати свою роботу з боротьбою трудящих за дострокове виконання семирічного плану, ширше пропагувати досвід передовиків і новаторів виробництва, ударників і членів бригад комуністичної праці. Появилось багато нових дійових форм культурно-освітньої роботи, збагатився її ідейний зміст. Народні університети культури, театри, пересувні клуби і бібліотеки, самодіяльні кіностудії, свята Серпа і Молота, вечори шанування знатних людей тощо міцно ввійшли в повсякденне життя трудящих, стали надбанням мільйонних мас.

Виникнення нових форм у культурно-освітній роботі є наслідком глибоких економічних перетворень, що відбулися в нашій країні за останні роки, особливо після XX і XXI з'їздів КПРС. Перебудова управління промисловістю і будівництвом, реорганізація МТС були найваж-

⁴⁶ «Народне господарство Української РСР, Статистичний збірник», К., 1956, стор. 457—458.

⁴⁷ М. С. Хрущов, Звіт Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу XXII з'їзду КПРС, К., 1961, стор. 126.

⁴⁸ М. С. Хрущов, Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XX з'їздові партії, К., 1956, стор. 131.

лівішими заходами, які забезпечили нове могутнє піднесення народного господарства, а також внесли істотні зміни в характер і зміст усїєї ідеологічної роботи, в тому числі й культурно-освітньої. Ці справді революційні заходи, проведені партією, створили передумови для зростання громадського виробництва колгоспів. Тільки за 1958 р. відрахування у неподільні фонди колгоспів республіки дорівнювали майже 8 млрд. крб. Вони перевищили більше ніж утричі рівень фондів за 1953 р. і досягли 39 млрд. крб.⁴⁹

Зміцнення економіки колгоспів, зростання їх прибутків дали можливість виділяти необхідні кошти для швидкого будівництва культурно-освітніх закладів на селі. Партійні, профспілкові та комсомольські організації після XX з'їзду КПРС посилили увагу до будівництва культурних закладів на селі. Так, Черкаський обком КП України і виконком обласної Ради депутатів трудящих прийняли в лютому 1956 р. спеціальну постанову «Про будівництво освітньо-культурних установ за рахунок коштів колгоспів, споживчої кооперації та сум самооподаткування». В 1956 р. в області було споруджено 42 нових сільських клуби⁵⁰.

Всього на Україні в 1956 р. методом народної будови та за кошти колгоспів і сільрад було споруджено 647 сільських клубів. Крім того, за рахунок місцевого бюджету було споруджено 29 районних будинків культури⁵¹. Найбільш високими темпами велось будівництво клубів у Харківській, Дніпропетровській, Кримській, Сумській, Волинській, Житомирській та Хмельницькій областях, в яких було споруджено від 26 до 49 клубів⁵². В 1956 р. на Україні у порівнянні з довоєнним 1940 р. кількість масових бібліотек зросла на 56,6%, а клубних установ — на 14,1%. Книжковий фонд масових бібліотек порівняно з 1940 р. збільшився на Україні майже в чотири рази, в сільській місцевості — у 6,6 рази⁵³. Значно зросла і кількість читачів у бібліотеках. Якщо в 1950 р. на тисячу жителів було 104 читачі в масових бібліотеках, то в 1956 р. відповідно — 214 читачів⁵⁴.

Поштовхом для дальшого поліпшення діяльності культурно-освітніх закладів, їх будівництва і зміцнення матеріальної бази, а також появи і удосконалення нових форм роботи була підготовка до святкування 40-х роковин Великої Жовтня. На початку 1957 р. ЦК КП України прийняв постанову про проведення громадського огляду культурно-освітніх закладів на честь 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. В ході підготовки до ювілейної дати партійні, профспілкові та комсомольські організації України проявили чимало ініціативи, нагромадили значний досвід у розгортанні соціалістичного змагання, проведенні масово-політичної і культурно-освітньої роботи.

За чотири місяці 1957 р. в Чернігівській області було придбано за рахунок культурфондів колгоспів 29 духових оркестрів, 84 баяни, 117 радіоприймачів. На придбання культурінвентаря і устаткування колгоспів виділили 578 тис. крб.⁵⁵ В с. Петрушині, Чернігівського району, трудівники артлі з ініціативи партійної організації методом народної будови капітально відремонтували клуб, для бібліотеки колгосп виділив приміщення, в якому до цього розміщувалась адміністративна установа⁵⁶.

⁴⁹ «Нариси історії Комуністичної партії України», К., 1961, стор. 573.

⁵⁰ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 216, од. зб. 96, арк. 1.

⁵¹ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 4, оп. 12, спр. 8, арк. 71.

⁵² Там же.

⁵³ Там же, арк. 8.

⁵⁴ Там же, арк. 15.

⁵⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, од. зб. 84, арк. 22.

⁵⁶ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 4, оп. 11, спр. 1, арк. 71.

В ході змагання на честь гідної зустрічі 40-річчя Великого Жовтня в гущі мас народилось немало цінних починань (боротьба за створення фондів трудових подарунків, виконання змінних завдань за 7-годинний робочий день, виконання зобов'язань кожним цехом, бригадою, зміною тощо). Водночас з ініціативи двох гірничих партгруп на Краснодонській шахті № 2 «Північна» і на шахті «Ірміно» народилось два цінних починання — боротися за видобуток понадпланової тонни вугілля за зміну і економити один карбованець на тонні вугілля. Ця ініціатива була широко підтримана партійними організаціями, колективами шахт Донбасу і Львівсько-Волинського басейну. Рух за почином цих двох гірничих партійних груп значною мірою сприяв тому, що гірники Луганської області достроково виконали взяті зобов'язання на честь 40-річчя Великого Жовтня і до 2 листопада 1957 р. видали понад план 408 тис. т вугілля⁵⁷. Колективи робітників та інженерно-технічних працівників шахт тресту «Нововолинськвугілля» на 1 серпня дали понад план 43 222 т вугілля, майже на 4 місяці раніше строку виконали свої зобов'язання⁵⁸.

Партійні організації використовували дійові форми культурно-освітньої роботи для пропаганди передового виробничого досвіду, результатів соціалістичного змагання. В багатьох профспілкових, сільських і колгоспних клубах широко практикувався випуск плакатів, листків трудової слави, бюлетенів. В них були оформлені стенди про знатних людей України, вивішувались плакати: «Хто сьогодні попереду», «Люди трудової слави», «Честь і шана передовикам виробництва» та ін. У клубі с. Луки, Троянівського району, Житомирської області, працівники клубу і бібліотеки різноманітними засобами пропагували передовий досвід, результати виконання соціалістичних зобов'язань. Для цього використовувались зустрічі з передовиками виробництва, усні журнали з участю спеціалістів. У діаграмах, схемах, таблицях в дохідливій формі розповідалось про зростання економіки колгоспного виробництва, про затрати праці на одиницю сільськогосподарської продукції. Так, одна з діаграм повідомляла, що у 1956 р. на виробництво одного центнера зернобобових витрачено 2,3 трудоводня, або на 23,5% менше, ніж витрачалося за останні два роки. На іншій діаграмі було показано, що затрати праці на виробництво центнера цукрових буряків зменшено на 29%⁵⁹.

Республіканський огляд культурно-освітніх установ на честь 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції сприяв поліпшенню матеріальної бази клубів і бібліотек. В ході огляду було витрачено в республіці на придбання обладнання, культуринвентаря для клубів і бібліотек тощо 24 млн. крб.⁶⁰ У Сумській області за час огляду було придбано 12 715 театральних крісел і стільців, 51 комплект духових оркестрів, 152 баяни⁶¹. За той же період у Полтавській області для клубів було придбано 8397 стільців, 98 шаф, 140 стелажів, 205 баянів, 25 комплектів духових оркестрів, 10 комплектів оркестрів народних інструментів та ін.⁶²

З ініціативи партійних організацій і культурно-освітніх працівників Київської, Харківської, Чернігівської, Житомирської, Волинської та інших областей під час огляду почали проводити звіти завідуючих клубами і бібліотек та кіномеханіків перед населенням, а також конферен-

⁵⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, од. зб. 84, арк. 88.

⁵⁸ Там же, арк. 33.

⁵⁹ Журн. «Соціалістична культура», 1957, № 6, стор. 21.

⁶⁰ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 4, оп. 12, спр. 4, арк. 44.

⁶¹ Там же, ф. 1, оп. 12, спр. 4, арк. 52.

⁶² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, од. зб. 35, 84, арк. 112.

ції культпрацівників. Такі звіти і конференції сприяли залученню широкої громадськості до роботи клубних і бібліотечних рад, а також зміцненню матеріальної бази культурно-освітніх закладів. У Львівській, Харківській, Сумській і Черкаській областях з'явилися театри народної творчості, музейні кімнати та кутки тощо.

Кожне починання працівників культурно-освітніх закладів знаходило своєчасну підтримку з боку партійних організацій. Так, у квітні 1958 р. Львівський обком партії прийняв постанову, в якій підтримав ініціативу створення театрів народної творчості. На той час вони вже існували у 22 районах області⁶³. А в листопаді 1958 р. такі театри були створені в усіх районах і містах області. Активно діяв обласний театр народної творчості⁶⁴.

На честь 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції в культурно-освітніх закладах республіки широко проводились тематичні вечори, зустрічі з старими більшовиками, ветеранами праці, передовими виробничниками, вечори революційної пісні та ін. В будинках культури, клубах, на підприємствах, у колгоспах Вінницької області було проведено понад 2300 вечорів-зустрічей з учасниками революційних подій, влаштовано близько 8 тис. концертів⁶⁵. У клубах Сумської області лише за перше півріччя 1957 р. було проведено 129 вечорів-зустрічей молоді з старими комуністами та понад 4156 тематичних вечорів⁶⁶.

Партійні організації міст і промислових центрів посилили шефство над культурно-освітніми закладами сіл, кращі колективи художньої самодіяльності виїжджали в села для організації концертів серед трудівників соціалістичних ланів. Так, партійні організації промислових підприємств Києва, Харкова, Донецька протягом 1957 р. організували по 250—300 виступів агіткультбригад серед колгоспників⁶⁷. Агіткультбригади 85 підприємств і установ Полтави лише за період збиральної кампанії 1957 р. дали для колгоспників безпосередньо в полі 160 концертів художньої самодіяльності, кваліфіковані лектори з міста прочитали 180 доповідей⁶⁸.

ЦК КП України приділяв постійну увагу розширенню сітки культурно-освітніх закладів, їх будівництву і підвищенню їх ролі в комуністичному вихованні трудящих. Будівництво клубів, бібліотек велось планово, при активній підтримці і з допомогою партійних організацій. Завдяки постійній увазі Комуністичної партії, Радянського уряду на Україні в 1958 р. працювало близько 35 тис. масових бібліотек, 124 музеї, понад 28 тис. клубів та будинків культури⁶⁹.

У виступі на XXI з'їзді КПРС перший секретар ЦК КП(б)У М. В. Підгорний говорив: «Ми поставили перед собою завдання, щоб кожний колгосп мав семирічний план будівництва культурно-побутових закладів»⁷⁰. У Донецькій області ініціаторами складання планів культурно-побутового будівництва виступили партійні організації Волноваського району. Бюро Донецького обкому КП України схвалило цю ініціативу, і вона дістала велике поширення в усіх районах області. Виконуючи план культурного будівництва, трудящі Волноваського району

⁶³ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 10, од. зб. 91, арк. 2.

⁶⁴ Там же, арк. 12.

⁶⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, од. зб. 84, арк. 164.

⁶⁶ Там же, арк. 202.

⁶⁷ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 4, оп. 11, спр. 12.

⁶⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, од. зб. 84, арк. 115.

⁶⁹ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 4, оп. 12, спр. 8, арк. 8.

⁷⁰ М. В. Підгорний, Промова на позачерговому XXI з'їзді КПРС. К., 1959, стор. 11.

побудували 14 клубів і бібліотек, 15 червоних кутків, літній кіномайданчик у с. Кам'янці на 450 місць ⁷¹.

У серпні 1959 р. ЦК КП України прийняв постанову про стан будівництва культурно-освітніх закладів на селі. В постанові ЦК КП України було узагальнено досвід будівництва закладів культури, а також рекомендовано партійним комітетам, органам культури ширше залучати громадськість до будівництва і роботи закладів культури, рекомендовано скласти плани культурного будівництва. На виконання постанови ЦК КП України в усіх районах Харківської області були розроблені і затверджені виконкомом обласної Ради депутатів трудящих плани будівництва закладів культури на семирічку. Протягом 1957—1959 рр. в області було побудовано 149 нових приміщень для культурно-освітніх закладів ⁷².

Велику увагу приділяли партійні організації розширенню сітки масових бібліотек, поліпшенню обслуговування ними трудящих. Виконуючи постанови ЦК КПРС та ЦК КП України про бібліотечну справу, в яких була схвалена ініціатива передових колгоспників по будівництву бібліотек, Ізяславський райком партії, Хмельницької області, за участю первинних партійних організацій і правлінь колгоспів розробив заходи, спрямовані на зміцнення матеріально-технічної бази сільських закладів культури і поліпшення змісту їх роботи. Ці заходи були всебічно обговорені і затверджені на пленумі райкому партії, який рекомендував партійним організаціям використовувати місцеві матеріали та широко залучати громадськість до спорудження та обладнання закладів культури. Активну участь у цьому брали комсомольці і молодь. У колгоспах були створені спеціальні будівельні бригади, визначені строки введення в дію об'єктів, які споруджувались. Так, у селах Мокреці і Борисові будівництво бібліотек було завершено протягом місяця ⁷³. Протягом 1960 р. за рахунок місцевих коштів і матеріалів було споруджено в усіх колгоспах району нові приміщення для бібліотек. У 1961 р. в районі кожна сільська бібліотека мала читальний зал, а також практикувала відкритий доступ читачів до книжкових фондів. У липні 1961 р. ЦК КП України схвалив ініціативу Ізяславського райкому партії ⁷⁴.

Партійні організації республіки під керівництвом ЦК КПРС і ЦК КП України після XX з'їзду партії провели значну роботу по будівництву культурно-освітніх закладів та дальшому зміцненню їх матеріальної бази. З 1956 по 1960 рр. в Українській РСР тільки за рахунок коштів колгоспів та відрхувань з нагромаджень місцевої промисловості було побудовано 5024 сільських клуби і 114 районних будинків культури ⁷⁵. Значно збільшилась сітка масових бібліотек у республіці та їх книжковий фонд. У 1960 р. на Україні було 35 000 масових бібліотек проти 4844 в 1945 р. Книжковий фонд становив відповідно 180,4 млн. і 8,6 млн. примірників ⁷⁶.

Надаючи важливого значення культурно-освітнім закладам у комуністичному вихованні трудящих, партія в новій Програмі КПРС, прий-

⁷¹ Поточний архів Донецького обкому КП України, Інформація відділу пропаганди і агітації від 23 жовтня 1960 р.

⁷² Поточний архів Харківського обкому КП України, Інформація відділу пропаганди і агітації обкому про будівництво закладів культури від 31 грудня 1959 р., арк. 2, 4.

⁷³ Поточний архів Хмельницького обкому КП України, Інформація відділу пропаганди і агітації від 12 серпня 1960 р.

⁷⁴ Журн. «Соціалістична культура», 1961, № 9, стор. 3.

⁷⁵ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 4, оп. 33, спр. 4, арк. 44; ф. 4, оп. 12, спр. 8, арк. 52.

⁷⁶ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 4, оп. 12, спр. 8, арк. 8.

нятій XXII з'їздом, ставить завдання дальшого розвитку культурно-освітніх закладів. У Програмі КПРС вказується: «Партія намічає здійснити широку програму будівництва шкіл, культурно-освітніх закладів, яка цілком відповідатиме потребам виховання й освіти»⁷⁷. Комуністична партія і Радянський уряд створюють всі умови для дальшого розвитку сітки закладів культури в республіці. У наступному двадцятиріччі на Україні у клубних закладах буде налічуватись 11,6 млн. місць — на 8,4 млн. більше, ніж у 1961 р. Набагато зросте кількість масових бібліотек, а їх книжковий фонд збільшиться орієнтовно в 2,5—3 рази⁷⁸. Це буде великим вкладом у виконання програми повного задоволення матеріальних і духовних запитів радянських людей.

П. Ф. РЕШОДЬКО

ВИСТУПИ СЕЛЯН ХАРКІВЩИНИ ПРОТИ ДУХОВЕНСТВА в 1917 р.

У радянській історичній літературі є чимало праць, в яких ґрунтовно висвітлюється історія боротьби трудящого селянства проти поміщиків. Але й досі недостатньо висвітлена боротьба селянства проти церкви, що завжди в руках панівних класів була зручним знаряддям гноблення трудящих мас. Автор даної статті ставить своїм завданням на підставі ще не використаних документів показати антицерковний селянський рух у Харківській губернії в період підготовки і перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Викриваючи реакційну суть релігії, тісний зв'язок церкви з експлуаторськими класами, В. І. Ленін писав: «Всі і всякі гноблячі класи потребують для охорони свого панування двох соціальних функцій: функції ката і функції попа. Кат має придушувати протест і обурення пригноблених. Піп має утішати пригноблених, малювати їм перспективи (це особливо зручно робити без запоруки за «здійсненність» таких перспектив...) пом'якшення бідувань і жертв при збереженні класового панування, а тим самим примиряти їх з цим пануванням, відвертати їх від революційних дій, підривати їх революційний настрій, руйнувати їх революційну рішучість»⁷⁹. Доказом тісного зв'язку церкви з державою і експлуаторськими класами свідчить та щедра допомога, яку царський уряд подавав церкві. Ця допомога зростала з наближенням революції в країні. Так, якщо у 1910 р. по державному бюджету було відпущено синоду понад 34 млн. крб., то в 1917 р. — вже близько 67 млн. крб.⁸⁰ Велику допомогу церкві подавали окремі поміщики й капіталісти. Так, у 1909 р. харківська дворянка В. Резанова «пожертвувала» на користь церкви 14 300 крб.⁸¹ У 1916 р. купець II гільдії В. Кулішов «подарував» 10 тис. крб. на будівництво храму в м. Сумах. У тих же Сумах в 1917 р. була збудована церква на кошти великого поміщика і цукрозаводчика

⁷⁷ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, стор. 108—109.

⁷⁸ М. В. Підгорний, Звіт Центрального Комітету КП України XXII з'їзду Комуністичної партії України, «Матеріали XXII з'їзду Комуністичної партії України», К., 1961, стор. 89.

⁷⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 197—198.

⁸⁰ Н. А. Рубакін, Росія в цифрах, СПб, 1912, стор. 86; Б. П. Кандидов, Церковь и Октябрьская революция, М., 1933, стор. 2.

⁸¹ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), ф. 40, оп. 100, спр. 38, арк. 90.

П. Харитоненка⁸². З кожним роком у дореволюційній Росії зростала кількість церков, монастирів, священників і монахів. У 1913 р. в країні було 53 902 церкви і 1005 монастирів⁸³. У Харківській губернії на початку 1916 р. було 974 церкви і 9 монастирів, а в кінці 1917 р. — 1063 церкви і 13 монастирів. У 1917 р. в губернії налічувалося 2522 священники і 3092 монахи і монашки⁸⁴. Вся ця армія «божих слуг» вірно служила самодержавству, беззастережно підтримувала всі його заходи, допомагала розправлятися з робітничим і селянським рухом. Багато «святих отців» губернії, у тому числі і архієпископ Антоній, перебували на службі царської охранки⁸⁵.

Під час першої світової імперіалістичної війни церква закликала народ вести війну до «переможного кінця». З'їзд духівництва Харківської губернії, що зібрався незабаром після початку війни, ухвалив видати з церковних коштів 40 тис. крб. на потреби війни. Церковники умовляли не засмучуватися, а радіти з приводу жертв на фронті. Харківський архієпископ Антоній в одній з своїх проповідей, звертаючись до прихожан, говорив: «Православні російські люди! ...Не горе, а велика честь тій сім'ї, яка матиме серед убитих на брані воїнів — своїх рідних. Не сумний, а радісний той день, коли цар покликав під знамена своїх воїнів»⁸⁶.

Реакційна роль церкви особливо яскраво проявилась у період підготовки і проведення соціалістичної революції. Зразу ж після повалення самодержавства церква перейшла на бік Тимчасового уряду, повністю схваливши його антинародну внутрішню і зовнішню політику. У відозві від 9 березня 1917 р. синод закликав населення країни залишити «будь-які чвари і незгоди і довіритись Тимчасовому урядові»⁸⁷. Церковники разом з усіма контрреволюційними силами повели розгнуждану кампанію проти більшовиків та їх вождя В. І. Леніна. Вони з шкіри пнулися, щоб затримати зростання революційної свідомості і активності мас, не допустити перемоги соціалістичної революції. Всеросійський з'їзд духівництва, що відбувся у червні 1917 р. в Москві, схвалив декларацію, яка закликала трудящих припинити боротьбу проти поміщиків і капіталістів⁸⁸.

Глибоко антинародна діяльність церкви викликала обурення й протести з боку трудящих мас. Робітники і селяни переконувались у тому, що не можна успішно боротись за своє визволення, не ведучи наполегливої боротьби проти контрреволюційного духівництва. У містах і селах Харківщини, як і в інших губерніях країни, відбувалися численні збори, на яких робітники і селяни приймали рішення про усунення від посади священників, а іноді й про закриття церкви. 7 березня такі збори відбулися в с. Савинцях, Ізюмського повіту⁸⁹, 1 квітня — в с. Олексіївці, Валківського повіту⁹⁰, 4 квітня — в с. Довжику, Харківського повіту⁹¹, 5 квітня — в с. Бахмутівці, Старобільського повіту⁹², та в багатьох інших. За далеко неповними даними, протягом березня — квітня у восьми

⁸² ДАХО, оп. 101, спр. 51, арк. 171, 202.

⁸³ Журн. «Безбожник», 1930, № 21, стор. 17.

⁸⁴ ДАХО, ф. 40, оп. 101, спр. 1, арк. 9, 10, 13, 17.

⁸⁵ ДАХО, ф. 3, оп. 287, спр. 6057, арк. 9.

⁸⁶ Ф. Ковалев, *Православие на службе самодержавия в России*, М., 1930, стор. 54.

⁸⁷ ДАХО, ф. 40, оп. 101, спр. 403, арк. 7.

⁸⁸ Б. П. Кандидов, *Церковь и февральская революция*, М., 1934, стор. 50.

⁸⁹ ДАХО, ф. 40, оп. 104, спр. 2444, арк. 262.

⁹⁰ Газ. «Южный край» від 2 квітня 1917 р.

⁹¹ ДАХО, ф. 40, оп. 104, спр. 2451, арк. 10.

⁹² Там же, спр. 216, арк. 2.

селах губернії селяни прогнали священників за їх антинародну діяльність і «брутальне поводження з людьми». Слід думати, що такі випадків було значно більше, бо, як відзначала Харківська консисторія, усунення священників мало місце «в усіх повітах Харківської єпархії»⁹³.

Зростання антицерковного селянського руху серйозно непокоїл служителей церкви. У другій половині квітня 1917 р. відбулися округні з'їзди духівництва Харківської єпархії, на яких обговорювалось питання «про заходи налагодження добрих відносин між прихожанами і духівництвом». З'їзд духівництва третього Старобільського округу, що відбувся наприкінці квітня, висловив побажання створити районні релігійно-мирські комітети з церковнослужителів «різних приходів і мирян без різниць статі». Подібне рішення було прийняте з'їздом духівництва третього округу Куп'янського повіту та іншими з'їздами⁹⁴. З допомогою таких комітетів церковники сподівалися внести «заспокоєння» в селянські маси, зупинити антицерковний і антипоміщицький селянський рух. Водночас духівництво шукало захисту у властей. 27 квітня з'їзд духівництва третього округу Зміївського повіту ухвалив «просити Тимчасовий уряд про недопущення безпідставних арештів духівництва». Подібні рішення прийняли з'їзди духівництва першого округу Старобільського та інших повітів губернії⁹⁵. Антицерковний і антипоміський селянський рух непокоїв і власті. 4 травня виконавче бюро Харківського губернського комітету, обговоривши питання «про випадки самовільного усунення прихожанами священників», ухвалило «опублікувати звернення до населення з пропозицією утриматися від таких незаконних вчинків»⁹⁶. Протягом травня комітет через свою газету кілька разів радив повітовим і волосним комітетам «роз'яснити населенню на місцях неприпустимість усунення священників», вказуючи, що «усунення священнослужителів може набрати непотрібного характеру»⁹⁷. Тоді ж міністр внутрішніх справ Тимчасового уряду князь Львов вимагав від губернського комісара «вжити найрішучіших заходів для ліквідації» антицерковних та інших виступів⁹⁸.

Проте ніякі «роз'яснення» і «рішучі заходи» не могли послабити антицерковного селянського руху. Навпаки, він дедалі посилювався, ще напруженішою ставала класова обстановка на селі. Збільшилася кількість зборів і мітингів селян, на яких ухвалювалися рішення про позбавлення священників приходу. Протягом другої половини травня 1917 р. такі збори відбулися в с. Дергачах, Харківського повіту⁹⁹, в с. Іванівці, Ізюмського повіту¹⁰⁰ та в інших.

У дореволюційній Росії церква була великим поміщиком і капіталістом. Володіючи мільйонами десятин землі, заводами і фабриками, млинами, готелями і фермами, вона виступала жорстоким експлуататором трудящих. Згідно з даними синоду, на 1890 р. у Харківській губернії церкві й монастирям належало 43 607 десятин найкращої родючої землі, десятки свічкових заводів, млинів та інших підприємств. Кабальні для

⁹³ ДАХО, ф. 40, оп. 104, спр. 418, арк. 1.

⁹⁴ ДАХО, ф. 90, оп. 101, спр. 205, арк. 195.

⁹⁵ ДАХО, ф. 40, оп. 101, спр. 4, арк. 182, 189.

⁹⁶ Газ. «Известия Харьковского губернского общественного комитета» від 5 травня 1917 р.

⁹⁷ Газ. «Известия Харьковского губернского общественного комитета» від 6, 11 і 13 травня 1917 р.

⁹⁸ Центральний державний архів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 1327, оп. 1, спр. 1, арк. 137.

⁹⁹ Газ. «Известия Харьковского губернского общественного комитета» від 28 травня 1917 р.

¹⁰⁰ ДАХО, ф. 40, оп. 101, спр. 4, арк. 55.

селян умови орендування землі, жорстока експлуатація робітників на підприємствах приносили «святим отцям» величезні прибутки. Так, лише один епархіальний свічковий завод у 1917 р. дав церкві понад 915 тис. крб. чистого прибутку¹⁰¹, охтирський монастир від оренди землі, водяних млинів, продажу свічок і худоби — понад 69 тис. крб.¹⁰²

Отже, боротьба робітників і селян проти церкви була часткою боротьби проти поміщицько-капіталістичної експлуатації. Маніфест ЦК РСДРП(б) «До всіх громадян Росії», що був опублікований у більшовицькій пресі на початку березня 1917 р., крім інших завдань, висунув вимогу конфіскації монастирських земель¹⁰³. Маніфест закликав селян до революційної боротьби за землю і сприяв поширенню антипоміщицького та антицерковного руху. Масовий селянський рух проти церковно-монастирського землеволодіння розгортався і на Харківщині. Селяни забирали у «святих отців» землю і передавали її безземельним і малоземельним, відміняли кабальну оренду на землю, брали під свою охорону ліс, пасли свою худобу на монастирських і церковних луках тощо. Так, 24 квітня селяни с. Каменецького, Охтирського повіту, як доносив благочинний у Харківську консисторію, «самовільно здали в оренду причтову землю»¹⁰⁴. 29 квітня селяни с. Заводянки, Старобільського повіту, відібрали церковну землю і передали її в оренду безземельним і малоземельним¹⁰⁵. Рішенням Зміївської волосної Ради селянських депутатів від 11 травня була взята на облік земля Височинівського монастиря і двох церков м. Змієва¹⁰⁶. У Лебединському повіті, крім того, широкого розмаху набрав рух за зменшення платні священникам. Селяни при цьому радили священникам «харчуватись стравою духовною і хлібом ангельським»¹⁰⁷. Село, як доповідав на початку травня на засіданні Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів представник Харківського повіту, вимагало, щоб «усі монахи були негайно залучені до сільськогосподарських робіт»¹⁰⁸.

У процесі революційної боротьби під впливом більшовицької агітації зростала свідомість мас, відбувався відхід їх від релігії. Про це свідчили численні донесення священників, а також повідомлення різних тогочасних органів друку. Так, на початку 1917 р. благочинний п'ятого Старобільського округу доносив харківській консисторії про те, що «прихожани Муратівського приходу не сумлінно відвідують храм»¹⁰⁹. Журнал харківської консисторії, вказуючи на досить численні факти негативного ставлення прихожан до своїх пастирів, із занепокоєнням підкреслював, що факти «наочно свідчать про відсутність у приході міцно організованої групи справді віруючих, які мають в особі пастира-священника свого духовного вождя і які усвідомлюють необхідність його присутності в кожний даний момент і здатні відстояти його»¹¹⁰. В кінці березня 1917 р. відзначалося, що «духовне роз'єднання зростає», що «народ живе одним життям, а духовництво — іншим»¹¹¹. У квітні священник Шаповалов змушений був визнати, що «величезна маса народу відійшла від церкви», що

¹⁰¹ Там же, спр. 2117, арк. 55.

¹⁰² Там же, оп. 101, спр. 31, арк. 220.

¹⁰³ Газ. «Пролетарий» від 10 березня 1917 р.

¹⁰⁴ ДАХО, ф. 40, оп. 101, спр. 419, арк. 3.

¹⁰⁵ «Крестьянское движение в 1917 году», М.—Л., 1927, стор. 113.

¹⁰⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1326, оп. 2, спр. 28, арк. 20.

¹⁰⁷ Газ. «Лебединские известия» від 16 квітня 1917 р.

¹⁰⁸ Газ. «Известия Харьковского губернского общественного комитета» від 7 травня 1917 р.

¹⁰⁹ ДАХО, ф. 90, оп. 110, спр. 813, арк. 121.

¹¹⁰ Журн. «Вера и разум», 1917, № 4—5, стор. 536—537.

¹¹¹ Газ. «Южный край» від 25 березня 1917 р.

зростає «релігійний індивергентизм»¹¹². Яскравим виявом зростання атеїзму і антицерковних настроїв серед селян був виступ селянина с. Гребінківки (Сумський повіт) Степана Гриценка проти організованого церковниками 6 травня 1917 р. «хресного ходу». Гриценко закликав селян не брати участі в поході і сокирою порубав ікону «Миколи Чудотворця». На допиті він заявив, що «нічого поганого і злочинного не вчинив», що вже кілька років він не відвідує церкви¹¹³. 28 травня селяни восьми волостей Лебединського повіту поставили питання про відокремлення школи від церкви¹¹⁴. Селяни с. Березівки, Харківського повіту, вимагали відокремлення церкви від держави і школи від церкви¹¹⁵.

Широкий розмах антицерковного селянського руху серйозно непокоїть власті і духівництво. Останнє дедалі частіше зверталось до Тимчасового уряду та його органів на місцях з вимогою «невідкладно вжити заходів» до припинення «анархії». Показово у цьому була відозва Харківського надзвичайного єпархіального з'їзду духівництва до губернського громадського комітету від 16 травня. Для оцінки становища в губернії цей документ становить значний інтерес, і ми наводимо його повністю. У відозві говорилося: «Харківський надзвичайний єпархіальний з'їзд духівництва... вважає своїм обов'язком звернути увагу губернського громадського комітету на те, що в Харківській губернії продовжуються кощунства над народними святинями, самочинні і безрозсудні виступи безвідповідальних осіб і груп проти духівництва і церковних установ, які проявляються у вимогах до духовних осіб негайно піти без суду і слідства з приходів, у позбавленні їх свободи, в забороні їм проводити богослужіння в храмі, в закритті самих храмів, у негайній забороні церквам і монастирям користуватися засівом своїх земель і прибутками від луків і лісів. З'їзд вважає, що такі кощунства над святинями і насильні акти не тільки є небезпечними і глибоко зневажливими для святої церкви та її служителів, не тільки розорюють духівництво і ставлять його в безвихідне і злиденне становище, не тільки збільшують у країні контингент ображених і незадоволених укладом життя, що створився, а й подають дуже небезпечний приклад усьому мирському населенню, сіючи серед нього елементи анархії, самовладдя й насильства. Шукаючи законного, справедливого і діяльного захисту від цих актів насильства над церквою, з'їзд звертається до губернського громадського комітету як повноважного захисника закону і права з клопотанням про невідкладне вжиття заходів у Харківській губернії і припинення таких явищ, не допустимих у правовій державі»¹¹⁶.

У відповідь на численні звернення і скарги духівництва міністр голова Тимчасового уряду князь Львов наприкінці травня надіслав харківському губернському комісару телеграму, в якій кваліфікував антицерковний селянський рух як «недопустимий і протизаконний» і грізно вимагав «вжити заходів до усунення подібних явищ»¹¹⁷.

Та ніякі заходи не могли спинити чи послабити боротьбу селян проти церкви. Навпаки, вона з кожним днем посилювалась в міру того, як селяни дедалі більше переконувались у тому, що церква захищає інтереси експлуататорів, що вона є вірною прислужницею антинародного Тим-

¹¹² Газ. «Известия Харьковского губернского общественного комитета» від 8 квітня 1917 р.

¹¹³ ДАХО, ф. 40, оп. 101, спр. 3, арк. 154, 158, 161.

¹¹⁴ Газ. «Лебединские известия» від 9 червня 1917 р.

¹¹⁵ Газ. «Земля и воля» від 11 (24) травня 1917 р.

¹¹⁶ ДАХО, ф. 40, оп. 101, спр. 4, арк. 67.

¹¹⁷ Газ. «Известия Харьковского губернского общественного комитета» від 27 травня 1917 р.

часового уряду. Селяни продовжували виганяти священників з сіл і все рішучіше виступали проти церковного і монастирського землеволодіння. 28 травня на Бугайовському «волосному всенародному сході» (Ізюмський повіт) в присутності 406 селян одноголосно було прийнято рішення, «щоб земля від поміщиків, землевласників, а також церковна і монастирська перейшла до рук безземельних і малоземельних без викупу»¹¹⁸. Виконуючи волю трудящого селянства, Недригайлівський земельний комітет (Лебединський повіт) постановою від 19 червня позбавив церкву права на землю. Незабаром церковна земля в межах усієї волості була розподілена між безземельними і малоземельними селянами¹¹⁹.

Після липневих подій контрреволюція перейшла у наступ. Церква повністю схвалила всі заходи Тимчасового уряду і відверто закликала до розправи над революційними робітниками і селянами. 12 липня була опублікована стаття «Вітчизна в небезпеці», в якій «отці церкви» називали більшовиків зрадниками, а робітників і селян, які брали участь у революції, — безсовісними людьми. Автори статті вимагали негайної і нещадної розправи над революційним народом¹²⁰. З подібними відверто ворожими справі революції закликами виступало і духовництво Харківської губернії.

Більшовицька партія систематично й рішуче викривала контрреволюційну діяльність церкви та її служителів. Газета «Робочий путь» — центральний орган партії — тоді писала: «Поміщики в рясах і поміщики в піджаках, капіталісти в ризах і капіталісти у фраках і з хрестом у руці, із злісною брехнею і прокляттям на устах виступають проти народних мас. У республіканській Росії вони ведуть таку ж чорносотенну агітацію, яку вели в царській Росії, бо тоді і тепер вони захищають поміщицьку землю від селянства»¹²¹. Правдиве слово більшовицької агітації все глибше проникало в село і мало велике революціонізуєче значення.

Похід сил реакції проти революції не послабив революційного руху, а, навпаки, посилив його. Революція в країні поширювалась і поглиблювалась. Більшовицька партія, керована В. І. Леніним, вела революційний народ на штурм поміщицько-буржуазної влади. Посилувалась і боротьба селянства проти церкви і церковників. У «Звіті про стан Харківської єпархії за 1917 рік» вказувалося, що з другої половини року антицерковні рухи в губернії набрали грізного характеру¹²². Про це ж розповідали численні повідомлення священників з місць. Так, 17 липня благочинний п'ятого округу Старобільського повіту доносив харківській консисторії про «заворушення в багатьох приходах повіту». З Ізюмського повіту повідомляли, що селяни повсюдно виганяють священників з сіл, «щоб вони не шкодили справі революції»¹²³. Звідусіль летіли донесення, в яких «божі слуги» просили в «начальства» захисту «від нападів і насильств прихожан». Частими були випадки, коли селяни заарештовували священників, а в попівських будинках відкривали школи¹²⁴.

У липні — серпні посилилась боротьба селян за церковно-монастирські землі і ліс. На початку липня на вимогу селян с. Великої Писарівки, Богодухівського повіту, волосний земельний комітет відібрав у місцевого священника 16,5 десятин землі, яку він віддавав в оренду місцевим

¹¹⁸ ДАХО, ф. 1326, оп. 1, спр. 32, арк. 32.

¹¹⁹ «Крестьянское движение в 1917 году», М.—Л., 1927, стор. 113.

¹²⁰ Газ. «Всероссийский церковно-общественный вестник» від 12 липня 1917 р.

¹²¹ Цит. за Б. П. Кондилов, Религия на службе контрреволюции в 1917 году и в годы гражданской войны», М., 1936, стор. 10.

¹²² ДАХО, ф. 40, оп. 101, спр. 1, арк. 3.

¹²³ Там же, оп. 104, спр. 2445, арк. 2, 162.

¹²⁴ Там же, оп. 101, спр. 1, арк. 19.

куркулям¹²⁵. Тоді ж селяни с. Мерефи, Харківського повіту, розподілили церковні луки і землю Хорошівського жіночого монастиря¹²⁶. В серпні селяни с. Варварівки, Ізюмського повіту, відібрали 120 десятин церковної землі і розподілили її між безземельними і малоземельними¹²⁷. Тоді ж церковну землю захопили селяни с. Сінного, Богодухівського повіту. В Ізюмському повіті лише протягом першої половини серпня відбулося п'ять антицерковних селянських виступів¹²⁸. За нашими підрахунками, протягом липня — серпня у губернії мали місце 20 випадків захоплення селянами церковної і монастирської землі. Треба думати, що таких фактів було значно більше. Харківський губернський земельний комітет у середині серпня відзначав, що до нього «надходить багато справ із скаргами на захоплення церковної землі»¹²⁹. Про це свідчило також скликання єпархіального з'їзду духівництва з метою розглянути питання «про самочинні захоплення волосними комітетами церковних земель»¹³⁰.

У багатьох селах і повітах губернії в серпні — на початку вересня відбулися виступи селян проти участі духівництва у виборах до волосних земств. У ході цих виборів духівництво закликало селян голосувати за кандидатів контрреволюційної партії кадетів і часто висувало своїх кандидатів. Селянство чинило опір реакції. Так, з Куп'янська повідомляли, що «особи духовного звання, як, наприклад, священники і диякони... на виборах успіху не мають»¹³¹. В окремих волостях Охтирського повіту селяни розігнали виборчі комісії, до яких входили священники і члени земської управи¹³². Такі факти були і в інших повітах губернії. Так, 27 серпня група селян с. Річки, Сумського повіту, вважаючи, що «вибори влаштовані вчителем, священником і дияконом в особистих інтересах», з'явилась до приміщення, де відбувалось голосування, розігнала виборчу комісію, а виборчі документи порвала і розкидала по вулиці¹³³.

Після розгрому корніловщини революціонування мас прискорилось. Більшовицька партія, керуючись рішеннями VI з'їзду, наполегливо готувала робітничий клас і трудяще селянство до вирішальних битв проти контрреволюції, за завоювання влади Рад. У вересні і особливо в жовтні помітно зріс антицерковний селянський рух у Харківській губернії. Дедалі частіше на сходах селян приймалися рішення про закриття церков, про перехід усіх церковних і монастирських земель до рук трудящого селянства. У вересні селяни с. Нижньої Богданівки, Старобільського повіту, відібрали ключі від церкви у священника Новікова, а його самого вигнали з села¹³⁴. Селяни с. Мусіївки, того ж повіту, священника Шилова за «контрреволюційну пропаганду» прогнали, а церкву закрили¹³⁵. Селяни с. Вербівки, Зміївського повіту, та с. Пісків Редьківського, Куп'янського повіту, відібрали церковну землю і розділили її між безземельними і малоземельними¹³⁶. Протягом жовтня відбувалося ма-

¹²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1326, оп. 1, спр. 90, арк. 374—375.

¹²⁶ Там же, ф. 1400, оп. 1, спр. 1, арк. 25.

¹²⁷ ДАХО, ф. Р-4006, оп. 1, спр. 5, арк. 1.

¹²⁸ Там же, ф. 40, оп. 110, спр. 813, арк. 128.

¹²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1326, оп. 1, спр. 28, арк. 494.

¹³⁰ Газ. «Харьковский вестник» від 6 серпня 1917 р.; газ. «Известия Харьковского губернского общественного комитета» від 18 липня 1917 р.

¹³¹ Газ. «Харьковский вестник» від 8 вересня 1917 р.

¹³² Газ. «Известия Юга» (орган Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів) від 8 вересня 1917 р.

¹³³ Газ. «Наш голос» (орган Сумської Ради робітничих і солдатських депутатів) від 29 серпня 1917 р.

¹³⁴ ДАХО, ф. 40, оп. 104, спр. 2445, арк. 124.

¹³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1400, оп. 1, спр. 1, арк. 144.

¹³⁶ Там же, ф. 1327, оп. 1, спр. 140, арк. 119—121.

сове захоплення селянами церковно-монастирської землі в Ізюмському, Старобільському і Охтирському повітах губернії.

Після перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді у Харківській губернії, як і по всій країні, розгорнулася боротьба селян за здійснення ленінського декрету про землю. Керуючись цим декретом, селяни приймали рішення про перехід до рук земельних комітетів як поміщицьких, так і церковно-монастирських маєтків з їх живим і мертвим реманентом. 29 жовтня таку постанову ухвалили селяни с. Псьол, Сумського повіту¹³⁷, в багатьох селах Лебединського та інших повітів¹³⁸. Духівництво, яке всіма силами захищала Центральна рада, чинило впертий опір здійсненню революційних перетворень на селі. Та ніякі сили не змогли зупинити цього закономірного процесу.

Кінець 1917 р. особливо багатий на події. Боротьба селян проти церкви, незважаючи на каральні експедиції, які посилала в села Центральна рада, дедалі зростала. Розмах, характер і форми антицерковного селянського руху того часу в Харківській губернії відбиті у повідомленнях священників з місць, на підставі яких консисторія на початку 1918 р. склала «звіт про стан харківської єпархії за 1917 рік». Наведемо найбільш характерні з них. Благодійний Харківського повіту повідомляв: «Багато людей релігію заперечують, богослужіння вважають непотрібним, кощунствують». У повідомленні із Зміївського повіту говорилось, що селяни «виступають проти треб». Із Старобільського повіту писали, що селяни відбирають у священників «землю, будинки, виганяють з приходів, становище духівництва критичне». Те ж саме повідомляли з Ізюмського, Куп'янського, Сумського, Охтирського та інших повітів губернії. Звідусіль писали, що селянство «впадає в повний атеїзм» і вимагає «церкви перетворити на млини, а духівництво перевішати... як грабіжників, кровопивців, шкуродерів» і «прибічників старого режиму»¹³⁹.

Численні факти антицерковних селянських виступів на Харківщині в 1917 р. свідчать, що селяни боролися проти церкви як знаряддя економічного, політичного і духовного гноблення трудящих. У ході цієї боротьби зростала свідомість селянства і відбувався відхід його від релігії як реакційної ідеології. Боротьба селянства Харківської губернії, як і всієї країни, проти церкви була складовою частиною загальної боротьби трудящих під керівництвом Комуністичної партії за перемогу соціалістичної революції.

Я. Г. ПЛЯСУН

ЕГИПЕТ У БОРОТЬБІ ПРОТИ АНГЛІЙСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ

(70—80-ті роки XIX ст.)

Незабаром минає десять років з того часу, коли в результаті липневого перевороту 1952 р., який розвинувся в національну антиімперіалістичну революцію, в Єгипті було повалено наскрізь прогнилий феодально-монархічний режим короля Фарука та остаточно ліквідовано залежність країни від англійських колонізаторів. Націоналізувавши компанію

¹³⁷ «Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов и материалов», Харьков, 1957, стор. 269.

¹³⁸ ДАХО, ф. 40, оп. 101, спр. 16, арк. 4—5.

¹³⁹ Там же, ф. 40, оп. 101, спр. 1, арк. 18—19, 22, 28—30.

Суецького каналу та успішно відбивши в жовтні — листопаді 1956 р. при всемірній підтримці Радянського Союзу спільну англо-франко-ізраїльську агресію, Єгипет — нині Об'єднана Арабська Республіка — разом з іншими незалежними країнами Азії і Африки твердо став на шлях політики позитивного нейтралітету та мирного співіснування держав з різними соціальними системами.

Поряд з Єгиптом в рішучій боротьбі з західними імперіалістами протягом останніх років завоювали свою національну незалежність десятки інших країн Азії, Африки і Латинської Америки, де ще недавно колонізатори губили сотні мільйонів людей. «Революційна боротьба народів цих континентів, — зазначається в звіті Центрального Комітету КПРС XXII з'їздові партії, — бурхливо наростає. За останні шість років 28 держав завоювали політичну незалежність. Шістдесяті роки нашого століття увійдуть в історію як роки цілковитого розвалу колоніальної системи імперіалізму»¹⁴⁰.

Варто при цьому підкреслити, що з огляду на неминучий крах свого колоніального панування західні імперіалістичні держави дедалі частіше заявляють, що вони начебто самі добровільно йдуть з колоній. Однак насправді, змушені залишати свої колишні колонії під тиском все зростаючої гігантської хвилі національно-визвольного руху, «колоніальні держави, — указано в звіті ЦК КПРС XXII з'їздові партії, — нав'язують країнам, що визволилися, нерівноправні договори, розміщують на їх землі військові бази, намагаються втягти їх у воєнні блоки, що являють собою одну з нових форм поневолення. Майже половина держав, які виникли в результаті розпаду колоніальної системи, обплетана важкими нерівноправними договорами. В центрі системи підновленого, але не менш ганебного, колоніалізму стоять Сполучені Штати Америки. В ролі їх найближчих союзників і в той же час конкурентів виступає англійський колоніалізм, а також західнонімецький імперіалізм...»¹⁴¹.

Однак афро-азіатські народи, зокрема єгипетський народ, добре пам'ятають історію поневолення своїх країн західними державами. Так, сучасний єгипетський історик Хусейн Муніс пише: «Якщо ми сьогодні є свідками змов проти незалежності і свободи нашої Батьківщини, яка дедалі зміцнюється, то в цьому для нас немає чого-небудь нового... Наша історія протягом останніх ста п'ятидесяти років — це історія невпинної боротьби з Францією і Англією. Протягом цих півтора століть ми не пам'ятаємо жодного року, коли б ми не боролися то з одним, то з другим з цих ворогів»¹⁴².

Слід відзначити, що поневолення Єгипту, як і багатьох інших афро-азіатських країн, з самого початку відбувалося шляхом начебто «мирного» фінансово-економічного проникнення в його межі західного капіталу, однак закінчилося воно зрештою збройною інтервенцією і воєнною окупацією країни англійськими колонізаторами. Характерно також, що і в наш час представники міжнародного капіталу поряд з розв'язанням відкритої збройної агресії проти Єгипту, яка в сучасних умовах зазнала рішучої поразки, вдаються до все тих же за своєю суттю імперіалістичних методів підкорення країни своєму впливові шляхом нав'язання нерівноправних фінансово-економічних угод. В зв'язку з цим висвітлення підступних колонізаторських методів поневолення Єгипту,

¹⁴⁰ М. С. Хрущов, Звіт Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу XXII з'їздові партії, К., 1961, стор. 22.

¹⁴¹ Там же, стор. 23.

¹⁴² Д-р Хусейн Муніс, Мы не должны забывать историю, «Суэцкий канал (Факты и документы)», перевод з арабского, М., 1959, стор. 59.

які зрештою призвели до фактичної англійської окупації країни і, незважаючи на всілякі їх видозміни, залишаються в сучасних умовах такими ж імперіалістичними, затарбницькими, як і в минулому, набуває нині особливо актуального значення.

В наш час, коли під могутнім натиском національно-визвольного руху падають останні bastiони колоніалізму, необхідно якнайширше показувати боротьбу афро-азіатських народів проти їх поневолення західними імперіалістами. Однією з найяскравіших сторінок цього антиколоніального руху є героїчна боротьба єгипетського народу проти англійської колонізації в 70—80 роках минулого століття.

Однак в нашій історичній літературі це питання все ще не знайшло досить повного висвітлення. Найбільшим вкладом у наукову розробку загального питання про англо-єгипетські відносини в кінці XIX — на початку XX ст. й надалі залишається вперше видана ще в 1910 р. англійською мовою, а потім перевидана в 1925 р. російською мовою книга відомого радянського історика Ф. А. Ротштейна «Захват и закабаление Египта». Значна цінність цієї книги, написаної на основі критичного аналізу і майстерної обробки величезної кількості фактичних матеріалів, а також майже цілковита відсутність інших капітальних праць з даного питання викликали необхідність повторного видання цієї книги в Радянському Союзі в 1959 р. Проте книга Ф. А. Ротштейна має своєю основною метою викриття імперіалістичних методів фінансово-економічного і політичного закабалення Єгипту і лише в окремих своїх розділах побіжно розкриває боротьбу єгипетського народу проти англійської колонізації.

Єдиною в радянській літературі монографією, яка спеціально присвячена національно-визвольній боротьбі єгипетського народу в 1879—1882 рр. проти поневолення країни англійськими колонізаторами, є видана ще в 1937 р. книга Х. І. Кільберг «Восстание Араби-паши в Египте». В цій книзі як додаток вміщено також переклад статей єгипетського публіциста і історика Давуда Бараката, що друкувалися протягом 1931—1932 рр. в єгипетській газеті «Аль-Ахрам» під заголовком «Повстання Арабі-паші, вплив його на Єгипет та його світове значення». В основному саме на базі критичного використання наведених у цих статтях фактичних даних і написана зазначена книга. В передмові до своєї праці автор цілком справедливо зауважила, що тільки після переможної революції в Єгипті, коли стануть більш доступними архівні матеріали, виникне можливість вичерпного вивчення і висвітлення антианглійського національно-визвольного руху в країні.

Що ж до буржуазної літератури з питань англо-єгипетських відносин у середині другої половини минулого століття, то в ній або ж взагалі не висвітлюється антианглійський національно-визвольний рух в Єгипті, або ж, якщо й висвітлюється певною мірою, то зовсім не розкривається вирішальна роль у ньому широких народних мас і насамперед єгипетського селянства. Так, наприклад, відомий англійський ліберальний діяч, сходознавець і журналіст Вільфред Скевен Блант у своїй книзі «Таємна історія англійської окупації Єгипту», а також єгипетський буржуазно-ліберальний історик Абдаррахман ар-Рафіі в книзі «Полковник Ахмед Арабі» розглядають повстання під керівництвом Арабі-паші лише як повстання невдоволених утисками англійських властей єгипетських офіцерів, тоді як насправді воно було повстанням якнайширших народних мас. Саме з огляду на це прогресивний сучасний єгипетський історик Ахмед Керума зазначає: «Я переконаний, що історія арабів повинна бути написана заново, в новому дусі і на основі нового методу, з врахуванням визвольної ідеології, що розвивається. Я

переконалий також, що багато вигадок в'їлося в нашу свідомість з історії арабів, написаної, за рідким винятком, або чужою мовою, або з феодально-капіталістичних позицій і з гендлярським духом, або і з тим і з другим разом»¹⁴³.

В останні роки серед виданої в нашій країні іноземної перекладної літератури появився ряд праць єгипетських авторів, написаних у дусі рішучого протесту проти загарбницької колонізаторської політики імперіалістичних держав щодо Єгипту. Це, насамперед,— книга вищеназваного Ахмеда Керума «Восставшие арабы в битве за Порт-Саид» (М., 1958), а також збірник статей єгипетських авторів з додатком документів відносно Суецького каналу під назвою «Суэцкий канал (Факты и документы)» (М., 1959). І хоч основну увагу автори цих праць приділяють суецькій проблемі, однак висвітлення історії Суецького каналу нерозривно поєднується ними з стислим викладом боротьби єгипетського народу проти західних колонізаторів, починаючи ще з перших їх спроб поневолити країну. Так, зокрема, стисло висвітлюючи суть національно-визвольного повстання 1879—1882 рр., Ахмед Керума піддає справедливій критиці погляд Абдаррахмана ар-Рафії на це повстання як на ізольований від народу збройний виступ самих тільки єгипетських офіцерів, цілком виразно підкреслюючи, що «полковник Ахмед Арабі підняв повстання, відгукнувшись на заклик народу і виражаючи його ненависть до феодального режиму та сваволі спадкоємної монархії, ненависть до втручання іноземців у внутрішні справи Єгипту»¹⁴⁴. Яскрава картина економічного закабалення і хижацької експлуатації єгипетського народу англійськими колонізаторами змальована на багатому фактичному матеріалі в книзі єгипетських вчених Рашіда аль-Бараві і Мухаммеда Хамзи Улейша «Экономическое развитие Египта в новое время» (М., 1954). Правда, істотним недоліком цієї праці є нічим не виправданий виклад економічної історії Єгипту з кінця XVIII до середини XX ст. в цілковитому відриві від його політичної історії.

Саме на основі докладного ознайомлення з цими працями єгипетських авторів і написана дана стаття. Висвітлення в ній героїчної боротьби єгипетського народу проти англійської колонізації в 70—80 роках минулого століття нерозривно пов'язане з неухильним викриттям підступних методів економічного і політичного закабалення, а потім зрештою, воєнної окупації Єгипту англійським імперіалізмом, що саме й викликало рішучий опір єгипетських народних мас.

Процес посиленого проникнення в Єгипет європейського фінансово-промислового капіталу розпочався ще з кінця першої половини минулого століття. Причому з самого початку він супроводжувався гострою конкурентною боротьбою між окремими європейськими державами, насамперед між Англією і Францією. Зокрема, англійські підприємці ще в 1851 р. одержали концесію на будівництво першої в Єгипті залізниці між Каїром і Александрією, відкриття якої сприяло дальшому посиленому проникненню іноземного капіталу вглиб країни. Єгипет незабаром став одним з основних ринків збуту англійських промислових товарів, а також важливим джерелом сировини для англійської текстильної промисловості, особливо після припинення вивозу бавовни з США в зв'язку з громадянською війною 1861—1865 рр. Уважно слідкуючи за всіма деталями боротьби європейських держав за першорядну роль у колонізації Єгипту, Ф. Енгельс ще в 1853 р. писав, що більшою мірою, ніж

¹⁴³ Ахмед Керума, Восставшие арабы в битве за Порт-Саид. Перевод с арабского. М., 1958, стор. 15.

¹⁴⁴ Ахмед Керума, назв. праця, стор. 28—29.

будь-кому, Єгипет належить англійцям і при наступному поділі Туреччини, безумовно, стане їх пайкою¹⁴⁵.

Неухильне зміцнення позицій англійського капіталу в Єгипті, звичайно, не тільки не усувало англо-французьких суперечностей, а цілком природно спричинялось до ще більшого їх поглиблення і загострення. Особливою гостроти ці суперечності набрали в зв'язку з одержанням у 1854 р. колишнім французьким консулом в Каїрі Фердинандом Лессепсом у єгипетського правителя Саїд-паші концесії на будівництво і наступну експлуатацію протягом 99 років морського Суецького каналу. Всіляко намагаючись перешкодити практичній реалізації французькими підприємцями цього проекту, англійський уряд, як відомо, організував спеціальну експертизу, яка дала висновок про його технічну нездійсненність, а англійський прем'єр-міністр Пальмерстон уже тоді з цинічною відвертістю заявив, що коли все ж «цей канал буде проритий, Англія буде змушена рано чи пізно анексувати Єгипет»¹⁴⁶. Проте, незважаючи на всемірну протидію Англії, створена Лессепсом «Всесвітня Компанія Морського Суецького каналу» з основним капіталом 200 млн. франків розпочала в квітні 1859 р. будівельні роботи.

Слід відзначити, що з метою добитися згоди на будівництво цього каналу французькі підприємці палко запевняли Саїд-пашу, що вони піклуються виключно про блага Єгипту, оскільки саме для нього канал має дати найбільші вигоди. Зокрема, про це безпосередньо свідчить підписаний 30 листопада 1854 р. акт єгипетського віце-короля про концесію на спорудження і експлуатацію Суецького каналу, який розпочинається надзвичайно характерною у цьому відношенні заявою: «З огляду на те, що наш друг пан Фердинанд Лессепс звернув нашу увагу на вигоди, які мало б для Єгипту з'єднання Середземного моря з Червоним судноплавним для великих суден шляхом, ...ми прийняли умови, які він подав на наш розгляд...»¹⁴⁷.

На ділі, однак, незабаром з'ясувалося, що європейські підприємці з самого початку вирішили основну частину зв'язаних з будівництвом каналу матеріальних і трудових затрат перекаласти на плечі Єгипту, про що досить красномовно свідчив підписаний 5 січня 1856 р. новий концесійний акт єгипетського віце-короля з більш докладним переліком його зобов'язань у зв'язку з початком будівельних робіт¹⁴⁸. З усіх непомірно тяжких умов цього акту, зокрема таких, як зобов'язання Єгипту постачати компанії майже всю необхідну робочу силу та надати в її розпорядження свої надра для користування потрібними їй матеріалами, особливо велику загрозу остаточного поневолення країни європейськими колонізаторами становило виговорене ними право на одержання земель в районі Суецького та проведеного від Нілу прісноводного каналів, а також усіх необроблюваних земель, що будуть ними зрошені і освоєні. Адже це право в умовах режиму капітуляції відкривало для європейських і, насамперед, французьких підприємців широку можливість безперешкодної колонізації найважливішої у стратегічному відношенні частини єгипетської території.

Тому не випадково саме під тиском Англії, яка не без підстав побоювалась здійснення цього заміру своїх французьких суперників, усі ці кабальні зобов'язання Єгипту були протягом 1866—1869 рр. скасовані. Однак на підставі рішення «безстороннього» арбітражу Наполео-

¹⁴⁵ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс, Сочинения, т. 9, стор. 5.

¹⁴⁶ Див. Д-р Адель Амер, Суэцкий канал и международные водные проходы, «Суэцкий канал (Факты и документы)», стор. 184.

¹⁴⁷ «Суэцкий канал, Сборник документов», М., 1957, стор. 3.

¹⁴⁸ Там же, стор. 6—13.

на III Єгипет у вигляді «компенсації» за скасування примусової праці своїх же громадян, а також за повернення розташованих обабіч каналів своїх же власних земель змушений був виплатити компанії величезну суму в розмірі 84 млн. золотих франків, або 3,3 млн. єгипетських фунтів¹⁴⁹.

Зрозуміло, що єгипетський уряд неспроможний був сплатити таку величезну суму. Тому фактично від скасування кабальних статей концесійної угоди з французькими підприємцями у вигаді виявився не Єгипет, а саме представники англійського капіталу, які відразу ж за пропонували йому свої «послуги» у вигляді чергових кабальних позичок. Що ж до Єгипту, то, дещо вибравшись з трясовини кабальної залежності від французьких концесіонерів, він в той же час усе очевидніше потрапляв у бездонну прірву боргової залежності від англійського капіталу.

Слід у зв'язку з цим підкреслити, що при всій своїй колосальності стягнена з Єгипту «компенсація» становила лише половину перекладених на нього компанією Суецького каналу прямих фінансових витрат. Адже ще до початку будівельних робіт в результаті підступного маневру французьких підприємців країна всупереч своїй волі і можливостям була поставлена пост фактум перед необхідністю взяти також безпосередню участь у фінансуванні спорудження каналу.

Оскільки в результаті проведеної в 1858 р. підписки з загальної суми акцій було реалізовано тільки трохи більше половини, Лессепс з метою уникнути краху підприємства без попередньої згоди Саїд-паші підписав на його ім'я всі нерозміщені акції на суму 88 млн. франків. В результаті Суецький канал виявився проритим майже цілком на кошти Єгипту. Так, якщо будівництво каналу обійшлося в 16 млн. єгипетських фунтів, а первісний капітал компанії становив усього лише 0,5 млн. єгипетських фунтів, то решту 15,5 млн. єгипетських фунтів було стягнуто фактично з Єгипту¹⁵⁰. До того ж за спорудження каналу Єгипет заплатив життям 120 тис. фелаків, які загинули на будівельних роботах¹⁵¹.

Не дивно тому, що вже Саїд-паша (1854—1863), який був змушений укласти з європейськими банкірами і фінансистами перші багатомільйонні позички на винятково кабальних, лихварських умовах, залишив у спадщину після себе борг на суму близько 15 млн. єгипетських фунтів¹⁵². У наступні роки під час перебування при владі його племінника Ісмаїла-паші (1863—1879), внаслідок грабіжницьких умов іноземних позичок, які дедалі в більшій кількості одержував Єгипет, цей борг неухильно і швидко зростав. Так, уже на початок 1876 р. він зріс більш як у шість разів, досягнувши близько 91 млн. єгипетських фунтів, що призвело країну до цілковитого банкрутства¹⁵³.

В зв'язку з нестримно зростаючою загрозою цієї катастрофи Ісмаїл уже в 1875 р. змушений був продати англійському урядові за 4 млн. єгипетських фунтів свої 44% загальної кількості акцій Суецького каналу, які, до речі, протягом наступного півстоліття принесли Англії 43 млн.

¹⁴⁹ Див. Д-р Мухамед Абу Носейр, *Причини націоналізації Компанії Суецького каналу, «Суецький канал (Факти и документи)»*, стор. 95.

¹⁵⁰ Див. Абдель Кадер Хатем, *Факти о Суецком каналі и законность его націоналізації, «Суецкий канал (Факти и документи)»*, стор. 82.

¹⁵¹ Див. Д-р Мухаммед Медани, *Правовая основа націоналізації Всеобщей Компанії Морского Суецкого каналу, «Суецкий канал (Факти и документи)»*, стор. 119.

¹⁵² Див. Рашид аль-Барави и Мухаммед Хамза Улейш, *Экономическое развитие Египта в новое время. Перевод с арабского*, М., 1954, стор. 120.

¹⁵³ Там же, стор. 127.

єгипетських фунтів прибутку. Отже, не змігши в недалекому минулому перешкодити будівництву цього каналу, англійські правлячі кола вирішили тепер вигідною купівлею єгипетських акцій забезпечити свою безпосередню участь в його управлінні. «Ми,— відверто заявив з цього приводу тодішній англійський міністр закордонних справ лорд Дербі,— робимо все можливе, щоб не дати монополізувати іншим державам діло, від якого залежать наші кровні інтереси»¹⁵⁴.

Що ж до єгипетського віце-короля, то, перебуваючи на грані банкрутства, він слідом за продажем цих акцій змушений був також закласти навіть своє право на одержання передбачених договором 15% доходів Суецької компанії від експлуатації каналу. Виплативши Єгиптові під цей заклад 22 млн. франків, французький кредитний банк одержав у вигляді відповідних щорічних 15%-них відрахувань з 1876 р. по 1932 р. понад 1 млрд. франків прибутку.

Але навіть ці останні з усіх можливих жертв віце-короля Єгипту ввесьливішим тоді фінансовим богам європейських держав ненадовго віддалили цілковите банкрутство країни. Остаточне його наближення змусило зрештою Ісмаїла вдатися до крайнього заходу — висловити англійському урядові давно вже очікуване останнім «бажання» «взяти на службу якого-небудь компетентного чиновника, ґрунтовно знайомого із застосовуваною в казначействі її величності системою, для того, щоб допомогти його міністрові фінансів виправити безладдя, яке... існує в цьому відділі управління»¹⁵⁵.

Однак замість того, щоб послати відповідного чиновника для роботи під керівництвом і за вказівками єгипетського міністра фінансів, англійський уряд вирішив направити в Єгипет спеціальну місію на чолі з тодішнім казначеєм Кейвом. Причому рішення про цю фінансову місію було прийнято буквально через кілька днів після купівлі англійським урядом акцій Суецького каналу в листопаді 1875 р. В зв'язку з цим англійська газета «Таймс» небезпідставно розглядала «цей важливий акт британського уряду скоріше з політичного, ніж з комерційного боку»¹⁵⁶. Саме спроба примусити хедива (віце-короля Єгипту) віддяти Англії за купівлю акцій Суецького каналу своєю згодою на встановлення англійського протекторату або в крайньому разі фінансового контролю над Єгиптом і була фактично основною метою місії Кейва.

Однак місія Кейва не досягла своєї мети. Їй вдалося, правда, досить детально ознайомитись з станом єгипетських фінансів та добитися згоди Ісмаїла взяти на свою службу замість підлеглого чиновника «фінансового радника», яким повинен був стати генеральний контролер при управлінні по англійських державних боргах Ріверс Вільсон. Але разом з тим єгипетський віце-король дав зрозуміти, що він може обійтись без «англійського керівництва». Тоді з метою зробити останній натиск на хедива і шляхом неприкритого шантажу будь-що примусити його погодитись на встановлення англійського фінансового контролю над країною уряд Дізраелі 3 квітня 1876 р. опублікував доповідь Кейва, в якій з усіма подробицями висвітлювалося надзвичайно скрутне становище єгипетських фінансів. В результаті курс єгипетських цінностей на лондонській та інших європейських біржах різко знизився, і вже через кілька днів хедив змушений був оголосити про свою неплатоспроможність по поточних рахунках та про відстрочку платежів на три

¹⁵⁴ Див. Рашид аль-Барави и Мухаммед Хамза Улейш, назв. праця. М., 1954, стор. 53.

¹⁵⁵ Ф. А. Ротштейн, *Захват и закабаление Египта*, М., 1959, стор. 23.

¹⁵⁶ Див. Рашид аль-Барави и Мухаммед Хамза Улейш, назв.

місяці¹⁵⁷. А ще через кілька тижнів він прийняв, правда, не англійський а французький проект встановлення іноземного контролю над фінансами країни, утворивши декретами від 2 та 7 травня передбачену цим проектом так звану касу державного боргу з чотирма комісарами — французьким, англійським, італійським та австрійським.

Так, слідом за фактичним фінансовим поневоленням країни європейськими колонізаторами розпочався період підведення під нього відповідної «правової» основи, період юридичного закріплення прямого і неприкритого іноземного втручання у внутрішні справи Єгипту, яке зрештою завершилось цілковитою його окупацією англійськими військами в 1882 р. З створенням каси державного боргу безпосередньо до неї стала надходити лєвова пайка державних доходів, які йшли на погашення іноземних боргів та виплату по них лихварських процентів. Зокрема, ця іноземна каса користувалася правом визискувати земельні податки з чотирьох найбагатших провінцій Єгипту. Крім того, безпосередньо в касу йшли також надходження від митниць Каїра і Александрії, збори від залізниць, від тютюнової і соляної монополій та ін.

Проте навіть така форма іноземного контролю над Єгиптом явно не влаштувала англійських колонізаторів. У зв'язку з цим, прагнучи поступово підготувати умови до цілковитого підкорення країни саме «англійському керівництву», вони вирішили тимчасово піти на компроміс з своїми французькими суперниками, доповнивши прийнятий хедивом їх проект своїми пропозиціями. Для спеціального нагляду за всім грошовим фондом держави, визначенням бюджету, стягненням податків, звітністю та інше, крім каси державного боргу, були утворені посади англійського і французького генеральних контролерів, перший з яких мав здійснювати контроль над державними доходами, а другий — над державними витратами¹⁵⁸. Зокрема, обидва ці контролери уповноважувалися брати безпосередню участь в установленні бюджету країни. І хоч формально вони не мали права втручатися в діяльність міністрів, призначались на посаду і звільнялися хедивом, проте все це аж ніяк не змінювало самого факту встановлення цілковитого іноземного контролю над управлінням фінансами, а, отже, взагалі над усім управлінням Єгиптом.

Тим самим уже з 1876 р. розпочався так званий перший період іноземного контролю над країною, а вірніше період подвійного англо-французького фінансового адміністрування в Єгипті. Спрямована виключно на забезпечення безперервної сплати Єгиптом його боргів діяльність англо-французьких контролерів не тільки не могла сприяти поліпшенню, а навпаки, спричинялася до неухильного погіршення і без того тяжкого стану єгипетських фінансів, а водночас до ще більшого розладу всієї системи державного управління країною.

Експлуатацію всіх природних багатств країни, зокрема розроблення нафтових басейнів в Ісмаїлії, було здано в концесію іноземним компаніям. Під тиском представників іноземного контролю єгипетських фєлахів змушували за півціни продавати весь свій хліб на пні та за кілька місяців наперед сплачувати непосильні податки. Внаслідок цього вони швидко розорялися і цілими провінціями залишали села. А в той же час близько 100 тис. європейців, які проживали тоді в Єгипті, не сплачували майже ніяких податків, зборів і дедалі більше наживалися на різних біржових спекуляціях та контрабанді, що завдавала величезної шкоди єгипетському митному управлінню.

¹⁵⁷ Див. Рашид аль-Барави и Мухаммед Хамза Улейш, назв. праця, стор. 127—128.

¹⁵⁸ Там же, стор. 129.

Під приводом економії коштів, які йшли на державні потреби, було проведено досить помітне скорочення особового складу єгипетської армії. Були зведені до мінімуму також витрати на утримання державної адміністрації, зокрема зменшені оклади єгипетським державним службовцям. До того ж видача платні як тубільним чиновникам, так і офіцерам єгипетської армії нерідко затримувалась по кілька місяців підряд. І в той же час в органах єгипетського управління непомірно швидко розбухали штати європейських чиновників, які регулярно одержували високі оклади. Відверто вказуючи на те, що вищі пости в країні зайняті головним чином іноземцями, каїрський кореспондент газети «Таймс» підкреслював, що «через міжнародне суперництво призначаються двоє або навіть троє й четверо чоловік там, де один був би спроможний справитися з роботою»¹⁵⁹.

В результаті такої іноземної «допомоги» державне управління Єгиптом уже через рік після того, як над ним був установлений європейський контроль, виявилось вкрай розладнаним. Про це, зокрема, цілком недвозначно говорилося в надісланому в листопаді 1877 р. офіційному повідомленні англійського генерального казначея своєму урядові, де з усією виразністю було констатовано: «Казна порожня, війська і державні службовці не одержують платні вже кілька місяців, і серед останніх панують надзвичайні злидні. Все управління країною зайшло в безвихідь»¹⁶⁰. Умисно поставивши таким чином усю державну машину Єгипту перед загрозою повного розвалу, представники європейського контролю незабаром використали всі ці штучно посилені ними труднощі в діяльності єгипетської адміністрації як привід для того, щоб остаточно усунути хедива від державних справ і цілком приборати управління країною безпосередньо до своїх рук. Так, уже 4 квітня 1878 р. для розслідування стану єгипетських фінансів та єгипетського державного управління було створено так звану міжнародну анкетну комісію, яка до початку серпня підготувала відповідний звіт про результати проведеної нею роботи. Маючи основною метою своєї діяльності вишукати привід для того, щоб цілком і остаточно поставити Єгипет під управління європейських держав, комісія без особливих вагань звинуватила хедива в усіх значною мірою умисно викликаних представниками іноземного контролю зловживаннях та неполадках в єгипетському державному апараті і нібито для їх усунення запропонувала свій проект його досить істотної реорганізації.

Відповідно до цього проекту 28 серпня 1878 р. хедив змушений був фактично цілком відмовитись від здійснення в країні своєї влади, яка повністю переходила до рук спеціально утвореного кабінету міністрів, відомого в історії під досить парадоксальною, але разом з тим надзвичайно влучною назвою «європейського уряду Єгипту»¹⁶¹. Адже справді, хоч на чолі цього уряду номінально був поставлений єгиптянин Нубарпаша, до речі, відомий як колишній агент іноземної каси державного боргу, проте фактичну владу в ньому здійснювали представники європейських держав, що зайняли цілий ряд міністерських постів. Зокрема, головну роль у цьому уряді відігравав англійський чиновник Ріверс Вільсон, призначений на найважливіший у той час пост єгипетського міністра фінансів. Колишній французький комісар каси державного боргу Бліньєр зайняв пост єгипетського міністра громадських робіт з розширеною компетенцією, до якої входило також відання усіма залізницями

¹⁵⁹ Див. Х. И. Кильберг, Восстание Араби-паша в Египте, М., 1937, стор. 24.

¹⁶⁰ Ф. А. Ротштейн, назв. праця, стор. 54.

¹⁶¹ Див. Рашид аль-Барави и Мухаммед Хамза Улейш, назв. праця, стор. 130.

та поштою. Узурпувавши право виносити на урядових засіданнях рішення, що мали верховну силу в країні, представники європейських держав звели по суті усі колишні прерогативи хедива лише до формальної реєстрації своїх декретів. Так європейські держави стали безпосередньо управляти Єгиптом.

Непомірне посилення іноземного політичного та фінансового гніту в зв'язку з створенням «європейського міністерства» викликало в країні широку хвилю невдоволення, що охопило всі верстви єгипетського населення. Наростаючий потік національного руху, основу якого становили розрізнені, стихійні виступи єгипетського селянства, був очолений молодією єгипетською буржуазією та інтелігенцією. Своїми основними вимогами національна буржуазія висунула реорганізацію уряду, припинення іноземного втручання у внутрішні справи країни, усунення міністрів-іноземців та встановлення конституційно-парламентського ладу.

Ці рішучі вимоги знайшли свій відгук навіть серед привілейованої верхівки Єгипту, представленій у створеній хедивом у 1866 р. дорадчій палаті депутатів. Висуваючи введення конституційного режиму як єдиний засіб відвернути загрозу цілковитого іноземного поневолення країни, палата депутатів виступила з рішучим протестом проти встановленого європейцями порядку, за яким фінансові справи Єгипту вирішувались їх урядом і затверджувались хедивом поза палатою. В зв'язку з цим вона заявила, що вважає себе представницею нації і вимагає здійснення реформ та встановлення парламентської відповідальності уряду. Зокрема, у відповідь на спробу уряду закрити сесію дорадчі збори не тільки одностайно відмовились розійтись, а в свою чергу з усією рішучістю зажадали звіту від усіх міністрів, включаючи міністрів-іноземців.

Головною опорою національного руху стала армія, яка в основному складалася з єгипетських фелаків і була єдиною на той час силою в країні, здатною на організовану відсіч іноземним утискувачам. В лютому 1879 р. у відповідь на скорочення європейським міністерством офіцерського складу армії єгипетські офіцери захопили будинок уряду і заарештували Нубара-пашу та міністра-англійця. Ці події дали поштовх для широкої петиційної кампанії шейхів, нотаблів та улемів проти європейського міністерства і за встановлення конституційних порядків.

Під тиском цих вимог хедив Ісмаїл вирішив перетворити палату депутатів у парламент, розширивши її повноваження та збільшивши кількість її членів до 100 чоловік шляхом додаткових виборів. Спираючись на підтримку парламенту, він сповістив міністрів-європейців про їх усунення від служби та утворення тубільного міністерства на чолі з відомим своїми конституційними поглядами Шеріфом-пашою. Поряд з цим було скасовано декрет європейського міністерства про розпуск палати депутатів, передбачено введення конституційного ладу та встановлено відповідальність міністрів перед парламентом. «Попередній кабінет,— говорилося у відповідному акті хедива,— викликав серед народу невдоволення і заворушення, які охопили всі класи нашого суспільства... Новий кабінет повинен бути дійсно відповідальним перед парламентом, обрання і повноваження якого будуть урегульовані відповідно до вимог часу і національних прагнень»¹⁶². На підставі цього палатою був затверджений проект Органічного положення, за яким законодавча палата депутатів мала бути перетворена в законодавчий орган.

Однак цей проект так і не був здійснений. Прагнучи будь-що не допустити конституційного правління в країні, введення якого зовсім

¹⁶² Ф. А. Ротштейн, назв. праця, стор. 83.

не відповідало їх колонізаторським планам, Англія і Франція вже в червні 1879 р. змусили турецького султана усунути Ісмаїла від влади¹⁶³. Підкоряючись волі європейських держав, наступник Ісмаїла Тевфік не тільки категорично відмовився підписати представлений Шеріфом-пашою проект конституції, в зв'язку з чим міністерство останнього подало у відставку, а й взагалі розпустив палату депутатів та видав декрет, за яким над управлінням країною знову призначались іноземні контролери. Так розпочався другий період подвійного іноземного контролю над Єгиптом, який був по суті продовженням попереднього хазяйнування в країні англійського та французького генеральних контролерів, але з тією різницею, що воно набрало яскраво вираженого політичного характеру. Тепер уже хедив навіть формально не користувався правом увільнити іноземних контролерів без попередньої згоди заінтересованих держав.

Відновлення іноземного контролю над країною спричинилося до дальшого посилення національно-визвольного руху під лозунгом «Миср ліль Мисріїн», тобто «Єгипет для єгиптян». Згуртовуючи під цим закликком свої ряди, єгипетська національна буржуазія, дрібнобуржуазна інтелігенція та офіцерство утворили в ті роки першу в країні політичну партію під назвою «ватаністи» («патріоти»). Черпаючи підтримку в широких верствах єгипетського селянства, партія очолила боротьбу за звільнення країни від іноземного засилля.

9 вересня 1881 р., підтримані широкими масами каїрського населення, єгипетські офіцери на чолі з полковником Арабі-пашою, що походив з середовища заможних селян, зібравшись перед Абдінським палацем—резиденцією хедива—на військову демонстрацію, з усією рішучістю зажадали усунення від влади сформованого під тиском іноземців антинаціонального міністерства, введення конституції та збільшення армії. Змушений під тиском цього грізного виступу армії та міських низів прийняти всі ці вимоги, хедив призначив вибори в парламент та створив новий уряд на чолі з Шеріфом-пашою. Але вже в лютому 1882 р. на вимогу парламенту уряд Шеріфа-паші був замінений більш радикальним на той час національним урядом Махмуда Самі. Фактично ж цим урядом керував Арабі-паша, який офіційно зайняв у ньому пост військового міністра. Національний уряд рішуче підтримав розроблений палатою проект Органічного закону, який розглядається в нашій правовій літературі як перша конституція Єгипту¹⁶⁴, і змусив хедива затвердити його 6 лютого 1882 р. Конституція встановлювала певні обмеження в діяльності європейських чиновників та підприємців і, отже, своїм вістрям була спрямована проти іноземного поневолення країни, на відновлення її незалежності¹⁶⁵.

В той же час національний уряд Єгипту розробив новий виборчий закон, який дещо розширив коло виборців, та приступив до здійснення заздалегідь наміченої програми прогресивних реформ, що передбачали скасування примусових робіт, поліпшення народної освіти, реорганізацію змішаних судів, удосконалення адміністративного управління та ряд інших заходів, спрямованих проти зловживань іноземних чиновників та підприємців. Як військовий міністр, Арабі-паша вирішив провести реформу свого відомства, зокрема очистити армію від реакцій-

¹⁶³ Див. Рашид аль-Барави и Мухаммед Хамза Улейш, назв. праця, стор. 130—131.

¹⁶⁴ Див. «Конституции государств Ближнего и Среднего Востока», М., 1956, стор. 31.

¹⁶⁵ Повний текст Органічного закону від 6 лютого 1882 р.—першої конституції Єгипту див. у кн.: W. S. Blunt, Secret history of the English occupation of Egypt, London, 1907, стор. 564—570.

них турецьких елементів та укріпити берегові фортеці і розмістити в них запасні артилерійські частини.

Однак усі ці суто внутрідержавні заходи викликали рішучу протидію з боку англійського та французького урядів. Прагнучи будь-що перешкодити їх здійсненню і тим самим зміцненню Єгипту у військовому відношенні, Англія і Франція без усяких підстав звинуватили національний уряд у тому, що його діяльність має, начебто, «антиєвропейський» характер, і тут же зажадали від хедива відставки цього уряду та вислання Арабі-паші з країни. Причому на підкріплення цієї ультимативної вимоги обидві держави прислали в Александрію свої військові флоти. А вже в липні 1882 р., тобто менш як через півмісяця після того, як спеціально скликана в Константинополі конференція шести держав — Англії, Франції, Італії, Німеччини, Австрії і Росії — ухвалила так званий «самообмежувальний» протокол, який зобов'язував їх не добиватись в Єгипті «територіальних переваг, одержання будь-яких виняткових привілеїв... крім таких, які може одержати на рівних підставах будь-яка інша держава»¹⁶⁶, Англія під пошпиренням і в наші дні приводом «самозахисту» проти укріплення єгипетськими військами своїх берегових фортець висадила десант і окупувала Александрію. Хедив, який ще раніше втік з Каїра в Александрію, видав декрет про усунення Арабі-паші з його поста та призначення нового міністерства.

У відповідь на це в Каїрі було створено Національну раду, яка оголосила про позбавлення хедива, як зрадника нації, престолу, створила комітет національної оборони на чолі з Махмудом Самі та призначила Арабі-пашу головнокомандуючим повстанськими військами. Рішучі заходи по підготовці збройної відсічі англійським інтервентам викликали масовий ентузіазм по всій країні і особливо серед селянства, яке своїми революційними виступами повсюдно підтримувало повсталі війська. Але все ще зв'язана певною мірою з феодалними елементами, які під кінець відкрито зрадили національні інтереси, молода єгипетська буржуазія висувала надто помірковані вимоги. Вона не прагнула до революційних перетворень, а виступала лише за конституційні нововведення в країні. Зумовлена цим відсутність у керівної верхівки національно-визвольного руху певної програми щодо поліпшення становища фелаків, а звідси її неспроможність згуртувати і очолити розрізнені революційні виступи селянських мас прирекли це героїчне повстання проти іноземних загарбників на невдачу. 13 вересня під Тель-ель-Кебіром армія Арабі-паші була розбита, а ще через два дні окупацією Каїра було завершено загарбання Єгипту англійськими військами.

Окупувавши країну, англійські загарбники, незважаючи на енергійні протести французького уряду, скасували встановлений над нею подвійний англо-французький фінансовий контроль, який відтоді став здійснюватись виключно тільки англійським фінансовим радником, що мав право бути присутнім на засіданнях ради міністрів і фактично накладати своє вето на будь-який її захід у галузі фінансового управління. Однак у зв'язку з викликаним цими односторонніми діями англійських колонізаторів серйозним загостренням англо-французьких відносин протягом більш як 20 років з того часу кожний новий прем'єр-міністр Англії урочисто заявляв, що англійська окупація Єгипту має суто тимчасовий характер.

Проте надалі в міру утвердження своєї фактичної влади над Єгиптом керівники англійської зовнішньої політики стали все рідше й рід-

¹⁶⁶ Див. Элинор Бернс. Английский империализм в Египте. Перевод с английского, М., 1929, стор. 14—15.

ше згадувати про свої попередні запевнення відносно тимчасового характеру окупації країни. Нарешті, напередодні першої світової війни в листопаді 1913 р. англійський міністр закордонних справ Едуард Грей, коментуючи політику Англії щодо Єгипту, всупереч усім цим колишнім пишномовним обіцянкам, досить недвозначно заявив: «Наш досвід в Єгипті доводить, що чим довше хто-небудь залишається в певному місці, тим важче для нього звідти піти, і тому я не хочу, щоб це будь-коли сталося»¹⁶⁷.

В результаті такої колонізаторської політики «тимчасова» окупація Єгипту англійськими військами загалом тривала близько 74 років. І лише всього шість років тому назад — в червні 1956 р. — на підставі укладеної вже після повалення монархічного режиму в Єгипті англо-єгипетської угоди від 19 жовтня 1954 р. англійські війська залишили зрештою єгипетську землю з правом, однак, протягом семи років знову повернутися на свою колишню єгипетську базу «в разі збройного нападу з боку іноземної держави на будь-яку з держав... Арабської ліги... або на Туреччину»¹⁶⁸.

Однак таке застереження з боку англійської дипломатії виявилось не тільки цілком безпідставним, а й зовсім недоречним. Адже буквально через три місяці після виведення з Єгипту англійських військ такою іноземною державою, що вчинила на нього збройний напад, стала саме Англія вкупі з своїми партнерами — Францією та Ізраїлем. Давши належну відсіч з допомогою Радянського Союзу та інших миролюбних країн цій неспровокованій троїстій агресії, організованій саме тією державою, яка з блюзнірським лицемірством претендувала на роль гаранта недоторканності єгипетської території, Єгипет 1 січня 1957 р. анулював англо-єгипетську угоду 1954 р., остаточно ліквідувавши тим самим усі колишні обмеження свого національного суверенітету. Отже, надто дорогою ціною заплатив єгипетський народ, як і всі інші народи нині незалежних афро-азіатських країн, за свою свободу, щоб дати знову заплутати себе павутиною всіляких сучасних імперіалістичних кабальних угод та агресивних воєнних пактів і блоків.

¹⁶⁷ Див. А. М. Голдобин, Из истории установления английского протектората над Египтом в 1914 г., «Ученые записки Ленинградского университета, № 195, Серия востоковедческих наук, вып. 6», Л., 1956, стор. 41.

¹⁶⁸ «Суэцкий канал, Сборник документов», стор. 91.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Л. Ю. БЕРЕНШТЕЙН, І. В. ШУЛЬГА

З ДОСВІДУ ВИВЧЕННЯ РІШЕНЬ І МАТЕРІАЛІВ XXII З'ЇЗДУ КПРС СТУДЕНТАМИ ВУЗІВ

В ході комуністичного будівництва розв'язуються три нерозривно зв'язані завдання — створення матеріально-технічної бази комунізму, формування комуністичних суспільних відносин і виховання нової людини. Для виконання цих історичних завдань Комуністична партія, її Центральний Комітет розгорнули справді титанічну організаторську і політичну роботу, мобілізують усі зусилля трудящих країни, всі матеріальні і духовні сили радянського народу. Величезна роль у цій діяльності партії належить ідеологічній роботі, яка є могутнім фактором піднесення політичної і трудової активності народу, формування комуністичної свідомості і високих моральних якостей радянських людей. Великі завдання стоять перед вищою школою. Вона, як говориться у Програмі КПРС, покликана готувати висококваліфікованих спеціалістів з широким теоретичним і політичним світоглядом. Величезне значення у здійсненні цього завдання має глибоке і творче вивчення марксистсько-ленінської науки, в тому числі історії Комуністичної партії Радянського Союзу.

Новим свідченням піклування партії про поліпшення викладання марксизму-ленізму є проведена недавно Всесоюзна нарада завідуючих кафедрами суспільних наук, на якій було узагальнено багатий досвід і критично розглянуто діяльність кафедр по політичному вихованню студентства, накреслено завдання дальшого поліпшення їх роботи в світлі історичних рішень XXII з'їзду КПРС і Програми партії.

В останні роки у студентів вищих учбових закладів зріс інтерес до вивчення суспільних наук. Цьому значною мірою сприяли ліквідація наслідків культу особи Сталіна, подолання догматизму та начотництва. Більш глибоко вивчаються твори класиків марксизму-ленізму, рішення з'їздів, конференцій, пленумів ЦК. З надзвичайним інтересом студентська молодь вивчає матеріали XXII з'їзду КПРС.

З метою вивчення теоретичних проблем, розроблених XXII з'їздом КПРС і поставлених у новій Програмі партії, а також визначення найбільш ефективних форм методики їх висвітлення на засіданнях кафедр історії КПРС Української академії сільськогосподарських наук регулярно заслуховуються наукові повідомлення, розгорнуті тези і матеріали до лекцій з питань пропаганди рішень з'їзду. Були заслухані й обговорені плани, тези, матеріали до лекцій та повідомлення на такі теми: «Десять питань історії КПРС у світлі рішень XXII з'їзду партії», «Програма КПРС про дальший розвиток соціалістичної держави», «Розвиток національних відносин у період розгорнутого комуністичного будівництва»,

«Завдання партії в галузі ідеології, виховання, освіти, науки і культури» та ін. Враховуючи, що відведеного на вивчення матеріалів з'їзду часу (12 годин лекційних і 8 семінарів) недостатньо, щоб широко розкрити увесь зміст історичних рішень з'їзду, кафедра вирішила широко використати і такі форми роботи, як тематичні консультації, вечори запитань і відповідей, теоретичні конференції тощо.

З 15 листопада 1961 р. до 18 лютого 1962 р. при методичному кабінеті історії КПРС були проведені консультації на теми: «Марксизм-ленінізм про дві форми комуністичного суспільства», «Закономірності переходу від соціалізму до комунізму», «Колгосп — школа комунізму для селянства», «Розвиток національних відносин у період розгорнутого будівництва комунізму». На консультації, присвяченій творчому розвитку марксистсько-ленінського вчення про диктатуру пролетаріату і соціалістичну державу в рішеннях XXII з'їзду КПРС, студентам були роз'яснені питання: суть марксистсько-ленінського вчення про диктатуру пролетаріату як загальною закономірністю переходу від капіталізму до соціалізму, роль диктатури пролетаріату в повній і остаточній перемозі соціалізму в СРСР, умови, що забезпечують переростання держави диктатури пролетаріату в загальнонародну державу, функції загальнонародної соціалістичної держави в період розгорнутого будівництва комунізму, внутрішні й зовнішні умови відмирання держави. Тематичні консультації допомагають студентам більш глибоко засвоїти матеріали XXII з'їзду КПРС.

Довелось подумати і над тим, як краще організувати семінарські заняття. Досі у нас рідко використовувалась реферативна форма їх проведення. При обговоренні заходів по вивченню рішень і матеріалів XXII з'їзду КПРС було вирішено більш широко застосовувати реферати. Темати рефератів були розроблені методсекціями. На II курсі, наприклад, студенти виступали з рефератами на теми: «Основний зміст і головні риси сучасної епохи», «Створення матеріально-технічної бази комунізму — головне економічне завдання СРСР», «Програма КПРС про дальший розвиток сільського господарства і суспільних відносин на селі», «Зростання ролі і значення Комуністичної партії в період розгорнутого будівництва комунізму», «Українська РСР через 20 років» та ін.

Підготовка реферата по темі доручалась двом-трьом студентам. Водночас призначались два-три офіційні опоненти. Виступав з рефератом лише один студент, а решта брали участь в обговоренні. На кожному семінарському занятті заслуховувались два реферати. В їх обговоренні брало участь 6—7 студентів. Це ще раз переконує у неправоті тих, хто твердить, що застосування реферативної форми веде нібито до пасивності студентів, до того, що не всі з них готуються до занять. Читання рефератів сприяє підвищенню активності студентів, які задають багато запитань і тому, хто виступав з рефератом, і викладачу. В ході виступів відбувається жвавий обмін думками.

Застосування реферативної форми семінарів вимагає великої організаторської роботи викладача. Студентам треба не лише рекомендувати тему, а й допомогти скласти примірний план, підібрати літературу. Слід конкретно визначити і функції так званих офіційних опонентів. Як підтверджує досвід, застосування реферативної форми сприяє тому, що семінари проходять більш цілеспрямовано, змістовно і жваво. Написання реферата є своєрідною формою вироблення у студентів навиків більш логічно і послідовно висловлювати свої думки, узагальнювати матеріал. При використанні реферативної форми семінарських занять ще більшого значення набуває глибоке вивчення і конспектування студентами першоджерел. Викладачі кафедри періодично перевіряють, як

студенти конспектують рекомендовану літературу. Це робиться під час групових та індивідуальних консультацій. При цьому відбувається розмова про зміст роботи. Досвід підтверджує, що така форма контролю за вивченням літератури сприяє більш глибокому засвоєнню студентами першоджерел.

На лекціях, семінарах, консультаціях студенти ставили велику кількість найрізноманітніших запитань: *Чи не означає перетворення держави в загальнонародну пониження ролі робітничого класу? В якій формі існуватиме держава при комунізмі?, Як розуміти «парламентський шлях» переходу до соціалізму* та ін. Багато було запитань про культ особи Сталіна, про ревізіоністів. Виникали запитання, які безпосередньо стосувались життя вузу, факультетів, курсів, академгруп. Їх було так багато, що довелося перенести заняття в гуртожитки і там провести вечори запитань та відповідей. Студенти з'являлись на ці вечори, як на планові заняття. Досвід проведення вечорів запитань і відповідей по матеріалах XXII з'їзду КПРС свідчить, що цю форму роботи з студентами доцільно проводити систематично і по темах з курсу історії КПРС.

Глибокому вивченню рішень і матеріалів XXII з'їзду КПРС сприяли і проведені теоретичні конференції на тему: «Моральний кодекс будівника комунізму», на яких виступило понад 300 студентів. На цих конференціях відбулася відверта розмова про громадський обов'язок радянського студента. Наводилися конкретні приклади з життя академгруп, факультетів, академії. Велика увага була приділена трудовому вихованню студентів, їх участі у суспільно-корисній праці. Застосування різноманітних форм роботи забезпечило високий рівень засвоєння студентами рішень і матеріалів XXII з'їзду КПРС.

Більш ефективні форми роботи довелося застосувати і на заочному відділі. У нашому вузі в роботі з студентами-заочниками є набагато більше труднощів, ніж у будь-якому вузі країни. Це підтверджується хоч би тим, що студенти-заочники нашої академії проживають більш як у 1500 населених пунктах України, РРФСР, Білорусії, Цілинного краю. При цьому рідко зустрічаються райони, в яких є по 5 і більше студентів. За таких умов дуже важко здійснювати контроль за самостійною роботою студентів. Ось чому намагаємось поєднувати всі можливі форми цього контролю. На настановчих заняттях, які проводяться на початку навчального року, студентів-заочників знайомлять з програмою, їм читаються лекції про методику самостійної роботи, за ними закріплюють теми контрольних робіт.

У наших умовах контрольні роботи все ще залишаються основною формою контролю за самостійною роботою студентів-заочників. А це вимагає того, щоб правильно організувати роботу студентів по їх написанню. Деякі працівники вважають, що студентів-заочників треба лише дати тему роботи і порекомендувати літературу. Практика показує, що саме при такій постановці справи на кафедри надходить багато поганих робіт. Якісні роботи пишуться тоді, коли студентам подається допомога у складанні примірних планів контрольних робіт. Це було нами враховано при організації вивчення студентами-заочниками рішень і матеріалів XXII з'їзду КПРС. Кафедра розробила тематику контрольних робіт, по кожній темі дано примірний план. Останнім часом більш широко практикуються письмові консультації, в яких даються відповіді на запитання теоретичного і методичного характеру. У випадках, коли студент-заочник не глибоко опрацював тему, то в період екзаменаційної сесії викладач обов'язково проводить з ним співбесіду по темі. Практикується також проведення з студентами-заочниками групових та індивідуальних консультацій.

У своїй роботі викладачі суспільних наук відчувають постійну допомогу партійної, комсомольської, профспілкової організацій, деканатів, усієї громадськості учбового закладу. Партійні і комсомольські організації періодично обговорюють питання про стан викладання і вивчення суспільних наук. Викладачі кафедри виступали на партійних і комсомольських зборах з доповідями про хід вивчення рішень і матеріалів XXII з'їзду КПРС. На сторінках академічної багатотиражної газети «За сільськогосподарські кадри» систематично друкуються статті викладачів та студентського активу про вивчення матеріалів з'їзду. Актив академгруп залучається до участі в контролі за вивченням студентами рекомендованої літератури, їх підготовкою до семінарів. З їх допомогою організуються тематичні консультації, вечори запитань і відповідей, теоретичні конференції. Своїм впливом громадські організації сприяють підвищенню рівня засвоєння усіма студентами марксизму-ленінізму. Вдосконалюючи набутий досвід роботи, поліпшуючи її зміст, колектив кафедри історії КПРС Української академії сільськогосподарських наук ще наполегливіше виховуватиме студентів у душі високої ідейності і відданості комунізму.

І. Г. БОДНАР

ВИГОТОВЛЕННЯ САМОРОБНИХ НАОЧНИХ ПОСІБНИКІВ

Педагогічна практика показує, що використання наочних посібників на уроках збуджує в учнів інтерес до історії, активізує їх. Словесний опис історичної події, яким би яскравим він не був, без зорових образів не дає повної уяви про минуле. Наочність допомагає уникнути модернізації історії, робить знання дітей конкретними і стійкими. Ще Ян Коменський розглядав наочність як важливий методичний принцип, підкреслюючи, що «наочні приладдя (саме зображення речей, яких не можна подати в натурі) треба було б приготувати з усіх галузей знання, щоб у школах вони були під рукою»¹. Але й нині наочних навчальних посібників з історії в школах неvistачає. Видавництва випускають мало історичних атласів, альбомів, навчальних картин, зовсім не виготовляють для шкіл об'ємних посібників (макетів, моделей, муляжів, знарядь праці, предметів побутового вжитку та ін.). Тому найкращому виконанню навчально-виховних завдань сприяло б створення учителями історії при кожній школі історичного гуртка, де б учні могли виготовляти в позаурочний час навчальні посібники з історії, поглиблюючи при цьому свої знання. Щоб налагодити цю важливу ділянку роботи, слід, насамперед, зацікавити учнів. Незабаром серед них виявляться художники, скульптори, конструктори, які активно включаться під керівництвом учителя у виготовлення наочних посібників. Щоб організувати таку роботу, вчитель не обов'язково мусить бути художником. Спираючись на ініціативу учнів, він даватиме вказівки щодо змісту посібників відповідно до вимог методики, рекомендуватиме літературу, необхідну при виготовленні посібників, допомагатиме у їх зовнішньому оформленні.

Застосовуючи знання з історії і навички, набуті на уроках малюван-

¹ Ян Амос Коменський, Вибрані педагогічні твори, т. I, Велика дидактика, К., 1940, стор. 160.

ня та ручної праці, члени гуртка «Юний історик» в нашій школі виготовляють досить вдалі наочні посібники. Якось, готуючись до уроку в п'ятому класі на тему «Стародавні мисливці», я подумав, що було б не погано, крім таблиць і альбому з стародавньої історії за редакцією Д. Н. Нікіфорова, показати учням зразки кам'яних знарядь праці. Я відшукав звичайний гострий камінь на зразок рубила та виліпив з пластиліну муляж кам'яної сокири з просвердленим отвором і наконечник для списа. На уроці учні з великим інтересом розглянули, крім відповідної таблиці з альбому, зразки знарядь праці, виготовлені мною з каменя і пластиліну. Вони чітко уявили собі суворе і небезпечне життя первісних людей, сповнене постійної боротьби з природою за існування. Я доручив учням у позаурочний час розшукати камені, за формою подібні до знарядь праці первісної людини. Один з каменів, принесених учнями на наступний урок, ми прикріпили до палиці за допомогою мотузка, скрученого з липової кори, одержавши таким чином зразок кам'яної сокири. Я переконався, що використання об'ємних наочних посібників допомагає учням одержувати більш конкретні й глибокі знання, ніж на звичайних уроках.

До теми «Виникнення роду» я виготовив спис і стрілу. А щоб спис нагадував мисливське знаряддя тих часів, я ликом прив'язав до довгої жердини гострий камінь. Виготовлена стріла закінчувалась камінним наконечником. Учні самостійно вдома виготовили ще й лук. Роботою п'ятикласників зацікавилися учні й інших класів. Під час вивчення теми «Гуситські війни» один з учнів приніс до школи дерев'яний меч на зразок гуситського. Наочний посібник сподобався всім учням, і я запропонував їм вдома виготовити інші види озброєння гуситів, показавши ілюстрацію з «Книги для читання з історії середніх віків» за редакцією професора С. Д. Сказкіна (ч. II стор. 275). Деякі учні зробили собі зарисовки і через кілька днів почали приносити моделі зброї, виготовлені з дерева й металу: сокири, булави, бойові ціпи та ін. Один з учнів задумав виготовити шолом і запитав мене, як це зробити. Оскільки ми не мали ще досвіду роботи з пап'є-маше, вирішили виготовити шолом з картону. Спочатку зробили викройку з газети. По викройці вирізали картон і склеїли шолом. Для міцності в нижній край шолома вставили дротяний обруч.

Протягом кількох місяців роботи учні зібрали чимало саморобних наочних посібників з історії, які зберігали в спеціально відведеному історичному куточку. Чотири роки тому учні — умільці виготовлення саморобних посібників — об'єдналися в шкільний гурток «Юний історик».

На початку кожного навчального року проводимо збори гуртка і детально обговорюємо тематику роботи на рік. При складанні плану роботи враховуються запити і побажання учнів. На засіданнях гуртка учні виступають з доповідями, які ілюструються виготовленими ними наочними посібниками на дану тему. Наприклад, учень 6 класу П. готував доповідь на тему: «Міклухо-Маклай серед папуасів» за книгою А. Чумаченко «Людина з місяця», інші гуртківці унаочнили цю доповідь відповідними зразками знарядь праці, зброї, предметів, побуту папуасів (намісто із зубів тварин, голки з кісток риб, головні убори з пір'я та ін.). В гурток може вступити кожен бажаючий учень з умовою, що він буде бездоганно і добросовісно, з повною відповідальністю виконувати доручену йому справу, успішно вчитися. Щорічно обирається староста, визначається час і місце занять гуртка.

Нині наші гуртківці виготовляють плоскісні й об'ємні наочні посібники з історії. Вони успішно відтворюють за історичним текстом різноманітні схеми, копіюють різні картини та ілюстрації з відповідним їх

збільшенням. Найбільше практикуємо збільшення за квадратами. Картина або схема, з якої виготовляється збільшена копія, розбивається на квадрати. Після цього на чистий аркуш паперу або картини наносяться такі самі квадрати, як на оригіналі, але розмір кожного з них більший у кілька разів (в залежності від масштабу збільшення). Квадрати відповідно нумеруються як на оригіналі, так і на майбутній копії. Потім по квадратах чистого аркуша наносяться олівцем усі лінії як в оригіналі. Копія покривається тушшю або фарбами. Таким способом гуртківці вготували ряд схем, малюнків, портретів (зокрема, Богдана Хмельницького, Дмитрія Донського, єгипетського чиновника).

Великий інтерес в учнів викликає робота над апплікаціями. На аркуші картону юні художники накреслюють олівцем контури зображень воїнів, знарядь праці, архітектурних споруд та ін. За допомогою клею («БФ-2») до зображення прикріплюємо вирізки тканини певного кольору і форми. До найкращих апплікацій, виготовлених нашими гуртківцями, належать «Прометей», «Римський воїн», «Перський воїн», «Знаряддя праці первісної людини» та ін. Проте найбільше захоплюються члени гуртка «Юний історик» виготовленням об'ємних наочних посібників — моделей зброї, знарядь праці, предметів побуту, макетів пам'яток старовини (архітектурних споруд, оборонних укріплень, скульптурних зображень та ін.).

Більшість гуртківців люблять працювати над виготовленням моделей зброї, матеріалом для яких служить дерево, картон, дріт, бляха і пап'є-маше. Так, ілюструючи доповідь «Хрестові походи», гуртківці вготували моделі зброї хрестоносців. Попередньо учні вислухали мої пояснення, розглянули ряд ілюстрацій з художньої літератури, розподілили між собою обов'язки. Одна група учнів вготувала з пап'є-маше на картонному каркасі панцир. Знявши мірку з людини, вготували з паперу викрійку, за якою з картону вирізали окремі деталі панцира. Зшивши та склеївши всі деталі в єдиний каркас, покриваємо його пап'є-маше. Коли панцир висохне, шліфуємо його наждачним папером і покриваємо бронзовою або срібною фарбою. Інша група вготувала з дерева мечі хрестоносців, а з картону — піхви до них. Приклавши меч до картону, креслимо олівцем контур піхви, за яким вирізуємо два куски картону однакової форми і величини, потім, склавши їх, покриваємо зверху пап'є-маше. Коли піхви висохнуть, прикріплюємо ремінці. Поверхню піхв шліфуємо і покриваємо бронзовою або срібною фарбою. Гуртківці вготували з картону і щит. З дроту діаметром 2 мм зробили трикутний каркас, потім з картону вирізали трикутник. За допомогою ниток і клею прикріпили картон до каркасу і, трохи вигнувши його, надали виробу форму щита. З внутрішньої сторони прикріпили два ремінці, покрили щит бронзовою фарбою. Ще одна група учнів зробила шолом з пап'є-маше. З добре вимішаної жовтої глини виліпили, користуючись шаблоном, модель шолома за розміром голови. Коли через кілька днів модель підсохла, її покрили рівним шаром вазеліну. Потім куски вогкої газети розміром 2×2 см (не більше) наклеювали на модель, стежачи за тим, щоб краї одного куска злегка покривали краї другого. Обклеївши шаром газетного паперу всю поверхню моделі, наклеювали другий та наступні шари, поки не досягли певної товщини. Через кілька днів, коли шолом повністю висох, зняли його з моделі і відшліфували наждачним папером.

Добре відшліфовані моделі воєнного спорядження (панцир, меч, щит і шолом) покриваємо срібною або бронзовою фарбою, щоб надати їм колір і блиск металу. Моделі зброї і воєнного спорядження робимо натуральної величини.

В гуртку є кілька учнів, які люблять ліпити великі об'ємні зображення з добре вимішаної на солідолі глини, а менші — з пластиліну. Першою роботою юних скульпторів був пластиліновий макет єгипетської піраміди за рисунком з методичного посібника Т. А. Герасимова². Спочатку учні вготували дошану підставку, каркас піраміди зробили з дерев'яного бруска, прикріпивши його до підставки цвяхами, а потім, підібравши відповідного кольору пластилін, обліпили піраміду. Тоненькою паличкою видавили контури каміння на піраміді, а дошку-підставку покрили тонким шаром пластиліну і посипали дрібненьким пісочком, вдавивши його в пластилін. На краю підставки з зеленого і синього пластиліну виліпили невеличке водоймище і «посадили» пальму, виготовлену з зеленого паперу. В такій самій спосіб гуртківці виліпили модель сфінкса. Це була вже складніша робота, особливо багато довелося учням попрацювати над головою сфінкса. Пізніше юні скульптори виліпили з глини без каркаса два погруддя бітекантропа в натуральну величину і сінантропа — меншого розміру. Погруддя були зроблені досить вдало, але їх зовнішній вигляд був непривабливий. Тоді ми покрили їх емальовою фарбою, після чого вони стали схожі на дерев'яні. Недавно наш шкільний музей поповнився ще одним експонатом. Гуртківці закінчили роботу над макетом статуї богині Афіни, яка колись стояла в афінському акрополі. Макет виліплено з пластиліну на дерев'яному каркасі.

Підготовляючи доповідь на тему «Життя феодалів», група членів гуртка вирішила виготовити макет середньовічного рицарського замка за ілюстрацією «Книги для читання з історії середніх віків» за редакцією С. Д. Сказкіна (ч. I, стор. 169). Підставку для макета зробили з задньою стінкою, на якій наші художники намалювали акварельними фарбами відповідний фон. Каркас моделі вготували з кількох дерев'яних брусків, прикріплених цвяхами до підставки. Із зеленого і коричневого пластиліну на каркасі виліпили горб з кручею. Потім встановили фанерні стіни і башти з дерев'яних брусочків. Вхід до замка перекрили підвісним мостом, на стінах і баштах поставили мініатюрні котли, балки, каміння, призначені для ведення оборони. За стінами замка виліпили кілька середньовічних будівель. Описаним вище способом гуртківці зробили також макет городища слов'ян III—V ст. н. е. за ілюстрацією з книги Б. Прилежаєвої-Барської³. Городище, що складається з дерев'яних будівель і обнесено частоколом, розташоване на горбі біля річки. На уроках ручної праці з дерев'яних брусків і фанери гуртківці вготували діючі моделі — римську металюну машину, таран, рухоми башту та ін.

Демонстрування на уроці діючих моделей справляє на учнів велике враження. Учні були в захопленні, коли камінь вагою в 300 г, запущений з моделі римської металюної машини, пролетів 10 м, а невелика стріла з залізним наконечником, випущена з арбалета, пробила дві стінки фанерного ящика. Однак в перші роки гуртківці вготувляли різноманітні наочні посібники без будь-якого плану, що кому заманеться. Через деякий час, нагромадивши певний досвід роботи і зібравши вже чимало наочних посібників, ми прийшли до висновку, що засоби унаочнення слід вготувляти в певній системі, щоб вони добре ілюстрували певні теми і розділи курсу історії. Наприклад, у 1960 р. гуртківці оформили стенд «Добування вогню людиною». Посередині стенда вивішено докладний пояснювальний текст до експонатів, справа — картина, на якій зображено лісову пожежу, що була першим джерелом вогню для людини у далеку давнину. Зліва до стенда прикріплено два сухих куски дерева,

² Т. А. Герасимов, Кабинет истории в школе, М., 1954.

³ Б. Прилежаева-Барская, Как жили предки славяне, М., 1952, стор. 12.

які нагадують про добування вогню тертям. На стенді експонуються кресало, губка і кремій, за допомогою яких ще на початку XIX ст. в Галичині добували вогонь, а також запальничка й сірникова коробка. Так на стенді послідовно показано всі засоби добування вогню людиною в процесі розвитку суспільства.

Нині гуртківці закінчують роботу над стендом «Від палки до електропруга», присвяченим удосконаленню знарядь праці у землеробстві. Стенд має розмір 100×150 см. Зверху в правому кутку стенда епіграф— «Праця створила людину» (Ф. Енгельс), у лівому — російське прислів'я «Отдохни, сошка, — сказав дед Тимошка, — тепер не твой час — есть трактор у нас», у центрі — пояснювальна записка. На стенді експонуються в певній послідовності малюнки, на яких зображено обробіток землі в різні історичні епохи різноманітними знаряддями. До рами стенда знизу прикріплена підставка (25×150 см), на якій розміщено мініатюрні моделі знарядь для обробітку землі в певній системі, за епохами, починаючи з первісно-общинного ладу і кінчаючи соціалістичною суспільно-економічною формацією: палиця-копалка, дерев'яна мотика, серп з крем'яними пластинками, мотика з кам'яним наконечником, борона-суковатка, соха, середньовічний дерев'яний плуг з металевим ножом, дерев'яна борона, залізний плуг, залізна борона, трактор і електроплуг.

В роботі над виготовленням стендів беруть участь усі члени гуртка — художники і скульптори, моделісти та столярі. Під час виготовлення засобів унаочнення використовуємо поради з методичних посібників.

Виготовлені в історичному гуртку наочні посібники широко використовуються на уроках історії. Переважна більшість експонатів музею легко переноситься. Тому їх дуже зручно використовувати в класі під час викладу навчального матеріалу. Якщо немає можливості внести якийсь експонат у клас, учитель пояснює новий матеріал без унаочнення, а закріплення проводить у музеї, привівши туди учнів в кінці уроку.

Уроки повторення майже завжди проводяться в приміщенні музею, його експонати використовуються для закріплення і узагальнення пройденого матеріалу. Учні відвідують музей і в позаурочний час. Часто в музеї бувають дорослі, особливо у дні батьківських зборів та урочистих ранків, присвячених визначним історичним датам. Юні історики — члени гуртка — читають дорослим невеликі доповіді з історії нашої Батьківщини. Готуючи такі доповіді, учні привчаються самостійно працювати над книгою, впевнено виступати перед великою аудиторією. Так, в 1960/61 навчальному році учні сьомих класів прочитали невеликі доповіді: «Історичне минуле нашого села» (доповідь ілюструвалась археологічними знахідками та історичними документами), «Народний герой О. Довбуш і перебування його в нашому селі» та ін.

На закінчення хочу сказати, що велике значення для роботи гуртка «Юний історик» мав Республіканський зліт юних істориків Української РСР в Києві (червень 1960 р.). Учасником зльоту був член нашого гуртка учень 6 класу Р. Майковський. Ознайомившись з великим досвідом гурткової роботи, він активно передав його нашим гуртківцям.

Правильна організація роботи історичного гуртка, зокрема виготовлення в ньому наочних посібників з історії, сприяє поєднанню навчання з практичною діяльністю учнів і допомагає добиватись глибоких знань з історії. Поповнюючи фонд наочних посібників у школі, ми створюємо учням умови для живого і конкретного сприймання та правильного розуміння основних закономірностей історичного розвитку людського суспільства.

НОВІ КНИГИ ПРО ВІДБУДОВУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ

За останні роки опубліковано значну кількість монографій, брошур і статей, в яких висвітлюється діяльність Комуністичної партії і радянського народу по відбудові народного господарства України в 1921—1925 рр. На цю тему написано також ряд докторських і кандидатських дисертацій. Проте ще мало є праць, в яких узагальнювався б досвід діяльності окремих губернських партійних організацій. Останнім часом українська історична література поповнилась новими книгами, які висвітлюють відбудову народного господарства у Волинській, Полтавській та Харківській губерніях¹. Тринадцятий том «Наукових записок Житомирського державного педагогічного інституту» по суті являє собою колективну монографію, оскільки тут висвітлюється лише одна проблема — відбудова народного господарства Волині.

Ця книга та монографія О. С. Кудлая «Боротьба трудящих Харківщини за відбудову промисловості і сільського господарства (1921—1925 рр.)» написані на багатому архівному матеріалі, значна частина якого вводиться в науковий обіг вперше. Автори, широко використавши історико-партійну і довідково-статистичну літературу, центральну і місцеву пресу, правильно узагальнили фактичний матеріал у світлі праць В. І. Леніна, рішень Комуністичної партії і Радянського уряду, всебічно висвітлили героїчну боротьбу трудящих двох губерній за відбудову зруйнованого народного господарства, їх безмежну відданість справі комунізму. У книгах показано роль місцевих партійних, профспілкових, комсомольських організацій, які мобілізували робітників і трудове селянство на відбудову промисловості, транспорту і сільського господарства. Слід зауважити лише, що можна було б скоротити місця, де даються глибокі екскурси в історію боротьби Комуністичної партії з дрібнобуржуазними партіями і антипартійними угрупованнями в роки громадянської війни, і глибше проаналізувати кількісний і якісний стан партійних організацій у 1921 р., партійне і радянське будівництво, специфічні процеси відбудовного періоду та інші питання. Недоліком обох книг є надмірне перевантаження їх відомим читачеві загальносоюзним та республіканським матеріалом і недостатній аналіз та висвітлення специфічних умов і процесів відбудови народного господарства у Волинській і Харківській губерніях.

У монографії О. С. Кудлая і статтях П. П. Москвіна «Розгром петлюрівського бандитизму на Волині у 1921—1922 рр.» та О. М. Івашенка «Комсомол Волині — вірний помічник партії в період відбудови народного господарства» приділено багато уваги висвітленню боротьби партії за ліквідацію куркульсько-націоналістичного бандитизму. На цікавому фактичному матеріалі показана героїчна боротьба комуністів, комнезамівців і комсомольців з бандами усіх відтінків. Проте автори, показуючи людей, які здійснювали оперативне керівництво розгромом бандитизму, не називають командирів дивізій, полків, загонів, частин особливого призначення, батальйонів, рот і рядових бійців, які проявляли винятковий героїзм у цій боротьбі. Авторам потрібно було б згадати прізвища Й. Якіра, Г. Котовського, М. Крапив'янського, О. Пархоменка, М. Криворучка та багатьох інших, які керували розгромом бандитизму безпосередньо на місцях.

У змістовних статтях А. М. Гаєвського «Зміцнення партійної організації Волині у боротьбі з опозиційними та буржуазно-націоналістичними елементами» і

¹ «До історії боротьби за відбудову народного господарства Волині (1921—1925 рр.)», «Наукові записки Житомирського державного педагогічного інституту ім. Ів. Франка», т. XIII, вип. 2, Житомир, 1961, 163 с.; «Діяльність партійної організації Полтавщини у відбудовний період (1921—1925 рр.)», Збірник документів і матеріалів, Харків, 1961, 293 с.; О. С. Кудлай, Боротьба трудящих Харківщини за відбудову промисловості і сільського господарства (1921—1925), Харків, 1961, 207 с.

«Чистка Волинської губернської партійної організації після X з'їзду РКП(б)», в монографії О. С. Кудлая значне місце приділено показу зміцнення єдності рядів партії при переході до непу, зокрема під час профспілкової дискусії, показані особливості боротьби проти антипартійних угруповань у Волинській і Харківській партійних організаціях. Але, висвітлюючи хід дискусії переважно в міських партійних організаціях, автори не наводять прикладів про перемогу над опозицією в повітових партійних організаціях. Мало розповідається про діяльність секретарів повітових партійних комітетів і рядових комуністів, які стійко захищали ленінську генеральну лінію партії. В монографії О. С. Кудлая наводяться численні факти, що свідчать про схвалення широкими масами робітників і трудового селянства України цової економічної політики. Таких фактів не наводять, на жаль, автори статей збірника.

Відбудова промисловості, діяльність виробничих партійних і профспілкових організацій по підвищенню продуктивності праці, аналіз економічних і політичних трудностей, які довелося перебороти робітничому класу, детально висвітлені в монографії О. С. Кудлая і в статті П. Х. Рубінчика «Боротьба партійної організації Волині за відбудову промисловості (1921—1925 рр.)». У книзі О. С. Кудлая зібрано багатий фактичний матеріал про безпосередню участь комуністів у відбудові промисловості, про масовий трудовий героїзм робітничого класу, перебудову управління промисловістю, роботу профспілок як найбільш масових організацій, про їх організаторську діяльність. Недоліком статті П. Х. Рубінчика є те, що автор не висвітлює роботу виробничих нарад, що виникли в 1923 р. на підприємствах Петербурга і дістали велике поширення на Україні. Це була основна форма залучення робітничого класу до управління промисловістю, мобілізації його творчих зусиль. Сьома конференція КП(б)У (квітень 1923 р.) зробила детальний аналіз розвитку промисловості України і вказала на необхідність нагромадження основних і оборотних капіталів, здешевлення промислової продукції, підготовки інженерно-технічного і господарського персоналу з комуністів і безпартійних робітників. На жаль, прізвищ директорів підприємств, керівників трестів, різних промислових об'єднань у цих книгах не зустрічаємо. У дні святкування 5-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції Президія ВУЦВКУ нагородила велику групу робітників промисловості орденом Трудового Червоного Прапора². В цьому списку було багато робітників Харківської і Волинської губерній³, але їх імена також відсутні в рецензованих працях.

На багатому фактичному матеріалі в монографії О. С. Кудлая і статті Л. Г. Ільчук «Більшовики Волині в боротьбі за відбудову сільського господарства і його соціалістичне перетворення» показано ті зміни, що сталися на селі за роки соціалістичної революції, роль партійних і комсомольських організацій, комзесамів і комітетів взаємодопомоги в мобілізації мас на відродження землеробства і тваринництва, в боротьбі з наслідками посухи 1921 р. Автори зібрали багатий матеріал про колгоспне будівництво, про розвиток радгоспів і т. п. Цікавий матеріал зібрано у книзі О. С. Кудлая про розгортання шефства міста над селом. Харківський пролетаріат провів надзвичайно велику культурно-освітню роботу на селі, що сприяло зміцненню союзу робітничого класу з трудовим селянством.

Проте в дослідженнях мало приділяється уваги аналізу економічних заходів партії і уряду, спрямованих на швидку відбудову сільського господарства (податкова політика Радянської влади, введення єдиного сільськогосподарського податку у 1923 р., схвалення його селянами, організація експорту хліба та ін.). Автори не висвітлили тієї величезної роботи, що її проводила Комуністична партія по ліквідації сільськогосподарської неписьменності селянства. Як відомо, у відбудовний період було створено широку сітку показових полів і ділянок, агробаз, стаціонарних і пересувних сільськогосподарських курсів тощо. Лише в Харківській губернії в 1923/24 господарському році працювало 120 сільськогосподарських курсів, на яких пройшли перепідготовку близько 15 тис. селян⁴. У Волинській губернії були створені в кожному повіті пересувні сільськогосподарські курси. Масового характеру набрало читання лекцій для селянства агрономічним персоналом, радянсько-партійним активом та вчителями, створення сільськогосподарських гуртків при кооперативах, загально-освітніх школах, сільбудах, хатах-читальнях тощо. В 1923/24 господарському році у Волинській губернії було прочитано для селянства понад тисячу лекцій з питань сільського господарства, якими було охоплено близько 74 тис. селян, у Харківській губернії — 3159 лекцій, на яких було присутніх 196 тис. селян⁵. Значну роль у поширенні сільськогосподарських знань відігравали консультації. В 1923/24 господарському році селянам, колектив-

² Орден Трудового Червоного Прапора (УРСР) був установлений V Всеукраїнським з'їздом Рад 2 березня 1921 р. З встановленням 7 вересня 1928 р. ордена Трудового Червоного Прапора Союзу РСР нагородження орденами Червоного Трудового Прапора в союзних республіках було припинено.

³ Газ. «Коммунист» від 9 листопада 1922 р.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 5, спр. 242, арк. 36.

⁵ Там же, арк. 48.

ним господарствам і кооперативним товариствам Волинської губернії було дано 33 727 консультацій з питань організації сільського господарства, землевпорядкування, будівництва колективних господарств тощо. В Харківській губернії таких консультацій було проведено понад 130 тис.⁶

Багато проводилось у ті роки різних сільськогосподарських конкурсів і районних виставок: тваринництва, технічних культур, кукурудзи, садівництва і т. п. Невірним є твердження Л. Г. Ільчук, що перші сільськогосподарські виставки на Волині були проведені в 1925 р. (стор. 200). В архівах Наркомзему УРСР збереглися документи, які свідчать, що у Волинській губернії уже в 1924 р. було проведено 38 районних виставок сільського господарства, у Харківській — 49⁷. Надзвичайно велику роль у поширенні сільськогосподарських знань серед селянства, пропаганди передових методів господарювання і ленінського кооперативного плану відіграла перша Всесоюзна сільськогосподарська і кустарно-промислова виставка в Москві (осінь 1923 р.). Губкоми КП(б)У, місцеві партійні і виконавчі комітети Волинської і Харківської губерній розгорнули велику роботу по підготовці до виставки. На виставці було багато експонатів від Волинської і Харківської губерній. Значна кількість з них була відзначена почесними дипломами. Селяни, які побували на виставці, стали найбільшими прихильниками організації колективних господарств. Проте, про все це нічого не говориться в книгах. Недоліком статті Л. Г. Ільчук є й те, що в ній не висвітлюється допомога робітничого класу селянству у відбудові сільського господарства, міських партійних організацій — сільським у проведенні посівних і політичних кампаній, шефство міста над селом.

Глибоко показано в працях, що рецензуються, участь комсомолу у боротьбі з бандитизмом, у відбудові промисловості, сільського господарства, в культурному будівництві. Матеріал, вміщений у статті О. М. Іващенко, як і в книзі О. С. Кудлая, може бути використаний при написанні історії комсомолу України.

Однією з кращих слід вважати статтю Г. П. Булкіна про культурне будівництво на Волині. Автор на багатому фактичному матеріалі зробив вдалі узагальнення, детально висвітлив створення радянської школи, ліквідацію політичної і загальної неписьменності дорослого населення, роль преси, культурно-освітніх установ, навіть багато привітних зачинателів культурної революції на Волині. В книзі О. С. Кудлая питання культурного будівництва висвітлено занадто стисло. При цьому автор виходить за хронологічні рамки дослідження. Недоліком праць є те, що деякі автори некритично використовують літературу, видану в період до XX з'їзду КПРС, допускають повторення, фактичні неточності.

В цілому обидва дослідження справляють хороше враження і можуть бути використані науковцями, студентами, партійним і комсомольським активом у пропагандистській роботі, а також вчителями історії середніх шкіл. Заслуговує схвалення і всебічної підтримки ініціатива викладачів Житомирського державного педагогічного інституту ім. Ів. Франка, які взяли одну наукову проблему і детально її розробили. Цей приклад гідний наслідування кафедрами інших вузів.

* * *

Велику корисну роботу провели працівники партархіву Полтавського обкому КП України і Державного архіву Полтавської області, підготувавши збірник документів і матеріалів «Діяльність партійної організації Полтавщини у відбудовний період (1921—1925 рр.)»⁸.

У збірнику вміщено 164 документи, значна частина з них публікується вперше. Частина документів була опублікована в газетах і журналах, які тепер є бібліографічною рідкістю. За своїм змістом і характером це — протоколи й резолюції партійних конференцій, пленумів, нарад, звіти про роботу партійних і громадських організацій, матеріали про партійні дискусії, збори селянок, про роботу комсомольських організацій, про відбудову промисловості, сільського господарства, телеграми, статистичні дані, доповіді різних місцевих організацій, привітання, інформації тощо. Документи збірника в основному правильно і всебічно висвітлюють питання відбудовного періоду, показують, як трудящі Полтавщини разом з усім радянським народом під керівництвом Комуністичної партії вели наполегливу боротьбу за відбудову народного господарства губернії, про їх вклад у соціалістичне будівництво в нашій країні.

Необхідно було б лише додати кілька документів про роботу партійних організацій на підприємствах, переданих в оренду, діяльність виробничих нарад, боротьбу з кризою збуту промислових товарів (1923—1924 рр.), про керівництво відбудовою промисловості з боку Рад. Як відзначалось вище, Президія ВУЦВКУ в дні святкування 5-ї річниці Великого Жовтня нагородила велику кількість робітників орденом Трудо-

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 5, спр. 242, арк. 64.

⁷ Там же, арк. 84.

⁸ Упорядники: П. І. Бойко, П. Н. Ємець, А. Г. Момонт. Редакційна колегія: К. Г. Довбня (відповідальний редактор), Г. Ф. Оганін, І. А. Олещенко.

вого Червоного Прапора за самовіддану працю на відбудові промисловості. Серед них були і робітники Полтавської губернії. Чому б упорядникам не опублікувати список героїв трудового фронту Полтавщини?

Значна група документів і матеріалів висвітлює відбудову сільського господарства, організації колективних господарств, роботу сільськогосподарської кооперації, комітетів взаємодопомоги і комнезамів. Селянство Полтавщини, кероване партійними організаціями, одним з перших у республіці відновило посівну площу і поголів'я худоби. В роки боротьби з посухою та її наслідком — голодом — воно подало велику допомогу голодуючому населенню південних губерній України і Поволжя. Кількість документів про це можна було б навіть скоротити. Упущенням упорядників збірника є те, що вони не вмістили жодного документа про схвалення селянством ленінської нової економічної політики. Партійні організації Полтавщини проводили велику роботу по роз'ясненню непу. В губернії було проведено 1745 мітингів, зборів, бесід (див. док. 43). Проте жодної резолюції в збірнику не вміщено, немає в ньому також документів про схвалення селянами єдиного сільськогосподарського податку (1923 р.), хоч вони й є в архівах.

Значна кількість документів висвітлює боротьбу партії з антипартійними угрупованнями, рештками сіоністів, есерів, анархістів, меншовиків. Велику увагу приділяла полтавська партійна організація культурному будівництву, агітаційно-пропагандистській і внутріпартійній роботі, залученню жінок до активного будівництва соціалізму. Проте незаслужено обійдено роль жінок у створенні колективних господарств, особливо вдів, які часто виступали ініціаторами організації артільей і товариств. Велику цінність являють собою документи, де показується, як трудящі Полтавщини, проявляючи високу інтернаціональну пролетарську свідомість, збирали кошти для допомоги ув'язненим польським комуністам, виступали на захист прав китайського народу. Про це свідчать документи № 77, 78, 131, 157 та ін.

Археографічну обробку документів упорядники збірника провели у відповідності з правилами видання документів радянського періоду. Заголовки у переважній більшості документів складені вірно. Текст документів переданий також в основному вірно. Проте упорядники допускають дуже багато помилок при втручанні в текст. Так, на стор. 24 в тексті документа сказано: «Силами і напруженням волі — волі робітників і селян, що взяли в руки меч для свого звільнення, героїчними і безприкладними подвигами Червоної Армії розбиті сили контрреволюції». Незрозуміло, для чого упорядники роблять до слова «для» примітку і пишуть: «так у тексті». В листі Центральної агітаційної комісії по боротьбі з голодом при ЦК РКП(б) (док. 22) йдеться про подання допомоги продовольством Поволжю. В пункті 12 записано: «Принять меры по точной регистрации, охране и препровождению на места назначения всего собранного, обязательно публикуя отчеты». Упорядники роблять до слова «собранного» підпорядкову примітку: «Йдеться про відправку на місце зібраних продуктів харчування», а після слова «публикуя» дописують у квадратних дужках слова «о нем». Це зайва і не потрібна робота. Упорядники збірника і редактори не завжди вдумливо відходили до змісту документів при складанні приміток і цим вводять читача в оману. Урочисті збори громадських організацій Полтави у вітальній телеграмі В. І. Леніну з приводу 25-річчя РКП писали: «В твоїй особі, дорогий Ілліч, вітаємо ювіляра, що заклад фундамент РКП». При передруку телеграми друкарка допустила, мабуть, помилку, надрукувавши «РСИ». До речі, ця телеграма була вірно опублікована в газетах. А упорядники взяли чомусь архівний текст, зробили до слова «РСИ» підрядкову примітку «Робітничо-селянська інспекція»; тим самим перекрутили зміст документа. Такі недоречні підрядкові примітки або неправильно виправлення і вставлення слів є на сторінках 27, 32, 37, 38, 39, 59, 61, 83, 93, 111, 114, 118, 133, 149, 150, 179, 180, 181, 188, 190, 192, 205, 221, 227, 235, 238, 242, 245, 261, 262, 269, 271.

В передмові розшифровано деякі скорочення, що зустрічаються в тексті. Частину скорочень упорядники розшифровують у вигляді підпорядкованих приміток і тим самим не дотримуються єдиного принципу. Не дотримуються упорядники єдиного принципу і з подачею підписів. У збірнику є ряд документів про Кременчуцьку губернію. Упорядникам необхідно було б сказати, з якою і по який час вона існувала. Незрозуміло, чому упорядники називають перелік документів хронологічним покажчиком. Деякі документи публікувались у газетах і журналах, проте автори не відзначають цього у легендах. Незважаючи на зазначені недоліки, збірник заслуговує позитивної оцінки.

П. П. БАЧИНСЬКИЙ

ЛИСТИ ТА ЗАМІТКИ

М. М. ПОКРОВСЬКИЙ — БОРЕЦЬ ПРОТИ ДВОРЯНСЬКО-БУРЖУАЗНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Заснована на гранітній базі марксизму-ленінізму, збагачена геніальними творами В. І. Леніна і партійними документами, радянська історична наука пройшла довгий і складний шлях боротьби проти ворожих, антинаукових концепцій, за утвердження марксистсько-ленінської методології. Невтомним полемістом і критиком буржуазних концепцій, дослідником і пропагандистом марксистсько-ленінської історичної науки був історик-марксист, старий більшовик М. М. Покровський (1868—1932 рр.).

Розпочавши свою наукову, педагогічну і літературну діяльність зразу після закінчення Московського університету, в 1891 р., М. М. Покровський пройшов довгий творчий шлях ученого-більшовика. У дні похорон М. М. Покровського Н. К. Крупська писала: «Був він партійцем, більшовиком до мозку кісток і всього себе без лишку віддавав боротьбі за справу пролетаріату. Покидали сили, але до останньої хвилини стояв він на своєму посту»¹.

Численні праці М. М. Покровського — гідний вклад у радянську історичну науку. Вже поява в 1920 р. його «Русской истории в самом сжатом очерке» була значною подією. Незважаючи на окремі недоліки цієї книжки, В. І. Ленін дав їй високу оцінку. В листі до М. М. Покровського від 5 грудня 1920 р. Володимир Ілліч писав:

«...Надзвичайно сподобалась мені Ваша нова книга... Оригінальна будова і вклад. Читається з величезним інтересом. Треба буде, по-моєму, перекласти на європейську мову. Дозволю собі одне маленьке зауваження. Щоб вона була *підручником* (а вона повинна ним стати), треба *доповнити* її хронологічним показчиком. Поясню свою думку; приблизно так: 1) стовпчик хронології; 2) стовпчик оцінки буржуазної (коротко); 3) стовпчик оцінки *вашої*, марксистської, із зазначенням сторінок Вашої книги.

Учні повинні знати і Вашу книгу і *показчик*, щоб не було верхоглядства, щоб **знали факти**, щоб учились порівнювати стару науку і нову»².

М. М. Покровський допускав помилки принципового характеру. Він часом плутовав в тій складній обстановці, яка утворювалась у критичні моменти в житті партії і країни. Деякий час М. М. Покровський належав до груп «Вперед», «Борьба», а в період внутріпартійної боротьби навколо Брестського миру — до «лівих» комуністів. Але скоро він відійшов від цієї групи і до останніх днів життя незмінно стояв за генеральну лінію більшовицької партії, ведучи непримиренну боротьбу проти всіляких ухилів.

Були помилки і в науковій діяльності М. М. Покровського. Він часто абстрактно підходив до оцінок історичних подій, довгий час дотримувався «економічного матеріалізму», ототожнюючи його з історичним матеріалізмом. Увесь історичний процес Росії і всі зміни у формах державного ладу він зводив до змін у галузі обміну. На його думку, починаючи з XVII ст., «торговий капітал» був основним рушієм народного господарства країни. Грішив М. М. Покровський і в питаннях про послідовну зміну суспільно-економічних формацій, взаємозв'язок бази і надбудови та ін. Однак, все це не може бути підставою для висунутих в часі культу Сталіна обвинувачень М. М. Покровського в тому, що він нібито був главою антимарксистської школи в історичній науці, підставою для того, щоб праці М. М. Покровського громились як прояв вуль-

---

Від редакції: Вміщуючи статтю М. К. Коваля «М. М. Покровський — борець проти дворянсько-буржуазної історіографії», редакція журналу має намір в наступних номерах опублікувати й інші статті, присвячені історичним поглядам М. М. Покровського, зокрема його значення для української історіографії.

¹ Цит. за журн. «Коммунист», 1962, № 4, стор. 76.

² В. І. Ленін, Твори, т. 36, стор. 481.

гарного соціологізму, економічного матеріалізму та буржуазної історіографії. Л. Ф. Іл'ючов у промові на ХХІІ з'їзді КПРС відзначив: «В його (М. М. Покровського.— М. К.) науковій, як і політичній діяльності було немало помилок. Це вірно. Але ж добре відомо, що він відстоював марксизм і вніс великий вклад в розробку вітчизняної історії»³.

Історична концепція М. М. Покровського якісно відрізнялась від дворянсько-буржуазної схеми російського історичного процесу. Вона була глибоко пройнята духом патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, ненавистю до ревізіонізму, начотництва і зубрячки. Переживаючи еволюцію, він критично переглядав свою концепцію, відкидаючи застарілі погляди і формулювання, закликав своїх учнів вести рішучу боротьбу проти буржуазної історіографії. «Партійність науки, — говорив М. М. Покровський, — зумовлює не тільки загальні погляди і висновки вченого, — вона зумовлює і вибір ним тем. Просто «продовжувати» буржуазну науку не повинен і не може жоден марксист»⁴. М. М. Покровський вимагав від молодих істориків брати такі теми для своїх досліджень, які були б тісно пов'язані з сучасністю, висвітлювали те, що буржуазія навмисне залишає в тіні. З метою мобілізації марксистських сил для розробки питань історії новітнього часу з ініціативи М. М. Покровського у березні 1925 р. було створено «Товариство істориків-марксистів», яке відіграло значну роль в розвитку історичної науки.

М. М. Покровський не компілював буржуазних істориків, а критикував їх і шукав нових шляхів у науці. У передмові до першого видання першого тома «Русской истории с древнейших времен» в 1911 р. він відзначав: «Існуючі у нашому науковому обігові історичні узагальнення майже повністю належать тій науковій формації, яка сама давно готова стати предметом історії. Трудність такого становища в тому і полягає, що матеріал, зібраний істориками-ідеалістами, нам доводиться обробляти з матеріалістичного погляду»⁵. При всіх недоліках цієї праці в ній вперше був висвітлений російський історичний процес через призму взаємовідносин суспільних класів і класової боротьби.

Стенограми лекцій, які були прочитані в Комуністичній академії, і проведені в Інституті червоної професури семінари послужили основою для написання М. М. Покровським його критичної книги «Историческая наука и борьба классов» у двох частинах, перша частина якої («Борьба классов и русская историческая литература») вийшла в 1923 р. В ній дана оцінка історіографії від Карамзіна до Рожкова. «Історію государства Российского» М. М. Карамзіна М. М. Покровський вважав типовою придворною історією, в якій політична публіцистика займає особливе місце. За цією теорією, творцем російської історії є держава. М. М. Покровський піддав різкій критиці концепцію Чичеріна, згідно з якою увесь процес історичного розвитку зводиться до зміни трьох ступенів: союз кровний, союз громадянський і, нарешті, союз державний. Русійною силою цього процесу завжди були насильство і свобода, закріпачення і розкріпачення.

Характеризуючи погляди Шапова, М. М. Покровський вважав його основоположником дрібнобуржуазної теорії російської історії. Незважаючи на переоцінку ролі географічного фактора, Шапов зробив великий крок уперед на шляху наукового розуміння російського історичного процесу. Його пояснення утворення величезної Російської імперії, відзначав Покровський, «в тисячу разів більш наукове, ніж чичерінська теорія покріпачення і розкріпачення»⁶. Все майбутнє Росії Шапов пов'язував з селянином-трудівником. «Ось у чому було його право на червоний куток в російській історії»⁷.

Серед істориків дореволюційної Росії М. М. Покровський особливе місце відводив Соловйову, називаючи його справді великим буржуазним істориком ХІХ ст. Розглядаючи питання про концепцію Ключевського, М. М. Покровський говорив, що вона є синтезом концепції Чичеріна закріпачення і розкріпачення, Соловйова — боротьби лісу з степом, Шапова — впливу географічних умов. Ця концепція одержала широку популярність серед російської інтелігенції під ім'ям схеми російської історії Ключевського. Це, підкреслював М. Покровський, не зменшує заслуг Ключевського як буржуазного вченого⁸.

Різкій критиці піддав М. М. Покровський розуміння і визначення буржуазними істориками феодалізму, зокрема твердження П. Г. Виноградова, нібито «в ХІІІ ст. від берегів Темзи до берегів Оки панувала одна й та ж система господарства». Це, писав Покровський, так, але невірним є твердження про те, нібито «політичних наслідків у Росії ця система не дала, що тут на основі феодальних методів виробництва

³ Газ. «Правда» від 26 жовтня 1961 р.

⁴ Журн. «Историк-марксист», 1929, № 11, стор. 71.

⁵ М. Н. Покровский, Русская история с древнейших времен, т. I, 1911, стор. 6.

⁶ М. Н. Покровский, Историческая наука и борьба классов, вып. I, М., 1933, стор. 49.

⁷ Там же, стор. 189.

⁸ Там же, стор. 61—64.

розвинулась не феодальна держава, як у Англії, Франції або Німеччині, а зовсім особливий тип надкласової влади, яка об'єднала все суспільство без різниці класів в завданні оборони країни від зовнішнього ворога»⁹.

В боротьбі проти ленінізму Троцький і троцькісти намагались «обгрунтувати» свої «теорії» саме заданим ідеалістичним визначенням феодалізму. Поклавши в основу ву своїх історичних поглядів «примітивність, економічну відсталість» Росії, Троцький у своїй книзі «1905» писав, що абсолютизм в Росії існував «всупереч» суспільному розвитку, що він виник на «примітивній економічній основі» і на «натуральному» господарстві. Для створення капіталістичного господарства Російська держава, на думку Троцького, мусила обганяти власні економічні відносини. Отже, не капіталізм штовхав уперед розвиток держави, а, навпаки, самодержавство «старанно насаджувало капіталізм» у своїх воєнно-політичних цілях.

З нещадною критикою Троцького і троцькістів (Слепкова, Суханова та ін.) виступив М. М. Покровський. Він говорив, що для марксистів феодалізм — це суспільно-економічна формація, яка характеризується певним методом виробництва і певною політичною системою — певною формою держави. В Росії був і політичний феодалізм, а не тільки феодальний метод виробництва. Державною формою його було самодержавство, яке разом з соціально-економічними змінами розвивалось і змінювало свою форму. В період розкладу феодальної формації, під впливом розвитку товарного господарства царизм переріс в абсолютизм — бюрократичну монархію.

М. М. Покровський з марксистських позицій доводив, що соціально-політичний розвиток Росії йшов таким же шляхом, як і розвиток країн Західної Європи, що російське самодержавство було таким же виконавчим «комітетом» великих землевласників і капіталістів, як західноєвропейський абсолютизм XVI—XVIII ст. Твердження про те, що нібито в Росії самодержавство на початку XX ст. було першим «підприємцем» і очолювало промисловий капіталізм, знадобилося Троцькому для обгрунтування своєї теорії «перманентної революції», яка заперечувала союз пролетаріату з селянством і розглядала лише дві сили — буржуазію й пролетаріат. М. М. Покровський говорив, що, коли б самодержавство спиралось на промислову буржуазію і очолювало її, то його міг би повалити лише робітничий клас¹⁰.

Троцький твердив, нібито більшовики закликали робити революцію для буржуазії, що селянство в ній було байдужим. М. М. Покровський, називаючи це нісенітницею, писав: «Ми не закликали до безпосереднього перевороту, але соціалізм був завжди нашою програмою. Вже тоді, в 1905 р., не було жодної прокламації, жодної листівки, жодної статті, в якій би ми не плямували буржуазію. Але ми чесно обумовлювали, що на даному етапі революції повалити буржуазію ще не можна. Але соціалізм залишився нашою основною програмою»¹¹.

Троцькісти і меншовики заявляли, що збройне повстання було штучно викликане більшовиками, що воно було нав'язане ними масам. М. М. Покровський і це відкидав як нісенітницю. Насправді, говорив він, маси самі йшли на повстання, а значення більшовиків полягало в тому, що вони передбачили це повстання і дали йому належну орієнтацію.

Те, що передбачав В. І. Ленін у 1905 р., повністю збулося в лютому 1917 р. Робітники разом з селянами і солдатами скинули царизм і повалили б поміщиків, якби на виручку їм не прийшли есери і меншовики «і не підтримали б панів поміщиків, під одну і під другу ручку: будьте ласкаві, поспіште, будьте такі добрі! Помішки їх пошкодували, погодились поспішити ще 8 місяців, тоді їх скинули вже зовсім, усіх разом»¹².

Було безглуздом уявляти революцію як стихійний процес, але без ентузіазму мас, без їх піднесення взагалі ніякого руху не може бути. Сила нашої партії, говорив М. М. Покровський, полягає в тому, що вона вміє цей ентузіазм зігріти, організувати і спрямувати його.

Марксистсько-ленінського аналізу об'єктивних причин взаємодії класів і характеру рушійних сил революції Покровський не дав і в цьому відношенні закид у періодичні ним суб'єктивного фактора — справедливий. З цим він погодився під час дискусії на семінарах в ІЧП, які відбулися в 1930—1931 рр.

Захищаючи ленінську концепцію історичного процесу, М. М. Покровський умів гаряче і принципово відстоювати свої наукові переконання, даючи рішучу відсіч всім, хто ставав на шлях перекручення історичних фактів, фактів дійсності. Покровський завжди виступав проти тих істориків, які «цифрове» пояснення історії вважали матеріалістичним. Матеріалістичне пояснення історії, вказував Покровський, означає пояснення діяльності людей, без яких нема історії, і тих об'єктивних обставин, в яких вони діють. Завжди, підкреслював він, слід пам'ятати слова Енгельса про те, що

⁹ М. Н. Покровський, Русская история в самом сжатом очерке, 1933, стор. 491.

¹⁰ «Марксизм и особенности исторического развития России», М., 1925, стор. 206.

¹¹ М. Н. Покровський, Русская история в самом сжатом очерке, 1933, стор. 503.

¹² Там же, стор. 523.

«люди творять свою історію самі». Цифри можуть служити при характеристиці об'єктивних обставин, але їх треба глибоко проаналізувати.

Цей дуже стислий огляд критичної спадщини М. М. Покровського яскраво свідчить про те, що він був непримиренним борцем проти дворянсько-буржуазної історіографії, проти троцькізму, проти всіляких перекручень марксизму-ленінізму, за партійність в науці, за торжество марксизму-ленінізму. Як голова делегації радянських істориків і архівістів, Покровський був учасником історичного тижня в Берліні і міжнародного конгресу істориків в Осло (1928 р.). Повсюди він виступав як історик-більшовик.

М. М. Покровський був головою Секції історії пролетаріату, створеної при Інституті історії Комуністичної академії у вересні 1929 р. З 1930 р. Секція почала випускати свій збірник — «История пролетариата СССР». До № 1-го цього збірника М. М. Покровський написав передмову, в якій правильно поставив завдання секції. Та справа довгий час посувалась дуже повільно, цінні праці з історії робітничого класу не з'являлись. Дехто такій стан намагався з'ясувати помилками М. М. Покровського, хоч його вже в 1932 р. не стало. Причини відставання в справі вивчення історії робітничого класу СРСР, як і взагалі відставання історичної науки, довгий час зумовлювались іншими обставинами. Серйозним гальмом, безперечно, був культ Сталіна.

Рішення історичного XX з'їзду КПРС зруйнували всі перешкоди, зумовлені культом особи Сталіна, і дали історикам програму дій. За п'ять років, що минули після XX з'їзду КПРС, творча думка радянських учених висунула ряд нових проблем вітчизняної і світової історії. Однією з них є історія самої радянської історичної науки. Розробка проблем історіографічного характеру свідчить про величезні досягнення дослідницької роботи, про наявність величезного матеріалу, який потребує свого розгляду й оцінки.

Великі і відповідальні завдання перед радянською історичною наукою, як і перед усіма науками, поставив історичний XXII з'їзд КПРС. Досліджуючи проблематику вітчизняної і світової історії, радянські історики повинні глибше вникати в їх історіографію, слідувати за тим, як висвітлювали ту чи іншу проблему їх попередники, якими джерелами вони користувались, яка була техніка і методика дослідження. Настав час, коли радянські історики повинні зосередити свою увагу на створенні узагальнюючих праць з історіографії радянського періоду. Це можливо лише при умові всебічного використання всього кращого, що дали їх попередники.

М. К. КОВАЛЬ.

3 ПРИВОДУ РОЛІ ЗЕМЕЛЬНИХ ГРОМАД У СОЦІАЛІСТИЧНІЙ ПЕРЕБУДОВІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

У здійсненні соціалістичної перебудови західноукраїнського села значну роль відіграли земельні громади (товариства), які існували в західних областях УРСР з весни 1945 р. до завершення колективізації — 1950 р. Проте питання про земельні громади досі не досліджене. Про їх діяльність немає жодної спеціальної статті або брошури. В опублікованих працях про соціалістичне перетворення сільського господарства західних областей України роль земельних громад трактується по-різному. Зокрема, в статті Й. Черниша «Квітуча земля» сказано, що завдяки роботі земельних громад «селянство відчуло силу колективу, бачило, що суспільно... можна успішно позбавитись куркульської залежності»¹³. М. Івасюта висловлює дещо відмінну думку, твердячи, що «організація земельних громад не вирішувала завдань соціалістичної перебудови сільського господарства»¹⁴. Не дає ясного визначення ролі земельних громад і В. Столяренко. В своїй брошурі він пише, що «земельні громади стали однією з форм залучення селян до участі в керівництві державними і суспільними справами»¹⁵. Г. Ковальов, наводячи у своїй статті «Соціалістичні перетворення сільського господарства в західних областях України» цікаві дані про діяльність земельних громад, чомусь зовсім нічого не говорить про їх значення у кооперуванні селянства¹⁶.

Щоб зрозуміти, яку роль відіграли земельні громади у здійсненні соціалістичних перетворень сільського господарства західних областей УРСР, треба, насамперед, з'ясувати, що обумовило необхідність їх створення. Організація земельних громад в західних областях у післявоєнні роки диктувалася, по-перше, необхідністю допомогти бідняцьким і середняцьким господарствам подолати ті труднощі, які виникли в ре-

¹³ «Ленінізм торжествує, Збірник статей», Львів, 1957, стор. 195.

¹⁴ М. Івасюта, Нарис колективізації на Тернопільщині, К., 1958, стор. 67.

¹⁵ В. Столяренко, Соціалістичне перетворення сільського господарства на Волині (1944—1950 рр.), К., 1958, стор. 31.

¹⁶ «Торжество ідей ленінізму, Збірник статей», К., 1957, стор. 441.

зультаті війни і тимчасової німецько-фашистської окупації. За період війни в селянських господарствах західних областей України кількість коней зменшилась на 344 тис. голів¹⁷, один залізний плуг залишився на п'ять господарств і одна сівалка — на тисячу гектарів орної землі¹⁸. По-друге, в західних областях України значна кількість земельних угідь, зокрема ліси, пасовиська, ставки і водойми, залишались у громадському користуванні. На 1 листопада 1945 р. тут тільки орної землі державного земельного фонду налічувалось 490,6 тис. га¹⁹, які необхідно було обробити і зсіяти. По-третє, селян західних областей УРСР треба було поступово підготувати до колективізації, показувати їм на практиці перевагу колективного господарства над дрібним, одноосібним.

У зв'язку з тим, що в західних областях не знайшла розвитку нижча форма кооперування селян — збутова сільськогосподарська кооперація, — яка була широко розвинута в СРСР напередодні масової колективізації, виникла потреба знайти таку нову нижчу форму кооперування селян, яка привчала б їх до колективного господарювання. Такою формою в західних областях УРСР і були в якійсь мірі земельні громади, що створювались за постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 7 травня 1945 р. «Про заходи по відбудові та дальшому розвитку господарства у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Ровенській, Волинській і Чернівецькій областях УРСР на 1945 р.»²⁰. В цій постанові було сказано: «Організувати в селах земельні громади, завданням яких є: упорядкування землекористування і введення громадських сівозмін, запровадження агротехнічних заходів, організація парувальних пунктів, користування пасовиськами, ставками, громадськими лісами і т. ін.». Земельні громади створювались в кожному селі, в якому було не менше 25 господарств, а у великих селах (з кількістю дворів 200—250) організувались дві або навіть більше земельних громад. Дрібні суміжні села, в яких налічувалось менше 20 дворів, об'єднувались в одну земельну громаду.

Робота земельної громади проходила на основі статуту, який затверджувався загальними зборами членів громади. Останніми могли бути особи, які досягли 18 років, мали виборчі права і входили в склад дворів, що утворювали земельну громаду. Всіма справами земельної громади керували загальні збори, а в період між зборами — рада земельної громади, яка обиралася загальними зборами громади строком на один рік. Збори також обирали ревізійну комісію²¹. Земельним громадам було надано право здійснювати господарські заходи, купувати майно, укладати договори, збирати гроші від землекористувачів для проведення господарських операцій, звертатися з клопотанням в державні і громадські організації²², а також запрошувати на роботу по найму спеціалістів сільського господарства — агрономів, зоотехніків, інженерів, бухгалтерів та ін.

Земельна громада стала центром вирішення всіх господарських справ трудового селянства. Так, наприклад, у с. Баківцях, Новострілищанського району, Дрогобицької області, земельна громада відразу ж організувала супряги, за якими були закріплені посівні ділянки безкінних господарств, створила на громадські кошти парувальний пункт, кузню, відбудувала громадський млин, клуб, слідкувала за збереженням молотняка тощо²³. Велику господарську роботу проводила земельна громада с. Дмитрівого, Радохівського району, Львівської області. В її розпорядження було передано 185 га громадських пасовиськ і 60 га лісу. Громада зразу ж взялася за осушення боліт і використання непридатних земель, збудувала став на 40 га, щоб розводити в ньому рибу²⁴. Про швидке створення земельних громад свідчить той факт, що уже в 1946 р. в усіх західних областях налічувалось близько 8 тис. земельних громад²⁵.

Особливо велику роль земельні громади відігравали у використанні тракторів МТС в селянських господарствах. Вони укладали договори з МТС про оброботку тракторами землі, якою користувалася земельна громада. Вже в 1946 р. поряд з обслуговуванням колгоспів МТС допомогли в проведенні польових робіт більше як 125 тис. селянських господарств²⁶. Використання земельними громадами тракторів МТС спри-

¹⁷ Архів Міністерства сільського господарства УРСР (далі — АМСГ УРСР), ф. 1. оп. 36, спр. 29, арк. 9.

¹⁸ Там же, арк. 11.

¹⁹ Там же, арк. 8.

²⁰ Газ. «Вільна Україна» від 12 травня 1945 р.

²¹ Газ. «Радянський селянин» від 25 квітня 1945 р.

²² Там же.

²³ Газ. «Радянське слово» від 23 березня 1946 р.

²⁴ Газ. «Радянський селянин» від 30 травня 1945 р.

²⁵ Г. К. Ковальов, Соціалістичні перетворення сільського господарства в західних областях України, «Торжество ідей ленінізму, Збірник статей», К., 1957, стор. 441.

²⁶ М. С. Хрущов, Про заходи по виконанню постанови Пленуму ЦК ВКП(б) «Про заходи піднесення сільського господарства в післявоєнний період», газ. «Радянський селянин» від 23 березня 1947 р.

яло організації сівби і вирощування цукрових буряків громадським порядком. Адже для того, щоб вирости високий врожай цукрових буряків, потрібна глибока оранка землі, що успішно досягається при використанні тракторів. Так, наприклад, земельна громада с. Липки, Межиріцької МТС, Тернопільської області, відвела під цукрові буряки ділянку землі в 15 га, яку восени виорали трактори МТС, а весною селяни внесли добрива і колективно посіяли буряки. Потім голова земельної громади розподілив посів між селянами, а агроном МТС проконсультував їх, як треба доглядати і обробляти буряки. Така організація праці дала добрі результати. Селяни збрали високий врожай цукрових буряків і здали їх державі, одержавши за свою працю гроші, цукор і корм для худоби²⁷. Селяни дістали можливість переконалися на власному досвіді у вигідності спільного обробітку землі і використання тракторів.

Таким чином, уся діяльність земельних громад сприяла не тільки успішній відбудові сільського господарства західних областей України, а й показала на практиці вигоду спільного обробітку землі і колективного господарювання.

Про велику діяльність земельних громад у розв'язанні важливих господарських справ — створенні супряг, громадських кузень, ремонтних майстерень, пунктів для очистки зерна, племінних пунктів та інших — свідчить той факт, що вже в 1946 р. вони організували в усіх західних областях 251 тис. супряг, які допомогли 580 тис. безкінних господарств виорати 694 тис. га землі. Крім цього, земельні громади своїми силами обробили і засіяли 5500 га громадських земель, зібраний з них урожай зерна був використаний для подання допомоги інвалідам Великої Вітчизняної війни та сиротам²⁸. Привчаючи селян до колективного господарювання, земельні громади протягом 1945—1946 рр. створили в цих областях 4700 громадських кузень, понад 10 тис. зерноочисних пунктів²⁹, 1780 парувальних пунктів³⁰.

Земельні громади проводили також велику роботу по ремонту шляхів, шкіл, клубів, лікарень, протипожежних сараїв та інших громадських і державних закладів. Зокрема, в 1947 р. земельні громади Дрогобицької області відремонтували 708 км доріг, 465 мостів, 309 шкіл, 105 клубів, 20 лікарень, 63 протипожежних сараїв та збудували 140 нових мостів, 10 клубів, 3 лікарні і 2 школи³¹.

Здійснюючи повсякденне керівництво земельними громадами, радянські і земельні органи організували агротехнічне навчання голів земельних комітетів. Так, весною 1946 р. при Станіславській МТС було проведено семінар голів земельних громад, де лекції читав агроном МТС³¹. При Новоселицькому райземвідділі Чернівецької області 70 голів земельних громад два тижні вивчали агротехнічний мінімум³². Це свідчить про те, що в процесі розгортання діяльності земельних громад готувались кадри, здатні очолити відповідальні ділянки роботи у новостворених колгоспах.

Особливо велику допомогу земельні громади подавали господарствам бідняків, вдов та інвалідів Великої Вітчизняної війни, які в тяжких післявоєнних умовах не могли власними силами обробити й засіяти свою землю через відсутність тяглової сили, інвентаря та насіння. Лише в 1946 р. Радянська держава в порядку позики відпустила селянам західних областей близько 700 тис. пудів насіння зернових³³. Велика допомога була подана будівельними матеріалами. З 1944 р. по 1947 р. селянству Волинської області було відпущено 300 тис. кубометрів лісоматеріалу³⁴. Все це розподілялося через земельні громади, які в першу чергу подавали допомогу тим селянським господарствам, що найбільше її потребували.

Бідняки, вдови та інваліди війни згуртувалися у земельні громади і потім першими вступали до колгоспів. Так, у с. Братковичах, Городоцького району, Львівської області, в 1945 р. бідняки і батраки організували колгосп ім. Хрущова. Спочатку цей колгосп був дуже слабим, бо ті, що вступили до нього, не мали чого усупільнювати, але завдяки державній допомозі він зміг стати на ноги і своїм прикладом показав практичний вихід бідноті з її скрутного становища.

Земельні громади існували в західних областях до проведення масової колективізації. В зв'язку з вступом до колгоспу основної маси селян вони самоліквідувались. Всі громадські землі, якими користувалися земельні громади, перейшли в розпорядження колгоспів. Колгоспам також були передані громадські кузні, зерноочисні і парувальні пункти, господарські будівлі, якими раніше користувалися земельні громади.

Отже, земельні громади напередодні масової колективізації в західних областях України проводили велику роботу по прищепленню селянам колективних навиків об-

²⁷ Газ. «Радянський селянин» від 11 лютого 1947 р.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же.

³⁰ АМСГ УРСР, ф. 1, оп. 36, спр. 29, арк. 63.

³¹ Газ. «Радянський селянин» від 10 березня 1946 р.

³² Газ. «Радянський селянин» від 3 і 10 березня 1946 р.

³³ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—20, од. зб. 99, арк. 67.

³⁴ В. Столяренко, назв. праця, стор. 97.

робітку землі, очищення зерна, ремонту інвентаря та виконання інших господарських справ. Селяни на власному досвіді поступово переконувалися, що спільно господарювати набагато вигідніше, ніж індивідуально. Земельні громади, будучи початковими формами кооперування селян західних областей, привчали їх до колективізму і цим самим підготовляли їх до вступу в колгоспи, сприяли успішному здійсненню соціалістичної перебудови західноукраїнського села.

Звідси випливає необхідність глибоко вивчати і аналізувати роль земельних громад, які були важливим фактором не тільки відбудови сільського господарства західних областей УРСР, а й переведення селянства на шлях соціалізму.

І. П. БОГОДИСТ

ЩЕ РАЗ ПРО ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ

В розділі журналу «Листи та замітки» мою увагу привернула нотатка М. І. Мельника «Про меморіальні дошки», (1961, № 4) в якій автор порушує дуже важливе питання. Думаю, його треба ставити ширше — про славне минуле українського народу, про впорядкування пам'яток природи та історії, зокрема пам'ятників, меморіальних дошок, бюстів письменників, художників, героїв, політичних діячів та ін.

Громадськість Запоріжжя впорядкувала багато могил, пам'ятних місць тощо. Але ще не все зроблено. Наприклад, в обласному краєзнавчому музеї немає навіть документів, які переконливо розповідали б про Запорізьку Січ. Досі не встановлено меморіальної дошки на місці поховання отамана Осипа Гладкого, який у 1828 р. очолив повернення козаків з Туреччини на Батьківщину.

Недалеко від станції Таврійської знаходиться «кремлівська стіна» з двома вежами. То — рештки чудового замка поміщика графа Попова, що колись викликав захоплення своєю архітектурою. Нині від нього лишилися лише два бокових гостроконечні крила, капличка та зубчата стіна з вежами. Тут колись містився перший у Василівці в'язниця, а зразу ж після громадянської війни — комуна незможників. Багато може розповісти масток колишнього графа тим, хто вміє заглянути в історію. У 1949 р. уряд УРСР включив будівлі колишнього замка Попова, що збереглися, до списку пам'ятників архітектури. Частиною території садиби зараз користується зоотехнікум. У теремку колишнього книгохвища керівники технікуму розпорядились обладнати... підсобне приміщення. Частину будівель зайняла школа-інтернат, а решту обминає Каховське море. Всі охоче погоджуються з пропозицією про відкриття в садибі філіалу обласного краєзнавчого музею, але для здійснення цього нічого не робиться.

Багата революційними і трудовими традиціями наша Запорізька земля. Ще в 1905 р. пролетаріат Олександрівська (Запоріжжя), підтримуючи робітничий клас Петрограда і Москви, вів кровопролитні барикадні бої з самодержавством. Сотні дружинників-запоріжців загинули під час першої революції в Росії. Вже з перших днів Жовтневої революції наш рідний край був ареною запеклих класових битв проти контрреволюції, буржуазних націоналістів та імперіалістичних окупантів. На території області точилися жорстокі бої з ворожими арміями Денкікіна, Врангеля, з бандами Махна та ін. Робітники і селяни проявляли зразки героїзму і відваги на фронті мирної праці. Трудящі справедливо обурюються занедбаністю багатьох могил бійців революції, громадянської і Вітчизняної воєн, відсутністю меморіальних дошок на Дніпрогесі, «Запоріжсталі» та інших підприємствах. Обласне управління культури, Запорізький, Бердянський і Мелітопольський міськвиконкоми виявляють дивну байдужість до цієї важливої справи.

В обласному центрі на розі проспекту В. І. Леніна і вулиці Чекістів стоїть будинок, де в березні 1917 р. проходили перші засідання Олександрівської Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів. На жаль, мало хто знає про це, а міськвиконком не спромігся навіть встановити тут меморіальну дошку. Ніщо не нагадує запоріжцям і про те, що в приміщенні 8-ї середньої школи в жовтні 1917 р. відбулися перші міські збори більшовиків, які обрали партійний комітет. Подібне становище спостерігається і в Бердянську. Щоправда, тут спорудили пам'ятник загиблим членам першої Бердянської Ради. Але як можуть дізнатися бердянці про те, що тут поховані останки героїв, коли на пам'ятнику немає ніякого напису?

Досить непоказний вигляд має територія, прилегла до Дніпровської гідроелектростанції. Запорізький міськвиконком ухвалював немало рішень про її впорядкування, але вони залишилися невиконаними. Тим часом це один з найкращих куточків індустріального Запоріжжя, де потрібно спорудити пам'ятник будівникам і відбудовникам ДГЕС, створеної за геніальним ленінським планом ГОЕЛРО.

Треба, щоб історичні пам'ятники хвилююче відтворювали нашу чудову радянську дійсність, героїчні подвиги робітничого класу, селянства, трудової інтелігенції. Від благородної справи ніхто не повинен стояти осторонь.

Т. М. МУНЬКО

ЗМІНИ В ГЕОГРАФІЧНОМУ РОЗМІЩЕННІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Називаючи населення основою і суб'єктом усього суспільного виробництва, Карл Маркс вказував, що «з'якому особливому історичному способу виробництва насправді властиві свої особливі закони населення, які мають історичний характер»³⁵.

Розвиток капіталізму в Росії вшир³⁶, зумовив деякі закономірності зростання народонаселення країни наприкінці ХІХ ст. — природний і механічний його приріст³⁷. Поряд із збільшенням природного приросту надзвичайно зріс переселенський рух. Це було наслідком посилення капіталістичної експлуатації, розорення й зубожіння трудящих, а також наявності в Росії окраїн з невеликою густотою населення, придатних для колонізації (південь України, Кавказ, Середня Азія, Сибір та ін.).

Завданням цієї статті є зображення природного і механічного руху населення України в період домонополістичного капіталізму, а також визначення межі районів, що мали однакові закономірності зміни чисельності народонаселення. Але автор не ставив своїм завданням вивчити причини цих явищ (вони є певною мірою самостійним об'єктом соціально-економічних досліджень). Дослідження ведеться автором по повітах, тоді як досі основним об'єктом демографічних розробок була губернія. Перевагою повітового аналізу є можливість встановлення з великою точністю районів, що мають однорідні показники руху населення³⁸. Основними джерелами вивчення даного питання є різні офіційні урядові статистичні видання³⁹.

З 1871 р. Центральний статистичний комітет щорічно друкував дані про кількість народжених і померлих у повітах⁴⁰. Додаючи до кількості населення на 1870 р. по кожному повіту різницю між народженими і померлими за 26 років (1871—1896), одержимо по кожному повіту число, що показує, яка була б чисельність населення даної місцевості до 1897 р., коли б його зростання відбулося тільки природним шляхом. При цьому доводиться нехтувати деякою неточністю, яка викликана трудністю відокремлення народження і смертності переселенців від народжуваності і смертності місцевого населення. Зіставляючи обчислену таким чином величину із справжньою кількістю населення, за переписом 1897 р., ми визначаємо географічні райони з переважним приходом або відходом населення.

Отже, порівнюючи справжню чисельність населення по кожному повіту України на 1897 р. з обчисленою нами величиною, що показує, якою була б чисельність населення в повітах у тому ж 1897 р., коли б його зростання відбувалося тільки природно, ми бачимо, як чітко виділяються окреслені райони приходу і відходу населення, що часто співпадають з губернськими межами. Насамперед, слід відзначити найбільш загальною закономірністю: південь України (Херсонська, Катеринославська і Таврійська губернії) енергійно заселявся, правобережжя (Волинь, Поділля і Київщина) мало деяку перевагу приходу над уходом (в 31 повіті з 37), лівобережжя (Чернігівська, Харківська і Полтавська губернії) відзначалося значною перевагою відходу над приходом населення (в 34 повітах з 38).

Були, безперечно, і відступи від цієї закономірності. У Волинській губернії виділявся відходом населення Старо-Костянтинівський повіт. Навпаки, у Чернігівській губернії, з якої населення відходило, два повіти — Городнянський і Остерський — продовжували заселятися. В цьому відношенні вони змикалися з сусідніми повітами Київської губернії. В Подільській губернії була деяка перевага приходу, але Ушиць-

³⁵ К. Маркс, Капітал, т. I, К., 1952, стор. 632.

³⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 513.

³⁷ Під механічним приростом населення розуміється збільшення населення шляхом міграції.

³⁸ Від редакції: автор статті І. С. Фесуненко склав на основі першоджерел велику таблицю «Зміни в географічному розміщенні населення України в другій половині ХІХ ст.», де є дані, що стосуються всіх повітів України. Оскільки основним змістом статті є виклад даних таблиці, редакція не знаходить потрібним публікувати таблицю повністю.

³⁹ «Статистический временник Российской империи», серія 1, вып. I, СПб, 1866; серія 2, вып. 1, 8, 10, 12, 14, 17, 18, 20—25; серія 3, вып. 3, 6, 20, 21, 23—25, СПб, 1866—1884; «Статистика Российской империи», т. 11, 12, 18, 21, 24, 33, 34, 38, 41, 45, 47, 48, 50, 56, СПб, 1885—1897; «Первая всеобщая перепись населения Российской империи», СПб, 1905, т. 8, 13, 16, 32, 33, 41, 46—48, СПб, 1904, т. 3.

⁴⁰ «Статистический временник Российской империи», серія 2, вып. 10, СПб, 1875. Короткі підсумки дослідження були опубліковані нами в рефераті «Изменения в географическом размещении населения Украины во второй половине ХІХ — начале ХХ веков», «Труды Московского государственного историко-архивного института», т. 10, М., 1957, стор. 379—382.

кий повіт виділявся значним уходом населення переважно до Бессарабії. Це сталося з середини 70-х років, а до того, у 60-х роках, з Поділля відходило дуже багато селян у Бессарабію і Херсонську губернію. У Херсонській губернії виділявся відходом населення північний Олександрівський повіт. Отже, між Херсонською, що енергійно колонізувалася, і Київською губерніями утворилась смуга повітів з переважним відходом населення (Таращанський, Канівський, Звенигородський, Чигиринський, Олександрівський). Приплив населення до Харківського і Сумського повітів, Харківської губернії, пояснюється, очевидно, зростанням міст за рахунок сільського населення.

Які ж були основні напрямки переселенського руху? Відповідь на це питання можна знайти в підсумках перепису 1897 р., де наводяться спеціальні дані про місце народження «немісцевих» уродженців. Основними поставщиками переселенців були для Катеринославської губернії — Полтавська, Харківська, Таврійська, Курська, Орловська, Чернігівська губернії; для Херсонської — Київська, Подільська, Полтавська, Бессарабська, Таврійська, Волинська, Орловська; для Таврійської — Бессарабська, Полтавська, Катеринославська, Курська, Херсонська; для Волинської — Київська і Подільська, а також Галичина; для Подільської — Київська, Волинська, Херсонська, Бессарабська; для Київської — Волинська, Подільська, Чернігівська; для Чернігівської — Могилівська, Полтавська; для Харківської — Курська, Полтавська; для Полтавської — Чернігівська та Київська губернії.

Колонізаційні переміщення населення на Україні важко звести до кількох тематично точних потоків. З одного боку, сусідні губернії обмінювалися населенням, а з другого, — багато переселенців переборювали великі віддалі в пошуках засобів для свого існування. На близьку відстань переселялись переважно сім'ями, тоді як на далеку — йшли, головним чином, чоловіки. Дані дозволяють простежити таку закономірність: на південь з півночі йшло далеко більше людей, ніж на північ з півдня. З Чернігівської губернії в Полтавську прийшло 14,8 тис. чоловік, у Харківську з Подільської — 57,7 тис. і навпаки — 10 тис. Основна маса переселенців з Подільської у Харківську йшла на південь (до Новоросії), основним же «постачальником» їх були Курська, Орловська, Харківська, Київська і, найбільше, Полтавська губернії.

Відхід відбувався з чорноземних областей, а прихід — у степ. Порівнюючи розміри наділів, що їх одержували селяни після реформи 1861 р., можна помітити деяку закономірність — відхід селян на промисли (і взагалі переселення на нові землі) відбувався переважно в тих губерніях, де наділи урізувалися сильніше. В Полтавській губернії мінімальний наділ становив дві десятини, у Чернігівській та Харківській — від двох до чотирьох. Оскільки ж розміри наділів зв'язані з можливістю господарювання (при 10 десятинах і більше можливе перелогове землеробство, при наділі від 10 до 8 — двопілля, а при 7 і менше десятин — лише трипілля), то можна констатувати, що потік переселенців йшов з найбільш нужденної області трипілля в губернії перелогового землеробства. Основною причиною переселень була, безперечно, не система землеробства, а прагнення селян позбутись таким чином поміщицького гніту.

Наведемо невеличку таблицю, яка відбиває стан розподілу переселенців з Полтавської губернії по місцях поселення (у процентах). Вона допоможе нам розкрити географію переселенських процесів⁴¹.

Місця поселення	Періоди	
	1861—1876	1877—1893
Полтавська губернія	—	10,2
Київська, Чернігівська та Харківська губернії (сусідні з Полтавською)	6,5	2,2
Новоросія	34,7	14,2
Інші губернії Європейської Росії	1,6	0,8
Дон і Кубань	4,3	7,1
Кавказ	50,2	43,5
Урал і Сибір	2,4	14,6
Відсутні відомості	0,3	2,6

Дані таблиці свідчать, що основна маса переселенців з Полтавської губернії йшла на Кавказ, друге місце займала Новоросія. Слід також відзначити, що до кінця XIX ст. кількість переселенців, які йшли до Новоросії, значно скоротилась.

⁴¹ «Переселения из Полтавской губернии», вып. I, Полтава, 1900, стор. 12.

В. І. Ленін у праці «Розвиток капіталізму в Росії» так говорив про соціально-економічні наслідки переселень та вплив їх на розвиток країни: «Якби російському капіталізму нікуди було розширюватися за межі території, зайнятої вже на початку пореформеного періоду, то ця суперечність між капіталістичною великою індустрією і архаїчними установами в сільському житті (прикріплення селян до землі та ін.) повинна була б швидко привести до повного скасування цих установ, до повного розчищення шляху для землеробського капіталізму в Росії. Але можливість шукати і знаходити ринок у колонізованих країнах (для фабриканта), можливість піти на нові землі (для селянина) ослабляє гостроту цієї суперечності і уповільнює її розв'язання. Само собою розуміється, що *таке* уповільнення росту капіталізму рівнозначне підготовці ще більшого й ширшого росту його в найближчому майбутньому»⁴².

Так стоїть справа з механічним приростом населення.

Вивчення середньорічних коефіцієнтів природного приросту населення по кожному повіту показує значну різницю між Новоросією (середній коефіцієнт 2,1) і рештою території України. Більш високим він був на півдні — в Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях. Високі коливання природного приросту населення часто були і всередині губерній, по повітах України. Найбільший коефіцієнт приросту мав Мелітопольський повіт Таврійської губернії (2,3), а найменший (1,2) — Козелецький повіт Чернігівської губернії і Ушицький повіт Подільської губернії. Досить різкі коливання могли іноді мати місце і в середині губерній. У цьому відношенні показовою була Волинська губернія, де центральні і північні повіти мали високий коефіцієнт приросту — 1,8—2,2, тоді як у південних і східних повітах він падав до 1,4—1,6. Західні повіти Київської губернії — Бердичевський і Липовецький, де коефіцієнт приросту дорівнював 1,4 і 4,5, — стоять на одному рівні з сусідніми повітами Подільської губернії. Радомишльський повіт (2,0) разом з Остерським (1,8) і Городнянським (1,7) повітами Чернігівщини на сході, а Овруцький (2,2), Новоград-Волинський (1,8), Житомирський (2,0), Ровенський (2,1) і Луцький (1,9) повіти Волинської губернії, на заході створювали групу повітів з інтенсивним природним приростом населення.

Як за коефіцієнтом приросту (1,9), так і за загальним приростом (76%) Балтський повіт Подільської губернії, перебував у різкому протиріччі з сусідніми повітами своєї губернії, але дуже нагадував прикордонні з ним повіти Херсонської губернії. Щодо Полтавської губернії, то там сильно відмінні від середньогубернських показників три південні повіти: Кременчуцький, Костянтиноградський і Кобеляцький (1,9—2,1), які зникаються з сусідніми повітами Катеринославської губернії. У Київській губернії на півдні різко відзначаються такі повіти, як Київський, Звенигородський і Чигиринський (по 1,8).

Отже, за останнє тридцятиріччя XIX ст. на Україні можна виділити два райони з високим коефіцієнтом природного приросту. Перший — південний: Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії, Балтський повіт Подільської губернії, Звенигородський, Канівський і Чигиринський повіти Київської губернії, Кременчуцький, Кобеляцький, Костянтиноградський повіти Полтавської губернії, Ізюмський повіт Харківської губернії; другий район — північно-західний: Луцький, Новоград-Волинський, Житомирський, Овруцький повіти Волинської губернії, Радомишльський повіт Київської губернії, Остерський, Городнянський повіти Чернігівської губернії.

Найбільший природний приріст населення спостерігається, з одного боку, в порівняно малонаселених районах, найбільш зручних для ведення сільського господарства (чорноземний степ та лісостеп на півдні України), а з другого боку, — в районах найбільш віддаленого землеробства (малородючі, болотисті та лісові простори на півночі).

Головним фактором, що впливав на зміну природного приросту населення, як про це вже було сказано вище, були соціально-економічні умови та їх відмінності в різних районах, хоч значну роль у цьому відігравали й такі фактори, як клімат, ґрунт, рослинність тощо. Велике значення мала густина населення, що була незначною в обох зазначених районах.

Закінчуючи показ природного приросту й колонізаційних процесів на Україні в часі монополістичного капіталізму, спробуємо на прикладі трьох українських губерній співставити обидва ці фактори, щоб з'ясувати, який з них відігравав провідну роль у процесі загального і повсюдного збільшення населення. Дані про природний приріст беремо з видання Центрального статистичного комітету⁴³, а дані про механічний приріст — з підсумків першого загального перепису населення 1897 р.⁴⁴ та ін.

Таблиця говорить про те, що головним фактором зростання населення був природний приріст. Така ж картина мала б місце і в тому разі, коли б ми взяли дані повітів (не наводимо їх, щоб уникнути надмірного нагромадження цифрового матеріалу).

⁴² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 513.

⁴³ «Статистический временник Российской империи, Статистика Российской империи».

⁴⁴ «Первая всеобщая перепись населения Российской империи».

Губернії	Приріст населення 100%	В тому числі			
		Механічний		Природний	
		абсолютні цифри	% %	абсолютні цифри	% %
Волинська	1 285 464	399 504	31,1	885 960	68,9
Херсонська	1 136 863	594 115	52,2	543 688	47,8
Катеринославська	914 565	372 850	40,7	541 715	59,3

Розглянемо тепер загальні дані про зростання населення на території повітів України з 1863 по 1897 р. Найбільш швидкими темпами збільшувалось населення трьох південних губерній: Катеринославської (206%), Херсонської (205%) і Таврійської (238%). Взагалі середній процент зростання населення Новоросії дорівнює 218, тоді як на Правобережжі він падає до 175, а на Лівобережжі — до 162. Досить швидке збільшення населення на півдні України пояснюється як колонізацією краю, так і високим природним приростом. Однак Олександрівський повіт Херсонської губернії, за масштабом зростання населення (166%) помітно відстає від сусідніх повітів, що примикають до Полтавської та Київської губерній. Відзначаються й такі повіти, як Аккерманський (160%) Бессарабської губернії і Слов'яносербський (142%) Катеринославської губернії.

Навпаки, Уманський повіт (181%) Київської губернії, Балтський повіт (186%) Подільської губернії і Костянтинівський повіт (194%) Полтавської губернії за темпами зростання примикають до Новоросії. У Харківській губернії досить високий загальний приріст (158%), пояснюється зростанням самого Харкова, бо в останніх повітах (за винятком Сумського) показники коливаються між 150% і 160%, знижуючись у Старобільському повіті до 124%.

Значним зростанням населення (понад 180%) відзначався й північно-західний район України. Його межі не зовсім точно співпадають з межами визначеного нами раніше району високого природного приросту. Велике збільшення населення з 1863 по 1897 р. можна помітити в Остерському повіті Чернігівської губернії, Радомишльському і Київському повітах Київської губернії, у західних і східних повітах Волинської губернії (Житомирський, Волинський, Дубенський, Ковельський, Луцький, Новоград-Волинський, Ізяславський). У Володимир-Волинському та Київському повітах це було викликано механічним приростом населення, а в останніх — і механічним і підвищеним природним приростом.

Отже, всю Україну можна поділити на два основних райони: північний і південний. Північний район охоплює, крім Новоросії, Аккерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабської губернії, Балтський повіт Подільської губернії, Уманський, Канівський, Звенигородський, Черкаський і Чигиринський повіти Київської губернії, Кременчуцький, Кобеляцький і Костянтинівський повіти Полтавської губернії, Івюмський повіт Харківської губернії. Цей район характеризувався інтенсивним зростанням за рахунок механічного і високого природного приросту. Відзначалися високим зростанням населення Катеринославський повіт (внаслідок значного зростання промисловості в Катеринославі), Кримський півострів (з винятково малою густиною населення) і західна частина Херсонської губернії. Тут відіграло значну роль проведення в 1863 р. першої залізниці на Україні від Одеси до Балти, яка в 1869 р. була продовжена до Кременчука, і залізниці Одеса — Київ (1870 р.).

У північному районі високим природним і механічним приростом населення відзначався північно-західний підрайон. До нього входять: Волинська губернія, крім південних Старо-Костянтинівського, Ізяславського, Острозького і Кременецького повітів, Радомишльський повіт Київської губернії і Остерський повіт Чернігівської губернії. Це був підрайон з дуже слабким розвитком продуктивних сил і несприятливими природними умовами. За коефіцієнтом природного приросту (1,8—2,2) і за темпами зростання населення (180—200%) він нагадує південний район «нової» колонізації.

Таким чином, вивчення природного і механічного приросту населення України у другій половині XIX ст. і співставлення цих факторів показують, що одним з наслідків швидкого розвитку капіталістичних відносин, який почався із скасування кріпосного права, були значні міграції міського і сільського населення. Розшарування селянства, зубожіння народних мас у місті й селі штовхало позбавлені засобів до існування маси людей на пошуки нових земель, зокрема на півдні України. Проте пояснити значне збільшення населення в колонізованих районах, головним чином, міграційними причинами було б невірно. Основним джерелом зростання народонаселення навіть у цих районах все ж був високий природний приріст.

БІЛЬШЕ ВИМОГЛИВОСТІ Й СУМЛІННОСТІ У ВИСВІТЛЕННІ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ

За останній час з'явилося чимало праць, які висвітлюють боротьбу радянського народу на фронтах, у підпіллі і партизанських загонах в роки Великої Вітчизняної війни. Проте героїка боротьби трудящих західних областей України, зокрема, Львівщини, висвітлена ще недостатньо. До того ж праці деяких авторів показують події цього періоду поверхово і суб'єктивно. На нашу думку, це стосується, зокрема, книги Степана Маківки «Народна гвардія імені Івана Франка»⁴⁵. Під заголовком автор зауважує «Із спогадів підпільника», а в передмові вказується, що «автор обмежується лише окремими, добре йому відомими фрагментами». Крім того, автор заявляє, що матеріалами для написання книги послуужили особисті переживання, спогади деяких народногвардійців, а також окремі архівні документи. На жаль, читач позбавлений можливості прослідкувати, якою мірою ці матеріали були використані, бо в книзі немає посилань ні на архівні документи, ні на спогади учасників «Народної гвардії».

Книга відкривається розділом «Новий порядок». Ця назва зобов'язувала автора охарактеризувати окупаційний режим гітлерівців, показати, що являв собою в економічному і політичному відношенні «новий порядок» фашистського імперіалізму, його колонізаторську політику, систему масового винищення народів. Лише за неповними даними, у Львівській області і в м. Львові було розстріляно окупантами 600 тис. чоловік⁴⁶, вивезено в Німеччину в 1941-1942 рр. понад 300 тис. чоловік⁴⁷. Проте про все це нічого немає в книзі. Натомість у ній розповідається про те, як автор не помітив поділу трамваю на дві частини і потрапив у німецьку частину і т. п. Відомо, що в період німецько-фашистської окупації Львів був перейменований на Лемберг. Але чомусь в книзі названо: вулиця Чапаєва (стор. 8), бульвар Першого Травня (стор. 9—10), кінотеатр «Україна» (стор. 48), вулиця Чкалова (стор. 66), вулиця Ватутіна (стор. 102). До речі, цих назв не було навіть у період Радянської влади 1939—1941 рр. Неправдоподібно звучить розповідь про зустріч члена «Народної гвардії» П. Перчинського з фашистським патрулем (стор. 31—32).

Занадто примітивною і легкою показана в книзі робота підпільників. Так, автор, висвітлюючи діяльність підпільниці Х. Дацюк, пише, що при виході з кіно «Христя, користуючись з тісноти та поспіху, запихає людям у кишені листівки» (стор. 48). Великий сумнів викликає план, який нібито був запропонований досвідченим і енергійним підпільником І. Вовком і потім прийнятій організацією: «два з них (підпільників.— Г. В., В. В.) розклеюватиме листівки, а три, озброєних пістолетами, стоятиме на сторожі» (стор. 40). Листівки розповсюджувала велика група народногвардійців і, звичайно, не «хороводом» і не озброєними. Розділ «Друкарська машинка» (стор. 33—37) від початку до кінця є видумкою автора. Автору потрібно було б показати, що в обстановці кривавого фашистського режиму, постійних облав, мерзенних дій польських і українських буржуазних націоналістів і церковників робота підпільників була складною і небезпечною, а не такою примітивною, як у книзі «Народна гвардія».

Читаючи сторінки «Народної гвардії», важко встановити, коли і як створювалась і оформлялась організаційно підпільно-партизанська організація «Народна гвардія». Автор робить спробу показати зв'язок львівського підпілля з польським на першому етапі його виникнення, проте це показано настільки туманно, що залишається незрозумілим, хто ж були справжні організатори й керівники «Народної гвардії». Не можна погодитися з автором, що вся організаційна робота по оформленню підпілля Львівщини у «Народну гвардію» здійснювалась П. Перчинським, С. Маківкою, а також Зяєю і Жуковським, які були зв'язані з Варшавою і прізвища яких мимохідь згадуються автором.

Дослідження матеріалів показує, що підпільно-партизанська організація «Народна гвардія» створилась з ініціативних груп, яких автор зовсім не висвітлює, хоч і намагається зробити узагальнення і представити «Народну гвардію» в цілому. Не відповідають дійсності багато фактів, описаних у розділі «Присяга і статут» (стор. 27—30). Чомусь керівний орган організації — Рада округу «Народної гвардії» — названа областю Радою.

В боротьбі за створення «Народної гвардії», в початковий період діяльності підпільників, велике організуюче й пропагандистське значення мала преса. За допомогою радіоприймачів народногвардійці приймали зведення Радінформбюро, використовуючи їх у листівках, газетах і відозвах, які друкувались українською, польською і німецькою мовами. Видавались українською і польською мовами щотижнева газета-листівка «Но-

⁴⁵ Степан Маківка, Народна Гвардія імені Івана Франка (Із спогадів підпільника), Книжково-журнальне вид-во, Львів, 1959, 128 с.

⁴⁶ «Нюрнберзький процес над головними німецькими воєнними преступниками, Сборник материалов в семи томах», т. I, М., 1957, стор. 122.

⁴⁷ Державний архів Львівської області, ф. 30, спр. 34, арк. 6.

вини дня» і газета «Боротьба», яка потім дістала назву «Партизан». Підпільна преса несла в народні маси правду про героїчну боротьбу Радянської Армії на фронті, викривала фальшиву пропаганду гітлерівців та їх прислужників — українських буржуазних націоналістів і вселяла віру в правоту нашої загальної справи.

Дієвість пропаганди підпільників серед населення змушені були визнати навіть фашисти. Так, начальник відділу фашистської пропаганди у Львові Райш у своєму звіті в Берлін писав: «Встановлено, що в багатьох місцях... генерал-губернаторства діє ворожа пропаганда, поширюються листівки й прокламації... Ця пропаганда має ефективний і постійний вплив на всі питання»⁴⁸. Проте автор не показує цієї великої роботи підпільників, а там, де він говорить про видання підпільної преси, не завжди вірно відображає дійсність. У книзі применшується роль М. Березіна як редактора газет і автора багатьох листівок. Водночас у спогадах перебільшується роль В. Сергванцева, який нібито поряд з обов'язками технічного редактора писав тексти листівок. Не відповідає дійсності твердження, що до складу постійних працівників редакції були введені Х. Луник і К. Скрипка, що після масових арештів, зокрема керівного складу народногвардійців, відновлювали роботу преси «Народної гвардії» Х. Луник, М. Путько, С. Маківка. Насправді ініціатива відновлення видання підпільної преси належить М. Березіну і К. Куриляку, які уникнули арешту. Відновлення ж перерваних зв'язків і організація поширення листівок здійснювались у ті дні Д. Тарнавським, П. Путько, Х. Дацюк, С. Проць, С. Ходжайовою та ін.

Всупереч дійсності автор всі бойові операції зводить до діяльності двох осіб — П. Перчинського і А. Гапи. Потрібно зауважити, що участь П. Перчинського й А. Гапи в будь-яких операціях архівними матеріалами не підтверджується. Замість висвітлення справжніх героїв, їх боротьби з окупантами, деякі сторінки книги заповнені загальними, малопереконливими фразами (стор. 73—75 та ін.). Прикрим, є те, що в книзі ряд прізвищ та імен деяких народногвардійців даються неточно. Так, на стор. 33 Василь Грушин називається Якимом; Володимир Сергванцев став Михайлом Сергванцем (стор. 35); Махайла Дармогря названо Миколою (стор. 75); замість Держило написано Добжило (стор. 123) і т. д.

Книга С. Маківки «Народна гвардія» — це особисті спогади, а не наукове дослідження. Проте все ж автору слід було б більш сумлінно поставитись до висвітлення подій і діяльності людей, зв'язаних з підпільно-партизанською організацією «Народна гвардія». Це потрібно брати до уваги всім тим, хто пише мемуари. Бажано, щоб за висвітлення діяльності «Народної гвардії» взялись також науковці.

Г. С. ВАКУЛЕНКО,
В. Д. ВАРЯГІНА

* * *

У 1960 р. вийшла книга Л. І. Волошинова «Октябрь в Крыму и Северной Таврии»⁴⁹. Книга написана на великому архівному матеріалі з фондів Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Центрального державного архіву Військово-Морського флоту СРСР, партархіву Кримського обкому КП України, Державного архіву Кримської області та інших архівів України. В цій замітці ми не торкаємося того, наскільки автору вдалося в своїй праці розв'язати поставлені проблеми — для цього потрібна спеціальна рецензія, — а подивимося на книгу з джерелознавчого боку, тобто, як Л. І. Волошинов використав архівні документи, причому лише з одного (150) фонду партархіву Кримського обкому КП України. Ми змушені спинитися на цьому питанні тому, що автор в ряді місць порушує принцип використання архівних джерел при дослідженні історичних подій.

В чому ж полягають недоліки авторського методу використання архівних матеріалів? Л. І. Волошинов підійшов некритично до використання документів. Так, на стор. 48 своєї книги, де говориться про страйк на Сімферопольському аероплановому заводі Анатра, він посилається на джерело, яке є записом, ніким не завереним, до того ж без дати і автора. У деяких місцях книги автор робить посилаєння на архів, в той час як документи вже опубліковані. Нариклад, «Выписки из протокола заседания пленума Главного Совета Всероссийского Союза земельных собственников» від 29 липня 1917 р., на які посилається автор на стор. 50, були опубліковані в 1927 р. в «Красном Архиве» (№ 2 (21), стор. 103—104). Резолюція фракції більшовиків Севастополя і «Воззвание Балаклавского комитета РСДРП (большевиков)», фрагменти з якого автор наводить на стор. 87 і 107, були вміщені в газеті «Известия Севастопольского Совета» № 182 і 197 від 6 і 25 січня 1918 р.

Л. І. Волошинов занадто вільно поводиться з архівними документами, намагаючись підігнати їх під раніше вироблену ним схему. Так, на стор. 19, посилаючись на спогади

⁴⁸ Державний архів Львівської області, ф. 30, оп. 2, спр. 213, арк. 10.

⁴⁹ Л. Волошинов, Октябрь в Крыму и Северной Таврии, Крымиздат, Симферополь, 1960, 135 с.

одного з активних учасників революційних подій в Криму — М. К. Сапронова, він наводить цифри про кількість військових моряків (понад 35 тис.) і учасників ополчення (близько 3 тис.), а також про чисельність есерів (майже 20 тис.) і меншовиків (близько 4,5 тис.) у Севастополі. Проте сам Сапронов у своїх спогадах говорить лише про одну есерівську організацію, яка в червні 1917 р. налічувала близько 29 тис. чоловік⁵⁰. Інших цифр у спогадах Сапронова взагалі немає. На стор. 25 Л. І. Волошинов пише, що «більшовицька партійна організація розповсюджувала в Севастополі, на кораблях і в частинах більшовицькі листівки і прокламації, а також газети ЦК РСДРП(б) «Правда» і «Солдатская правда», катеринославську «Звезду», харківський «Пролетарій» (орган Донецько-Криворізької обласної організації більшовиків), які більш-менш регулярно доставлялись у Севастополь». В джерелі, на яке посилається автор, згадується лише газета «Правда» та говориться про її революціонізауючу роль⁵¹. Не співпадає з джерелом і твердження автора, яке міститься на стор. 53. Він пише, що більшовики Ялти виділились у самостійну організацію в жовтні 1917 р. і що в «склад комітету РСДРП(б), вибраного 19 жовтня, ввійшли: С. Булевський (голова), Я. Ю. Тарвацький, Іванов, Озолін та інші товариші, всього в комітеті було 7 чоловік». У джерелі, на яке посилається Волошинов, говориться: «В Ялті існує ініціативна група більшовиків, в склад якої входив Ян Булевський та ін., яка оформилась до вересня місяця у комітет»⁵².

Викликають заперечення дані про склад першого Таврійського Центрального Виконавчого Комітету Рад солдатських, робітничих і селянських депутатів. Автор пише, що в комітет входило 9 чоловік: 7 більшовиків і 2 лівих есерів (стор. 116). З джерела, на яке він посилається, видно, що в Таврійський Центральный Виконавчий Комітет були обрані: від більшовиків 5 членів і 5 кандидатів, від лівих есерів членами комітету були обрані 3 чоловіки і кандидатом — один⁵³. На стор. 117 написано: «Відповідно до постанови Всеросійського з'їзду моряків Центрофлот є органом військовотехнічним і господарським, в політичному ж відношенні він відповідальний перед ЦВК Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів...». В оригіналі цієї постанови говориться, що Центрофлот «відповідальний перед ГВК (Губвиконкомом.— І. К.) Рад Р. С. і С. депутатів...»⁵⁴.

Зовсім недопустимим у дослідницькій роботі є те, що посилання не співпадають з джерелами, на які робиться поклик. А такі факти мають місце в книзі Л. І. Волошинова (стор. 27, 58, 115 та ін.).

Ми далекі від думки, що автор у своїй книзі відходить від історичної правди, проте згадані недоліки у використанні архівних джерел свідчать про необхідність приділяти справі використання архівних матеріалів більше відповідальності.

І. П. КОНДРАНОВ

* * *

В 1960 р. вийшла перша частина книги «История города-героя Севастополя»⁵⁵. Цінність книги полягає в тому, що в ній систематизовані і послідовно викладені найвідатніші в історії міста-героя події. Проте в книзі зустрічаються і неточності. На деяких з них слід коротко спинитись.

Гребну Лиманську флотилію, яка діяла разом з російськими військами при штурмі Очакова, автори чомусь називають Дніпровською (стор. 42). Не відповідає документальним даним і твердження авторів, що рішення заснувати Миколаїв Потьомкін прийняв після взяття Очакова. Ордер Потьомкіна на будівництво суднобудівної верфі на Інгулі датований 21 липня 1788 р., а Очаків був взятий 6 грудня 1788 р.

В книзі зустрічаються невідповідності при висвітленні одних і тих же фактів. На стор. 29 сказано, що в Севастопольській бухті шашіль не водився, а на стор. 42 говориться, що підводна частина кораблів терпіла від шашелю і при Ушакові вперше стали обшивати підводну частину суден міддю для охорони від пошкодження. Нарешті, на стор. 60 сказано, що підводну частину кораблів стали обшивати міддю в 1808—1825 рр., тобто тоді, коли вже Ф. Ф. Ушакова не було на Чорноморському флоті.

На стор. 64 читаєм повідомляється, що «царський уряд всіляко сприяв розвитку класу буржуазії в містах». Для підтвердження цього висновку наводиться факт, що купцям і ремісникам Севастополя були надані з 1 січня 1838 р. по 1 січня 1848 р. заохочувальні пільги. Насправді, уряд Миколи I за весь період свого існування проводив

⁵⁰ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 150, оп. 150, од. зб. 1578, арк. 12.

⁵¹ Там же, од. зб. 354, арк. 5.

⁵² Там же, 354, арк. 5.

⁵³ Там же, од. зб. 110, арк. 97.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ «История города-героя Севастополя, 1783—1917», Изд-во АН УССР, К., 1960.

реакційну політику, спрямовану на охорону панування дворян-кріпосників. З одного факту автори зробили неправильне узагальнення. Справа в тому, що в Севастополі Миколаєві у період 1828—1831 рр. була паралізована внутрішня міська торгівля, бо при введенні смуги осілості в цих містах було заборонено проживання єврейських купців, в руках яких перебувала торгівля. Бажаючи залучити в Севастополь і Миколаїв інших іногородніх купців, М. П. Лазарев клопотався про широкі пільги для купців, що переселялися, проте царський уряд погодився лише на урізані пільги, що не змогли, звичайно, радикально виправити становище.

Автори помилково твердять, що під час командування Чорноморським флотом адмірала М. П. Лазарева у Херсоні будувались лінійні кораблі (стор. 88). В дійсності, будівництво лінійних кораблів у Херсоні було припинене в 1824 р., а М. П. Лазарев на Чорноморському флоті служив з 1832 р.

Неточним є повідомлення про те, що служба на флоті в період до Кримської війни продовжувалась 20 років. Цей строк служби відносився лише до стройових матросів флотських, ластових і гвардійських екіпажів при умові позитивної атестації начальства. Матроси берегової служби в гвардійських екіпажах служили 22 роки, а в інших частинах, в тому числі й робочих екіпажах, служба продовжувалась 25 років.

Великим непорозумінням є вміщений на стор. 261 фотознімок з підписом «Броненосець «Князь Потемкин-Таврический». Замість броненосця, який став популярним і всім відомим, тут зображено якийсь інший корабль. Події, зв'язані з повстанням на броненосці «Потемкин» в тексті книги датовані за новим стилем, а в хронологічній таблиці, яка вміщена в кінці книги, дати подаються за старим стилем.

Все це показує, що авторам потрібно більше приділяти уваги достовірному висвітленню історичних подій і фактів.

Я. Л. ЖУРАВЕЛЬ

РЕЦЕНЗІЇ

В. І. ЛЕНІН І РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

А. Д. Ярошенко, Під ленінським прапором (В. І. Ленін і революційний рух Західної України), Книжково-журнальне вид-во, Львів, 1961, 96 с.

Історія революційно-визвольної боротьби трудящих західно-українських земель, як і трудящих усього світу в епоху імперіалізму, тісно пов'язана з ім'ям В. І. Леніна. За останні роки з'явилося кілька праць, в яких висвітлюється питання про поширення ленінських ідей та про зв'язки Володимира Ілліча з передовими діячами революційного руху на західноукраїнських землях. Однією з спроб розробити і узагальнити деякі найбільш істотні питання теми «В. І. Ленін і революційний рух Західної України» є брошура А. Д. Ярошенка.

Використаний автором багатий фактичний матеріал переконливо свідчить, що вже з кінця 90-х років XIX ст. ленінські ідеї стали проникати в Галичину. В брошурі наводяться цікаві дані про поширення ленінських ідей на західноукраїнських землях, їх вплив на розвиток революційно-визвольного руху. В. І. Ленін боровся проти українських буржуазних націоналістів і, приділяючи велику увагу боротьбі трудящих Галичини, ставив перед партією більшовиків як одне з найважливіших завдань «пробудити, просвітити і розврушити українців і австрійських, і російських»¹.

Найбільш вдалим у брошурі є другий розділ, в якому йдеться про вплив ідей Великого Жовтня, ідей ленінізму на розвиток революційного руху на західноукраїнських землях, про ту велику увагу, яку В. І. Ленін приділяв Комуністичній партії Східної Галичини з часу її виникнення. Автору вдалося встановити прізвища ряду осіб — представників західноукраїнських трудящих, які зустрічалися з В. І. Леніним. В останніх двох розділах брошури розповідається про боротьбу трудящих західноукраїнських земель під проводом Комуністичної партії за втілення ленінських ідей в життя. Успіхи революційного руху в Західній Україні були обумовлені поширенням ленінського

вчення, яке стало могутньою зброєю визвольної боротьби серед широких мас. На яскравих прикладах революційних перетворень автор переконливо показує, що в наш час роль марксизму-ленінізму як рушійної сили історичного розвитку зростає з кожним днем.

Водночас праця А. Д. Ярошенка не позбавлена недоліків. Ввівши у науковий обіг ряд маловідомих та не відомих досі фактів, деталізуючи висвітлені вже ним самим та іншими дослідниками окремі питання, автор обійшов ряд важливих питань теми. Це, насамперед, стосується розділу «В. І. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях наприкінці XIX—початку XX століття». В цьому розділі автор не розкрив ленінських положень про політичне становище Галичини у складі Австро-Угорської монархії, що є одним з основних недоліків брошури.

Відомо, що з прийняттям у 1867 р. буржуазної конституції Австрія хоч і не стала країною парламентської демократії, однак уже не була такою абсолютистською державою, якою залишалася царська Росія аж до 1917 р. На це не раз вказував В. І. Ленін. Так, у своїй знаменитій праці «Про право націй на самовизначення», говорячи про гноблення царизмом трудящих національних окраїн, він писав, що в цілому ряді випадків пригноблені народи окраїн Росії «мають своїх сородичів по той бік кордону, які користуються більшою національною незалежністю (досить згадати хоча б по західному і південному кордону держави — фінів, шведів, поляків, українців, румунів)»¹. В іншій своїй праці Володимир Ілліч писав: «Крім Галичини, у цього народу (українського — Б. Д., М. В.) немає і бути не може куточка свободи, порівняної звичайно»². В ряді своїх виступів

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 197.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 375.
² В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 109.

В. І. Ленін відзначав вплив революційного руху в Росії на Австрію, який особливо помітний був у роки першої російської революції 1905—1907 рр. Володимир Ілліч зазначав, що звістка про конституційний маніфест царя відіграла вирішальну роль в остаточній перемозі загального виборчого права в Австрії, що це було результатом наполегливої боротьби робітничого класу і всіх демократичних сил країни, ряду гандіозних демонстрацій та загального страйку. Автор чомусь не використав ті ленінські праці, в яких Володимир Ілліч різко засуджує політику царського самодержавства та чорносотенно-реакційних російських кіл по відношенню до тієї частини українських земель, що перебували під гнітом Австро-Угорщини.

Ці та інші ленінські положення про політичне становище Галичини у складі Австро-Угорської монархії мають надзвичайно важливе значення для вірного розуміння особливостей суспільно-політичного руху на західноукраїнських землях в період перебування їх у складі Австро-Угорщини.

Нааявність більших політичних свобод у Галичині в порівнянні з Російською імперією аж ніяк не означала, що Галичина могла бути центром об'єднання всіх українських земель, як про це твердили українські буржуазні націоналісти, проповідуючи теорію так званого «українського П'ємонту». Таким центром об'єднання могли бути основні українські землі, що перебували у складі Росії — центри міжнародного революційного руху з кінця XIX — початку XX ст., — в якій під керівництвом В. І. Леніна утворилася революційна марксистська партія нового типу, що піднімала трудящих на боротьбу за знищення соціального і національного гніту, за встановлення диктатури пролетаріату.

Окремі положення брошури вимагають глибшого обґрунтування. Наприклад, на стор. 27—28 автор пише: «Ленінські праці з національного питання, як і його часті

виступи в більшовицькій «Правде», знахдили широкий відгук і зрозуміння серед передової громадськості Східної Галичини Керована В. І. Леніним «Правда», як рідше ленінська «Искра», була дуже поширена в Галичині». Це положення не зовсім точне, бо, як відомо, ленінська «Искра» видавалась за кордоном і один з головних шляхів транспортування її в Росію проходив через Львів. Це значною мірою сприяло її поширенню в Галичині. Легальна більшовицька газета «Правда» виходила в Петербурзі і в Галичину потрапляли лише окремі її екземпляри. Надсилалися вони як правило, російським політичним емігрантам. До того ж, для підтвердження своєї думки А. Ярошенко не наводить жодних фактів.

Зовсім мало говориться в брошурі про зв'язки В. І. Леніна і очолюваної ним редакції загальноросійської політичної газети «Искра» в 1901—1903 рр. з Галичиною не використав багатого й цікавого листування редакції ленінської газети за ці роки.

В рецензованій праці мають місце й фактичні неточності. Так званий «дементьєвський шлях» транспортування ленінської «Искры» проходить не через Відень — Львів — Броди, як твердить автор на стор. 11 а через Відень — Львів — Тернопіль. Журнал «Жизнь», пише А. Д. Ярошенко на стор. 17, виходив у 1900—1902 рр. у Петербурзі. Насправді ж у Петербурзі цей журнал видавався з 1897 до 1901 р.; в 1902 він виходив уже за кордоном. Більшовицька нелегальна газета «Пролетарий» виходила за кордоном не весь час (1906—1909 рр.), як на це вказано в брошурі (стор. 25), а лише з № 21.

В цілому брошура А. Д. Ярошенка заслуговує позитивної оцінки. Її з інтересом читають широкі кола громадськості — пропагандисти, вчителі, студенти.

Б. К. ДУДИКЕВИЧ
М. М. ВОЛЯНИУ

ШКІЛЬНИЙ ПІДРУЧНИК З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

В. Дядиченко, Ф. Лось, В. Спицький, Історія Української РСР, Підручник для 7—8 класів восьмирічної школи, За редакцією проф. Ф. Лося, Вид-во «Радянська школа», К., 1962, 182 с.

В історичних рішеннях XXII з'їзду КПРС, що накреслив величуну програму будівництва комунізму в нашій країні, важливе місце приділяється вихованню нової людини — активного будівника комуністичного суспільства. Для формування в підрастаючого покоління марксистсько-ленінського світогляду й глибокої комуністичної ідейності велике значення має оволодіння знаннями з історії. «Викладання

історії та інших загальноосвітніх предметів у школі, — підкреслюється в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 8 жовтня 1959 р., — покликано виховувати молодь у душі комуністичної ідейності й моралі, нетерпимості до буржуазної ідеології, в душі соціалістичного патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, глибокої поваги до праці і сприяти підготовці учнів до активного громадського життя»

Значну пізнавальну і виховну роль відіграє конкретне і яскраве розкриття перед уявами історичного розвитку українського народу, тих велетенських перетворень, що сталися в нашій республіці за роки Радянської влади. В зв'язку з цим особливої уваги заслуговує перший підручник з історії Української РСР для 7—8 класів восьмирічної школи, який нещодавно вийшов у світ.

Перед авторським колективом стояло складне завдання: висвітлити в найстислішій, але дохідливій і зрозумілій для дітей 14—15 років формі героїчну історію українського народу з найдавніших часів до наших днів. Ознайомлення з текстом підручника дає підставу зробити висновок, що автори в цілому успішно справились з цим завданням. Неоціненну допомогу у створенні підручника подали широкі кола вчителів, які брали активну участь в обговоренні рукопису.

Підручник відкривається розділом «Первіснообщинний лад. Стародавні слов'яни», в якому на конкретному матеріалі висвітлюється історія найдавнішого населення на території України. В наступному розділі, присвяченому древньоруській державі, автори розповідають про Київську Русь IX—XI ст., культуру древньої Русі, роздроблення Русі на окремі князівства (XII—XIV ст.), боротьбу проти монголо-татарської навали. Значну увагу приділено в підручнику визвольній боротьбі українського народу в XV—XVII ст., возз'єднанню України з Росією, а також спільній боротьбі народних мас Росії і України проти феодального гніту та іноземних поневолювачів (друга половина XVII—XVIII ст.). При цьому автори намагалися дохідливо показати особливості соціально-економічного розвитку в окремих частинах України, висвітлити найважливіші події в усіх українських землях. У доступній для учнів 7—8 класів формі розкривається характер феодально-кріпосницьких відносин на Україні, висвітлюються розклад феодально-кріпосницької системи господарства і зародження в її надрах капіталістичного укладу.

Значне місце відведено в шкільному підручнику історії України періоду промислового капіталізму та імперіалізму. Виклавши матеріал про скасування кріпосного права і розвиток промислового капіталізму, автори коротко розглядають революційно-демократичний рух на Україні в 60—70-х роках XIX ст., формування робітничого класу України та його революційну боротьбу, поширення марксизму і появу соціал-демократичних організацій на Україні. Цілком вірно зробили автори, виділивши окремо питання «В. І. Ленін — вождь робітничого класу і засновник Комуністичної партії».

З сторінок підручника перед учнем постає героїчна боротьба робітників і селян України, керованих більшовицькою партією, проти ненависного царського самодер-

жавства, буржуазії і поміщиків у період революції 1905—1907 рр., нового революційного піднесення 1910—1914 рр. і Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. Автори розкривають складність і трудність цієї боротьби, показують, як більшовицька партія, очолюючи трудящі маси, рішуче боролася проти меншовиків, есерів і буржуазних націоналістів, що стояли на шляху визволення робітників і селян України з-під нестерпного соціального і національного гніту.

Цілком закономірно, що майже половина обсягу рецензованого підручника присвячена історії України радянського періоду. Внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, в жорстоких битвах громадянської війни трудящі України під проводом Комуністичної партії, при постійній підтримці братнього російського та інших народів нашої країни розгромили внутрішню контрреволюцію та іноземних інтервентів, створили і захистили свою суверенну Українську Радянську державу. За роки Радянської влади в минулому економічно і культурно відстала Україна перетворилася у передову індустріально-когоспну республіку з високим рівнем соціалістичної культури.

Мовою яскравих фактів розповідають автори про героїчні подвиги українського народу на фронті і в тилу під час Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. У підручнику переконливо висвітлено такі питання, що охоплюють, на наш погляд, основні події цього історичного періоду: мобілізація сил українського народу на боротьбу проти ворога, героїчна оборона Києва, Одеси й Севастополя, злodianня німецько-фашистських загарбників на Україні, масова боротьба українського народу в їх тилу, очищення території УРСР від ворога, участь трудящих України в героїчній праці радянського тилу, завершення возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі.

В останньому розділі підручника висвітлюється історія нашої республіки в роки завершення будівництва соціалізму і розгорнутого будівництва комунізму. Автори розповідають про боротьбу УРСР за мир і співробітництво між народами, про активну участь трудящих України у відбудові і дальшому розвитку народного господарства республіки, створенні матеріально-технічної бази комунізму.

В підручнику знайшли належне місце й питання історії української культури. Автори прослідкували процес розвитку науки і освіти, літератури і мистецтва на Україні в період феодалізму й капіталізму, показали хід культурної революції в УРСР.

Позитивною стороною рецензованого підручника, призначеного для учня, є доповнення тексту малюнками та історичними картами, а також виділення курсивом висновків, розрядкою — історико-географічних назв, прізвищ історичних діячів, деяких

виразів і термінів. Безсумнівно, все це буде сприйняти глибокому засвоєнню учнями курсу історії УРСР.

Даючи в цілому високу оцінку першому підручнику з історії УРСР для восьмирічної школи, слід указати й на деякі його недоліки та недоробки. Так на стор. 8 автори, говорячи про позитивне значення запровадження християнства (в підручнику жито вираз «позитивне значення християнства», який безпідставно розширює обсяг цього поняття), відзначають, що воно поряд з іншими факторами сприяло зміцненню влади князя. Без відповідних пояснень учителя учням не буде зрозумілим, чому зміцнення влади князя було позитивним явищем у той час. Іноді в тексті, де мова йде про турецьких і шведських загарбників, неправомірно вживаються збірні поняття — «турки», «шведи» (стор. 30, 34, 36 та ін.).

Невдало автори характеризують героїзм і відвагу матроса П. М. Кошки в обороні Севастополя під час Кримської війни (1853—1856 рр.), розповідаючи лише про те, що він підібрав біля ворожої траншеї тіло вбитого російського солдата (стор. 60). А. Желябов представлений на стор. 66 як один з найактивніших представників «Народної волі», хоч, насамперед, він був одним з головних керівників цієї організації. Для учнів буде незрозумілим таке пояснення появи ліберальних народників: «Пізніше, в зв'язку з розвитком капіталізму, народники відмовились від революційної боротьби і стали виразниками інтересів куркульства» (стор. 66).

Яскравий конкретний матеріал про зв'язки І. І. Мечнікова з зарубіжними вченими підмінюється констатуючою фразою про те, що для спілкування з Мечніковим і його колегами в Одесу з'їжджалися вчені з різних країн Європи (стор. 87). На стор. 91 автори пишуть про протоки, які з'єднують Чорне море з Середземним і які прагнула захопити царська Росія під час першої світової імперіалістичної війни, але називають лише одну протоку Дарданелли. Дуже «прямолинійно» говориться в підручнику про те, що «на день перемоги Жовтневої революції в Петрограді у великих містах України більшовики ще не добились більшості в Радах» (стор. 101). На стор. 118 недоречною є згадка про комуністичні суботники, про які детально розповідається на стор. 125.

Висвітлюючи історію Радянської України, автори не уникли персоніфікації у викладі матеріалу. Часто зустрічаються такі вирази: «кіннота Г. Котовського», «танки генералів П. Рибалки і А. Кравченка», «партизанські з'єднання С. Ковпака, О. Сабурова, О. Федорова», хоч слід було б підкреслити керівну роль названих діячів.

Кілька разів у підручнику (стор. 139) згадується про вбивство у Львові (квітень 1936 р.) безробітного робітника, прізвище якого (Владислав Козак) чомусь не названо.

Ряд недоліків є в оформленні ілюстрацій і карт підручника. Наприклад, на мапю «Козацька зброя» краще необхідно було дати нумерацію видів зброї, а нижче — їх назви. Невдало підібрана заставка до п'ятого розділу. Розділ присвячений вивченню розкладу феодально-кріпосницького ладу і зростанню капіталістичних відносин, а на заставці зображено муштру солдатів. Картина художника М. Самокиша «Перехід Червоної Армії через Сиваш» чомусь названа «Перехід Сиваша».

На карті «Україна в XVI ст.» (стор. 18) є позначення — «західна границя російських земель у складі Речі Посполитої». В межах цього кордону знаходяться Україна і Білорусія, хоч вони раніше не входили до Російської держави. В легенді до карти вміщеної на стор. 39, наводиться дата Колюшчини 1768—1769 рр., а в тексті і хронологічній таблиці вірно — 1768 г. Складач допустив в легенді до карти «Зміна західних кордонів УРСР в 1939—1940 рр. 1945 р.» (стор. 159) прикрий помилку, значивши, що в 1940 р. Бессарабія була возз'єднана з Радянською Україною.

Крім названих вище недоліків, у тексті підручника нерідко зустрічаються мовно-стилістичні огріхи. Наприклад, на стор. 8 після розповіді про появу в Києві шкід, без будь-якого переходу автори пишуть: «Такою ж могутньою державою була Київська Русь і за наступника Володимира-Ярослава Мудрого (1019—1054)». Потребують мовно-стилістичного уточнення й деякі інші місця книги.

Підсумовуючи розгляд підручника з історії УРСР в цілому, можна сказати, що він, незважаючи на відзначені недоліки, написаний на рівні тих високих вимог, які ставляться до такого типу підручників. Авторі провели копійку роботу щодо підбору і групування історичного матеріалу, приклади чимало зусиль, щоб виклад цього матеріалу був доступний для учнів 7—8 класів восьмирічної школи. Дуже бажаво було б дати після підрозділів питання для повторення учнями пройденого матеріалу, невеликі нескладні уривки з історичних документів, над якими вони могли б працювати на уроці і вдома.

В рецензованому підручнику на конкретному й яскравому фактичному матеріалі переконливо показано вирішальну роль на родних мас в історії, а разом з цим і значення діяльності видатних історичних діячів. Червоною ниткою пронизує текст ідея про віковичну непорушну дружбу українського і російського народів. Працюючи з підручником, учні одержать чітке уявлення про організуючу і керівну роль Комуністичної партії в боротьбі трудящих мас за визволення від соціального і національного гніту, в створенні першого в світі соціалістичного суспільства, в розгорнутому будівництві комунізму.

І. О. ГУРЖІЙ

ЦІННА ІСТОРІОГРАФІЧНА ПРАЦЯ

В. Г. Сарбей, Історичні погляди О. М. Лазаревського,
Вид-во АН УРСР, К., 1961, 192 с.

О. М. Лазаревський—прогресивний буржуазний історик України другої половини XIX ст. Предметом його досліджень була, насамперед, соціально-економічна історія Лівобережної України другої половини XVII—XVIII ст. Зроблений ним на підставі великого документального матеріалу висновок про внутрішні причини закріпачення селян так званої Гетьманщини є певною його заслугою. О. М. Лазаревський крок за кроком досліджував шляхи, якими старшина захоплювала землю селян і козаків, що опинилась у їх володінні після визвольної війни 1648—1654 рр. У своїх працях він дав широку картину перетворення народних мас у безправних кріпаків. Цей процес завершився поширенням загальноімперського кріпосного права на Лівобережне селянство згідно з царським указом 1783 р.

Висвітленню світогляду О. М. Лазаревського і присвячена праця В. Г. Сарбея. Для її написання автору крім численних праць вченого, використав документальні матеріали. У вступній частині дається змістова характеристика літератури, присвяченої О. М. Лазаревському, піддається гострій критиці буржуазно-націоналістична історіографія, представники якої (М. Василенко, М. Грушевський та ін.), ідеалізуючи козацьку старшину, наголошували на «конструктивній» діяльності її і «розносили» О. М. Лазаревського. Разом з тим у монографії правильно піддано критиці тих радянських авторів, які ідеалізують О. М. Лазаревського, «наближаючи» його до революційних демократів, підкреслено, що Лазаревський, будучи прогресивним істориком, все ж завжди лишився на буржуазно-ліберальних позиціях. Про це свідчить хоча б те, що він усе своє життя був палким прихильником «селянської» реформи 1861 р.

У двох розділах монографії дається ґрунтовний аналіз творчості О. М. Лазаревського, його численних праць з соціально-економічної історії Лівобережної України. Автор вказує, що одним з визначних творів О. М. Лазаревського є монографія «Малороссийское посолитое крестьянство», яка визначила основні напрями його дальшої наукової діяльності. Виняткове місце серед його праць займає «Описание старой Малороссии». Хоч вчений і не встиг завершити цю працю (видано лише 3 томи з 10), але й те, що ним зроблено, є наслідком величезної роботи над матеріалом, що стосується історії землеволодіння на Лівобережній Україні другої половини XVII—XVIII ст. Особливу увагу О. М. Лазаревський звернув на старшинське і монастирське землеволодіння. У монографії дається аналіз названої праці, підкреслюється надзвичайна документальна насиченість її, що

становить одну з головних цінностей творчого багажу вченого. Передусім за це Лазаревського цінують і радянські вчені.

О. М. Лазаревський не зумів дати класового аналізу діяльності Мазепи, але на противагу буржуазним націоналістам (Уманцю, Грушевському та ін.) вважав його зрадником, проповідував дружбу українського і російського народів. Він був також противником ідеалізації особи Полуботка. Всупереч буржуазним націоналістам, які показували Полуботка «жертвою» і «мучеником за загальнонародні інтереси», Лазаревський зобразив його ідеологом верхівки козацької старшини, насильником і катом простого народу. О. М. Лазаревський, як вказується в монографії, виступав також проти буржуазно-націоналістичної концепції історії козацтва на Україні. Хоча вчений не дав цільної теорії походження козацтва, але він зумів спростувати погляди В. Антоновича, який вважав козацтво виявом «демократизму» і «свободолюбства», що нібито були властивими тільки українському народові. Лазаревський наближався до правильного з'ясування причин походження козацтва і його ролі в історії України. У монографії говориться, що еkleктичним «теоретизуванням» буржуазно-націоналістичних істориків Лазаревський протиставив свій висновок: саме на основі протесту проти «польських порядків» народилося українське козацтво. І хоч у даному разі Лазаревський неправомірно отожднював поняття «феодално-кріпосницькі порядки» з поняттям «польські порядки», в цілому він звертав увагу на головне при поясненні питання про причини походження українського козацтва і тим самим стояв значно ближче до правильного, наукового розуміння цього питання, ніж українські буржуазно-націоналістичні історики» (стор. 91).

Ряд важливих і правильних думок висловив О. М. Лазаревський про визвольну війну 1648—1654 рр. Зокрема він високо оцінював діяльність Богдана Хмельницького, його боротьбу за воз'єднання України з Росією. Але, правильно вказує автор, Лазаревський, як буржуазний історик, не розумів, що вирішальною рушійною силою визвольної війни було селянство, і називав війну «революцією Хмельницького». Тим самим він ігнорував народ як творця історії. Помилкою Лазаревського слід вважати і те, що він підкреслював не спільні риси історичного розвитку і характеру українського і російського народів, які воз'єдналися, а «різницю», що нібито відділяла український народ від російського.

Вказуючи на ці негативні сторони праць О. М. Лазаревського про визвольну війну, автор відзначає водночас цінність вперше

зібрано ним великого архівного матеріалу. Займаючись історією старшинського землеволодіння і закріпачення селянства і козаків, Лазаревський починає її від визвольної війни 1648—1654 рр., коли в землеволодінні сталися значні зміни. Але він висуває положення, яке не відповідає дійсному станові речей. У своїй праці «Малороссийское посполитое крестьянство» він твердив, що земля, яка належала польським панам, після визвольної війни перейшла до тих, хто її обробляв. Автор монографії зауважує, що така постановка питання не відповідає дійсності, бо крім селян і козаків, існувала українська шляхта, старшина, духовництво, а також російські поміщики, які були носіями феодально-кріпосницького ладу на Лівобережній Україні.

Велику увагу у своїх працях О. М. Лазаревський приділяв вивченню концентрації старшинського землеволодіння, він розглядав різноманітні форми земельної власності і шляхи, якими йшов процес закріпачення селянства. Одним з підступних і дуже поширених засобів, що використовувалися українськими поміщиками на шляху до повного закріпачення феодально залежного населення, було «поселення на слободи», що, як відзначав Лазаревський, становило привілеї лише військової старшини. Великого поширення набув цей засіб у зв'язку з відносною, ще не регламентованою законом свободою переходу селян, яка існувала на Лівобережній Україні в другій половині XVII — на початку XVIII ст. Серед архівних документів Лазаревський виявив багато скарг козаків і селян на насильне загарбання їхніх земель поміщиками і зробив правильний висновок, що насильні дії козацької старшини відіграли серйозну роль у зростанні великого феодального землеволодіння на Лівобережній Україні. У працях Лазаревського наводяться численні документальні акти про вимушений продаж та занепад господарства того чи іншого селянина або козака.

Великий документальний матеріал О. М. Лазаревського про відверті загарбницькі дії козацької старшини для збільшення її земельної власності відбиває типове явище в історії великого феодального землеволодіння на Лівобережній Україні в другій половині XVII і в XVIII ст. Численні документально обгрунтовані факти з праць Лазаревського допомагають радянським історикам у спростуванні фальшивих буржуазних націоналістів про «безкласовість» українського народу. Але сам Лазаревський, як правильно вказує автор, не зміг дати наукового аналізу виявленого ним архівного матеріалу. Дослідник не побачив, що факти насильства при загарбанні земель козаків і селян викривали класове, кріпосницьке обличчя козацької старшини. Для Лазаревського представники козацької

старшини, що насиллям над трудящими збільшували ової й без того величезні володіння, були в основному лише «здиришками». До оцінки козацької старшини — українських поміщиків-кріпосників — Лазаревський підходив головним чином з психологічного боку. Класової природи поміщиків він не зрозумів, як не зрозумів і класової боротьби, що точилася між експлуатованими і експлуаторами.

Відаючи належне О. М. Лазаревському, пише автор, відзначаючи позитивне значення його творчої спадщини, не можна не зважити також на недоліки й хиби, властиві працям Лазаревського і породжені, головним чином, класовою обмеженістю поглядів історика. Буржуазно-ліберальний світогляд Лазаревського обумовив не тільки методологічно хибу основу його праць, а й часто був причиною помилкових висновків історика при вирішенні ним конкретних питань історії України. Радянська історіографія використовує з творчої спадщини О. М. Лазаревського матеріали, що становлять наукову цінність, і рішуче відкидає буржуазно-ліберальні нашірвання. Автор вказує на те, що тільки радянська історична наука, ґрунтуючись на марксистсько-ленінському вченні, розв'язала ті проблеми історії України, над якими багато років працював О. М. Лазаревський.

В цілому монографія заслуговує позитивної оцінки. Проте слід вказати на ряд її недоліків. Автор полемізує з Лазаревським з приводу негативної оцінки ним Запорізької Січі XVIII ст. На думку автора, Січ була постійним вогнищем антифеодальної боротьби українського народу. Таке визначення Січі є неточним, а, отже, й неправильним. Січ у цілому ніколи не була антифеодальною організацією, на її території постійно точилася гостра класова боротьба. Не треба також забувати і того, що у XVIII ст. Січ перебувала на службі у царського уряду і була одним з його форпостів на Півдні.

У монографії звертають на себе увагу численні і одноманітні критичні зауваження автора з приводу тієї чи іншої думки Лазаревського. Спочатку В. Г. Сарбей, як правило, хвалить історика, а потім тут же звинувачує його за те, що він стоїть на ліберальних позиціях. І так трапляється дуже часто. Було б краще, скоротивши кількість негативних «реплік», дати концентровану критику поглядів історика, наприклад у кінці кожного розділу. Автор досить ґрунтовно дослідив усі основні праці О. М. Лазаревського, вивчив проблеми, яких торкався історик у своїй творчості, і дав йому марксистсько-ленінську оцінку. Монографія — цінна праця на тему, досі ще ґрунтовно не досліджена в радянській історіографії.

Ф. О. ЯСТРЕБОВ

КАПІТАЛЬНА ПРАЦЯ ПРО ДРЕВНІЙ КИЇВ

М. К. Каргер, Древний Киев, Очерки по истории материальной культуры древнерусского города, т. I, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1958; 579 с.; т. II, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1961, 577 с.

Двотомна монографія відомого радянського археолога М. К. Каргера «Древний Киев» присвячена історико-археологічному вивченню одного з найдавніших міст нашої Вітчизни — «матері міст руських». Безперечно цінність праці М. К. Каргера полягає в тому, що вона дає в систематичному викладі зведення великої кількості різноманітних і дуже важливих речових джерел, які мають величезне значення для вивчення різних сторін життя населення древнього міста. Незважаючи на незавершеність археологічних досліджень Києва, що розпочалися майже півтора століття тому, потреба в такій узагальнюючій праці вже давно назріла. Правда, окремі спроби узагальнень робились і раніше, але ці праці або зовсім застаріли, або ж мають завдання вузький характер і не охоплюють всього кола питань, пов'язаних з історією Києва.

Автор використав праці своїх численних попередників, які досліджували пам'ятники матеріальної культури столиці древньої Русі. Але значне місце в монографії займають результати археологічних досліджень самого автора, які він проводив протягом багатьох років (1938—1952 рр.) на території Києва та його околиць, очолюючи Київську археологічну експедицію Інституту археології Академії наук УРСР та СРСР. Ряд пам'яток матеріальної культури древнього Києва вперше було відкрито М. К. Каргером. М. К. Каргер широко використав і писемні джерела. Однак питань політичної історії Києва він торкався лише в тій мірі, в якій вони були необхідні для розуміння проблеми історії матеріальної культури міста — основного завдання його дослідження.

Перший том монографії починається вступом, в якому висвітлюється історія археологічних досліджень Києва. Решта розділів першого тома присвячена результатам досліджень найдавніших поселень і могильників на території Києва, проблемам градобудівництва X—XIII ст. та міського ремесла. В заключному розділі тома розглядаються питання, пов'язані з розгромом Києва татаро-монгольськими полчищами Батия. Торкаючись початкового періоду історії Києва, автор справедливо відзначає, що випадковий, епізодичний характер більшості знахідок, які походять з поселень перших століть нашої ери на території міста, не дозволяє дати розгорнуту соціально-економічну характеристику поселень: М. К. Каргер висловлює припущення про існування в VI—VIII ст. на місці сучасного Києва кількох слов'янських поселень, послідовний зв'язок яких з поселен-

нями попереднього часу поки що не доведено. Що ж до київських городищ VIII—X ст. — безпосередніх попередників Києва, — то автор також приходить до висновку про неможливість скільки-небудь повної реконструкції їх первісного вигляду. При цьому він відзначає, що велике значення для розуміння ранніх етапів історії міста мають матеріали київських могильників IX—X ст. і досліджує їх.

Досить докладно розглянуто М. К. Каргером питання про житла киян XI—XIII ст. Цей розділ написано переважно на підставі матеріалів археологічних розкопок самого автора. Вивчення жител, ремісничих майстерень і величезного речового матеріалу дозволило досліднику з винятковою повнотою і документальною переконливістю відтворити багатогранне життя Києва в XI—XIII ст. Викликає, проте, заперечення твердження автора, нібито основним типом київського житла була напівземлянка. Торкаючись питань планування стародавнього Києва в цілому, автор цілком вірно зазначає, що обмеженість ділянок, які були б доступні зараз для розкопок, не дозволяє до цього часу вивчити питання про характер планування міських садіб, вулиць та площ. Однак ще в 1955 р. науковим співробітникам Інституту археології АН УРСР на чолі з В. К. Гончаровим вдалося відкрити залишки жител, господарських споруд і ремісничих майстерень XI—XIII ст. на досить значній площі (близько 1000 кв м), що дозволило вивчити не тільки конструкцію цих споруд, а й важливі питання планування та забудови найдавнішої частини Києва.

Не менш докладно розглянуті в монографії М. К. Каргера питання київського міського ремесла XI—XIII ст. Автор на великому матеріалі показав, що продукція київських ремісників, які виробляли все необхідне — від простого глиняного посуду і до високохудожніх речей з благородних металів, — не тільки задовольняла основні потреби киян, а й вивозилася далеко за межі Києва. Особливо важливе значення для історичної науки мають результати археологічних досліджень залишків ремісничих майстерень, відкритих М. К. Каргером, які дали багато цінних відомостей про організацію древноруського міського ремесла, трудового життя та побуту киян. Основні археологічні роботи проводились до цього часу на територіях, які пов'язані з князівськими або монастирськими дворами. В результаті цього вотивного ремесла в древньому Києві вивчене відносно добре. Але в дослідженні ремесла міського посаду зроблено лише перші кроки. Досить вка-

зати на ту обставину, що і після виходу в світ праці М. К. Каргера залишаються майже не дослідженими такі великі за своєю площею і багатолюдні ремісничо-торговельні частини древнього Києва, як Поділ і Копирів кінець. Навіть територія величезного міста Ярослава в археологічному відношенні досліджена ще дуже мало. В одному з розділів монографії М. К. Каргер висвітлює трагічну сторінку історії древнього Києва — знищення квітучого міста татаро-монгольськими полчищами у грудні 1240 р. Археологічні пам'ятки дозволили автору відтворити героїчну боротьбу киян з сильним і жорстоким ворогом.

Древній Київ був центром блискучої древньоруської культури, що особливо виразно відбилосся в багатстві його архітектурних пам'яток. Значення Києва в історії древньоруської архітектури винятково велике. Тут зародилась і розвинулась будівельна техніка, сформувалась і виросла майстерність будівельників у зведенні величезних споруд і вирішенні складних градобудівних завдань, сформувались основні типи цих споруд, прийоми їх композиції, виробились архітектурні форми. Будівельні традиції і архітектурні форми Києва лягли в основу архітектури усіх інших земель древньої Русі. Отже, вивчення архітектурних пам'яток Києва дуже важливе для історії древньоруської архітектури в цілому. Саме цим питанням присвячено другий том праці М. К. Каргера.

Монументальні споруди древнього Києва, що збереглися до нашого часу, були майстерно вписані градобудівниками наступних епох у нові архітектурні ансамблі, які формувались протягом багатовікової історії міста і зараз органічно пов'язані з архітектурно-художнім лицем квітучої столиці Української РСР. Треба, однак, мати на увазі те, що давні споруди, як правило, являють собою досить складні комплекси, первісне ядро яких часто буває сховане під пізнішими реставраціями і перебудовами. Від більшої частини архітектурних пам'яток древнього Києва, на жаль, збереглися лише незначні рештки нижніх частин стін, здебільшого тільки фундаменти, сховані під багатовіковими нашаруваннями землі. Лише в результаті копінтих багаторічних досліджень вчених-археологів вдалося відтворити їх первісний вигляд. Велику й плідну працю по дослідженню архітектурних пам'яток древнього Києва провели учасники Київської археологічної експедиції на чолі з М. К. Каргером. Грунтовні дослідження в 1938—1939 рр. були проведені на місці залишків Десятинної церкви — першої кам'яної споруди на Русі. Рештки цієї церкви вивчалися і раніше, але лише в результаті розкопок М. К. Каргера вдалося одержати вірну уяву про її план, проте відтворити первісні архітектурні форми Десятинної церкви не пощастило.

В монографії М. К. Каргера підводяться підсумки багаторічної праці по вивчен-

ню і реставрації всесвітньовідомого шедевра древньоруської архітектури — Софійського собору. Детальні обміри, зондажі, археологічні розкопки всередині храму та біля нього, розписка фресок і мозаїк — все це значно збагатило наші знання про архітектуру і мистецтво древньої Русі.

В монографії докладно викладено результати архітектурно-археологічних досліджень залишків князівських палаців X—XI ст., Золотих воріт, архітектурних ансамблів Печерського, Михайлівського і Кирилівського монастирів, а також ретельно зібрано історичні, архітектурні та археологічні відомості про всі інші архітектурні пам'ятки Києва X—XIII ст. Праця М. К. Каргера має багато чудових фотографій, креслень, планів, малюнків, серед яких слід особливо відзначити план древнього Києва, на який нанесено всі археологічні пам'ятки, що були знайдені на території міста. Додатком до монографії служить велика бібліографія з різноманітних питань історії матеріальної культури древнього Києва.

На жаль, монографія не позбавлена істотних недоліків.

Перш за все, слід зазначити, що її розділи не однакові за глибиною опрацювання матеріалів. Автор не завжди критично ставиться до першоджерел, інколи недооцінює праці своїх попередників у галузі вивчення минулого Києва або дає їм суто речливу оцінку. Так, про капітальну двотомну працю М. Закревського «Описание «Києва» (М., 1868) М. К. Каргер пише, «щоб практична користь книги доведена її майже віковою службою як незамінного і досить довідника з різноманітних питань історичної топографії Києва», і тут же: «науковий рівень праці М. Закревського був дуже високий і для того часу, коли вона створювалась, зараз уже — просто недопустимий» (т. 1, стор. 48).

Розділ про князівські і боярські двори древнього Києва написано виключно на підставі писемних джерел, пам'яток матеріальної культури майже не використано, хоч могли б дати дуже багато. В монографії чомусь зовсім обійдено великий і дуже важливий матеріал по історії стародавнього Києва — скарби ювелірних виробів, яких нам зараз відомо близько 60. Правда, розглядаючи питання ювелірного ремесла, автор використовує деякі взірці цієї категорії пам'яток. Однак, без сумніву, київські скарби виробі з благородних металів повинні бути використані істориком матеріальної культури, перш за все, для вивчення соціальної топографії міста, а також соціальних взаємовідносин древньому Києві.

У деяких випадках інтерпретація архітектурних пам'яток Києва викликає серйозні заперечення. Так, у розділі про київське ремесло М. К. Каргер змістив план залишків трикамерної цегляної споруди, яка була ним знайдена в 1946 р. біля Софійської церкви (т. 1, стор. 457). На його

думку, то була піч для випалу цегли. Докладніше вивчення цієї пам'ятки показало, що вона має численні аналогії в середньовічних містах X—XIII ст.— в Херсонесі, Данісі (Грузія), Ані, Анберді (Вірменія) та ін. Але аналогічні споруди там використовувались не як печі для випалу цегли, а як лазні феодальної знаті.

Не можна погодитись також з намаганнями автора розглядати Михайлівську Златоверху церкву, що зберігалась до 30-х років XX ст., як Дмитрівський собор, споруджений близько 1060 р. Насправді залишки Дмитрівського собору знаходяться під землею на подвір'ї гуртожитку Київського державного університету по вулиці Героїв революції. Вони були вперше розкопані в 1838 р. і графічно зафіксовані О. С. Анненковим. В 1960 р. цей план було знайдено Ю. С. Асеевим у фондах Одеського краєзнавчого музею і опубліковано з коментарями в «Советской археологии» (№ 3 за 1961 р.).

Твердження М. К. Каргера про те, що Київ з середини XII ст. втратив не тільки своє політичне значення як загальноруська столиця, а й роль законодавця в галузі

культури і мистецтва, по суті нічим не аргументовано. Відомо, що саме в той час у Києві споруджувався величний Кирилівський собор, будувалися Воздвиженська і Василівська церкви, проводилися великі реставраційні роботи в Софіївському і Успенському соборах, будувалась оборонна стіна навколо Печерського монастиря, зводилась унікальна інженерна споруда дров'яної Русі — підпірна стіна майстра Петра Милонєга біля Видубицького монастиря. Тоді ж київські майстри-ювеліри досягли вершини досконалості у виготовленні прикрас з золота і срібла. Про який же культурний регрес Києва можна говорити в світлі цих красномовних фактів?

У цілому ж праця М. К. Каргера є значним досягненням у вивченні матеріальної культури видатного культурного і економічного центру дров'яної Русі і всього середньовічного світу. Вихід у світ рецензованої монографії є досить помітною віхою у дослідженні проблематики дров'яно-русських міст взагалі і Києва зокрема, відкриває широкі перспективи і ставить нові завдання в розробці актуальних питань історії дров'яно-русського міста.

В. А. БОГУСЕВИЧ, Р. О. ЮРА

ГРУНТОВНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ГАЛИЧИНИ

W. N a j d u s, Szkice z historii Galicji, t. II, Galicja w latach 1905—1907, «Książka i wiedza», Warszawa, 1960, 635 с.

Відомий польський історик Валентина Найдус опублікувала другий том «Нарисів з історії Галичини»¹, що хронологічно охоплюють 1905—1907 рр. На конкретному документальному матеріалі, ретельно зібраному в архівах Польської Народної Республіки, СРСР і Австрії, автор аналізує ставлення різних суспільних класів і партій до першої російської народної революції, відзначає, що вона мала величезний вплив на розгортання революційного руху в Галичині. Перші мітинги і демонстрації були проявом солідарності галицького пролетаріату з російськими робітниками. Особливо бойового характеру набрали першотравневі виступи 1905 р. Проте революційну енергію мас стримувало опортуністичне керівництво ППСД і УСДП.

В. Найдус досліджує боротьбу мас за загальне, рівне, пряме і таємне виборче право. Без сумніву, автор має рацію, коли говорить, що в цю боротьбу трудящі вклали принципіально інший зміст, ніж ліберально-реформістські елементи, що вони розглядали її як боротьбу за владу, за

одержання поміщицької землі. Кульмінаційною точкою в боротьбі за загальне виборче право були багатотисячні демонстрації восени 1905 р. Під тиском революційних мас праязичі кола змушені були погодитись на проведення виборчої реформи до парламенту. Багато місця у монографії відводиться висвітленню економічної боротьби галицького промислового пролетаріату за поліпшення свого становища, що, головним чином, проявлялась у страйках.

У книзі скрупульозно зібрано і узагальнено численні матеріали про революційний рух селян, що розгорнувся у 1906 р. під впливом робітничого руху. Поряд з вимогами, характерними для промислових робітників, селяни висували типові для селянства антифеодальні і загальнодемократичні вимоги. Заслугує також на увагу аналіз ставлення різних політичних партій, особливо української радикальної партії, до селянського руху (стор. 337).

Один з розділів монографії присвячений впливу російської революції на галицьку інтелігенцію. Тут наведено цікаві факти про участь прогресивної інтелігенції у боротьбі за загальне виборче право, за рівноправність жінок, за проведення шкільної реформи, за звільнення заарештованого царським самодержавством М. Горького

¹ Перший том вийшов з друку в 1958 р. Див. «Український історичний журнал», 1959, № 5.

і т. п. Одночасно у праці викрито антинародну діяльність реакційної інтелігенції. Автор наводить факти, що свідчать, як, наляканий розгортанням революційного руху, буржуазно-поміщицький табір намагався консолідувати свої сили. Всі партії буржуазії і поміщиків намагалися знайти спільну мову. Водночас вони, проповідуючи класовий мир і розпалюючи національну ворожнечу, докладали всіх зусиль, щоб підкорити своєму впливові трудящі маси. Нарешті, в останньому розділі дається стислий огляд подій революційного руху Галичини в 1908—1909 рр.

В цілому глибоко змістовна й цінна праця В. Найдуса, яка, до речі, одержала премію польського щотижневика «Політика» за 1961 р. як одна з кращих праць в галузі історії, не позбавлена окремих недоліків. Зокрема, хочеться відзначити деяке переважання її другорядними фактами, що затруднює читання. Істотним, на нашу думку, упущенням є недостатнє висвітлення українського політичного руху, політичного безправ'я українських народних мас, їх боротьби за возз'єднання з своїми наддніпрянськими братами. Крім того, В. Найдус не аналізує найголовніших економічних страйків галицького пролетаріату і без застереження, як нам здається, приймає дані австрійської буржуазної статистики про розмах страйкового руху, хоч, як відомо, ці дані применшені.

Більше уваги варто було б приділити розкриттю на місцевому матеріалі ленінського положення про те, що «боротьба двох основних тенденцій в робітничому русі, революційного і опортуністичного соціалізму, наповнює всю епоху з 1889 до 1914

року»¹. Наведені факти про наявність лівих в УСДП нам здаються ще не досить переконливими. В книзі зовсім обійдено внутріпартійну боротьбу в УСДП.

Автор не дослідив аграрних страйків Галичини в 1907 р., що мали місце в ряд повітів, а також класової боротьби в сері дні самого селянства. Цілком правильною є теза автора, що аграрна справа у Східній Галичині мала національний характер оскільки боротьба українських селян переважно проти польських поміщиків була одночасно народно-визвольною боротьбою (стор. 300). Однак слід було б, на нашу думку, не обмежуватися констатацією даної тези, а глибоко простежити боротьбу українського селянства проти колонізації, за українські школи і т. п.

Нам здається недоцільним включення праці останнього розділу «Перед новим революційним піднесенням», який, як вказувалось вище, охоплює події 1908—1909 рр., а, отже, безпосередньо не стосується теми. Сама назва розділу може навіть дезорієнтувати читача, оскільки в наступні роки (1910—1914) в Галичині революційного піднесення не спостерігалось. Варто було б більш гостро і ґрунтовно викрити антинародну діяльність римсько-католицької і греко-католицької (уніатської) церкви, а також націоналістичну політику провідних партій галицьких панівних класів.

Ми вважаємо, що книга в цілому, незважаючи на відзначені та інші дрібні недоліки, заслуговує, безумовно, позитивної оцінки і є значним вкладом польської марксистсько-ленінської історичної науки у вивчення минулого Галичини.

М. М. КРАВЕЦЬ,
Г. І. КОВАЛЬЧАК

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 96.

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

ЦІКАВІ СПОГАДИ

Висвітлення героїчної історії КНРС та її складової частини — КП України — має важливе політичне і виховне значення. Про події, що відбувалися в Жовтні і в роки громадянської війни, написано багато книжок. І все ж, спогади безпосередніх учасників тих подій викликають особливо великий інтерес. Книжка П. К. Хижняка «Особливий комуністичний»¹, яку автор присвятив «Землякам—комсомольцям і мо-

лоді Радянської України», розповідає про зародження нового, соціалістичного ладу, про збройну класову боротьбу за щастя майбутнього народу. У своїх спогадах автор відтворює картину героїчного минулого. Він на власному досвіді переконується, що таке безземелля, найми, бачив, як гл'ятай-куркуль затягував у свої тенета селянина-бідняка.

...По всій країні прокотилася хвиля Великої Жовтневої соціалістичної революції. Ленінські декрети про мир і землю дійшли у найвіддаленіші кутки країни. Розгорілася гостра класова боротьба за революцію, Радянську владу, мир і землю.

¹ П. К. Хижняка, Особливий комуністичний (Літературний запис З. Я. Біленка), К., 1960, 234 с.

На Україну вдерлися німецькі окупанти, які з допомогою українських буржуазних націоналістів намагалися придушити революцію і поневолити український народ, відірвати його від великого братнього російського народу. Трудящі України на чолі з комуністами піднялися із зброєю в руках на боротьбу проти внутрішніх ворогів революції та іноземних загарбників.

Запекла боротьба точилася також у с. Миколаївці на Дніпропетровщині, де народився і жив автор спогадів. Сільська молодь під керівництвом комуністів об'єднувалася в соціалістичну спілку, закликаючи всіх, кому дорога свобода, до зброї. Вітер революції поніс іскру миколаївського повстання на Голубівку, Губиниху, Вільне, на хутори, села і волості Новомосковського повіту. Миколаївський ревком скасував усі розпорядження гетьмансько-німецьких властей. За ленінським декретом селяни одержали землю.

У боротьбі проти окупантів пліч-о-пліч з дорослими виступали ще зовсім юні борці за свободу. «... Уже кілька днів б'ються партизани Павлоградського повіту проти окупантів на станції Павлоград. На допомогу Павлоградському полку вирушають,— згадує П. К. Хижняк,— 250 партизанів на чолі з нижньо-дніпровським робітником-комуністом Г. А. Колосом, знаменівський загін Ф. К. Герасименка і стрілецька рота під моїм командуванням».

Про самовіддану боротьбу проти австро-німецьких окупантів, петлюрівців, денікінців та різних контрреволюційних банд, про героїчні подвиги багатьох своїх ровесників лише автор книги. З великим болем у серці він говорить про тих, хто віддав своє життя за революцію, за щастя народу, за свободу Батьківщини.

Славний бойовий шлях у боротьбі з бандитизмом пройшов комуністичний загін особливого призначення, командиром якого був комуніст Архип Свічкаренко, а комісаром — П. К. Хижняк. Багатьох бійців загону, зокрема і Петра Кириловича, за енергійну і плідотворну діяльність у боротьбі проти бандитизму було нагороджено орденом Червоного Прапора.

Із спогадів П. К. Хижняка читаєш довідаєшся не тільки про героїчні епізоди збройної боротьби, а й про те, як зароджувалося нове життя на селі, як утверджувалася нова ідеологія. Книга «Особливий комуністичний» буде завжди хвилювати юні серця, надихатиме юнаків та дівчат на нові трудові звершення в будівництві комунізму, допомагатиме їм по-справжньому цінувати своє щастя, бо здобуте воно дорогою ціною.

В книзі немає нічого вигаданого, прізвища людей, про яких у ній йдеться, не змінені. Це правдива розповідь учасника тогочасних подій в одному з районів України, подібні до яких відбувалися по всій нашій країні. Саме в цьому велика цінність спогадів П. К. Хижняка.

Особливо хвилюючими є ті сторінки книги, на яких автор розповідає про дальшу долю колишніх бійців комуністичного загону. Яка ж міцна основа їхньої дружби, якщо вони й досі щороку з'їжджаються в рідну Миколаївку, пригадують славний шлях боротьби за революцію, за Радянську владу, і радісно та приємно старим друзям, що їхня Миколаївка, як і сотні інших сіл України, за роки Радянської влади змінилася до невпізнання, а на могилі борців за щастя народу ростуть квіти, посаджені дбайливими руками юнаків та дівчат.

О. Л. ІЛЮШИН

КНИГА З ІСТОРІЇ ФЕОДАЛІЗМУ

В умовах кризи панщинного господарства в першій половині XIX ст. відбувався дальший наступ на життєві права селян Східної Галичини. Гонитва поміщиків за прибутком приводила до того, що в багатьох маєтках селяни замість дозволених законом двох-трьох днів панщини на тиждень нерідко були примушені виконувати її по шість днів. Масове загарбання поміщиками селянських земель приводило до справжнього земельного голоду в Східній Галичині. Основна маса селян була приречена на злиденне існування або позбавлена взагалі будь-яких засобів до життя. Та селянство не було мовчазною масою. Воно вело напружену боротьбу за повернення загарбаних поміщиками земель, за зменшення повинностей, знищувало панів та їх слуг. Висвітлення соціально-економічного гноблення селянства Східної Галичини та його боротьби проти феодального гніту —

такі два основні напрями дослідження Ф. І. Стебля¹.

Питання, що його висвітлює автор, досі ще не було предметом спеціального дослідження. Старанно вивчивши вже опубліковані матеріали, а також рукописні документи, переважно польською і німецькою мовами, автор відтворив більш-менш повну картину селянського руху в Східній Галичині першої половини XIX ст. і показав безглуздість вигадок українських буржуазно-націоналістичних істориків про нібито національно-релігійний характер боротьби народних мас України у той період. Недостатня вивченість питання, спрямованість праці проти буржуазно-націоналістичної

¹ Ф. І. Стебл і й, Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст., Вид-во АН УРСР, К., 1961, 184 с.

концепції визначають актуальність дослідження Ф. І. Стебля.

У книзі дається змістовний аналіз соціально-економічного становлення селянства, наводиться цікавий ілюстративний матеріал, висновки подані і в текстовій формі і у вигляді таблиць, що значно полегшує сприйняття того матеріалу, який висвітлюється. Цифри таблиці № 1 (стор. 15) свідчать, що в користуванні селян було лише 0,7% лісів, тоді як поміщики володіли 98% усіх лісів Галичини. Якщо врахувати, що дерево на той час було основним будівельним матеріалом, а також одним з головних видів сировини для виготовлення багатьох сільськогосподарських знарядь праці і побутових речей, то дані, представлені автором, яскраво говорять про тяжке економічне становище селян. Таблиця № 2 (стор. 18) дає певну уяву про склад селянських господарств за групами землекористування і про зміни, які відбулися в різних майнових групах селян протягом першої половини XIX ст. Якщо в 1819 р. селянські господарства із земельним наділом менше 10 моргів становили 60,6%, то вже в 1847 р. — 71,9%. Особливо збільшилась кількість карликових господарств з наділом до двох моргів. У книзі підкреслюється, що жорстокий соціальний гніт доповнювався національним гнобленням, бо австрійський уряд проводив на захоплених українських землях реакційну політику денационалізації.

Так зображені автором ті соціально-економічні і політичні обставини, в яких розгорталася гостра класова боротьба на селі в Східній Галичині. Враховуючи, однак, що антифеодальна боротьба галицьких селян у першій половині XIX ст. сприяла прискоренню падіння кріпосного права, треба було б зробити більш докладний аналіз соціального, економічного та правового становища селянства, його розшарування. Треба було б більш чітко висловити думку, що погіршення становища селян зумовлювалося не лише сваволею поміщиків, а й, передусім, зростанням поміщицького землеволодіння і обезземеленням селянства.

Переходячи до висвітлення різних форм боротьби селян проти кріпосницького гніту, Ф. І. Стеблій подає свої висновки також у двох формах, проте робить він це не завжди. Відзначаючи, що втечі селян відігравали значну роль у загальній боротьбі селянства Східної Галичини проти феодально-кріпосницької системи, автор у таблиці № 4 (стор. 58—59) наводить дані про загальну кількість утікачів, дає перелік округ, з яких відбувалися втечі. Значний науковий інтерес становлять дані про втечі селян за кордон (стор. 71). З семи округ Східної Галичини, про які йдеться у таблиці, найбільша кількість селян тікала у Наддніпрянську Україну (66%). Безперечно, що й тут селяни не знаходили порятунку від феодально-кріпосницької експлуатації, але сам факт, що галицька сільська біднота прямувала у Східну Україну,

говорить про віковічні прагнення українського народу до возз'єднання в єдиній державі. На жаль, автор не зробив такого висновку.

Шкода, що масові антифеодальні виступи селян Східної Галичини в першій половині XIX ст. подані у книзі лише в ілюстративній формі. Автор не зробив найбільш повних підрахунків кількості селянських виступів за досліджуваній період. А цифрові дані про виступи селян, що зростали з кожним десятиріччям, були б найяскравішою ілюстрацією ленінського положення про роль боротьби селян у скасуванні кріпацтва. Відсутність власних підрахунків селянських заворушень не дала змоги відтворити більш-менш дійсну картину селянського руху у Східній Галичині в першій половині XIX ст. Це ж зумовило ряд суперечливих положень праці. Так, в одному місці (стор. 100) автор твердить, що найбільшого розмаху селянський рух набрав у 20-х роках, а на стор. 151, — що кульмінаційним пунктом селянського руху у Східній Галичині були антифеодальні виступи селян у 1846—1848 рр., тісно пов'язані з селянським повстанням 1846 р. в Західній Галичині. На стор. 179 читаємо: «Найбільшого піднесення боротьба селян досягла в перше десятиріччя після закінчення наполеонівських війн (1815—1825 рр.) і особливо в середині 40-х років, коли в країні виникла революційна ситуація». А ілюстративний матеріал книги свідчить про поступове зростання й загострення класової боротьби селян, яка зрештою примусила австрійський уряд поспішити із скасуванням у Галичині феодальних повинностей селян на кілька місяців раніше, ніж у всій Австрійській імперії.

На підставі численних новознайдених архівних матеріалів Ф. І. Стеблій змістовно висвітлює боротьбу селян Комарнівського ключа в 1817—1822 рр., Сколівщини у 1824—1826 рр., Чортківщини у 1833 р., повстання в Горажани у 1846 р. та ін. Особливо наполегливою була боротьба селян Комарнівського ключа. Лише вдавшись до жорстоких каральних заходів, австрійським властям удалося придушити цей рух (в Комарне виїжджав начальник окружного управління в супроводі двох комісарів, трьох офіцерів і 112 солдатів). Ватажки руху селяни С. Будний, М. Баран, Г. Пришляк та ін. були заарештовані. Автор переконливо доводить, що Східна Галичина була ареною гострої класової боротьби у 1846—1848 рр. Він на численних матеріалах показав, що боротьба селян-українців Східної Галичини злилася з боротьбою селян-поляків Західної Галичини, і феодально-кріпосницькій системі було завдано такого удару, від якого вона не могла вже оправитись.

У книзі змістовно й цікаво розповідається про рух опришків на галицькому Прикарпатті (Коломийська, Станіславська і Стрийська округи), який, незважаючи на жорстокості австрійських властей, не припинявся до революції 1848 р. і відіграв ве-

лику роль у спільній селянській антифеодалній боротьбі краю. Ф. І. Стеблій правильно вказує на те, що рух опришків перекликався з боротьбою на Правобережній Україні народних месників від керівництвом Устима Кармалюка. Він зазначає, що учасники загонів Кармалюка нерідко, рятуючись від переслідувань, переходили на територію Галичини, а опришки — на Поділля. Селянство західноукраїнських земель

з великою любов'ю опікувало в своїх піснях і опришків, і Кармалюка. В свою чергу, на Правобережній Україні в народних переказах про Кармалюка зустрічаються згадки про опришків.

Праця Ф. І. Стеблія, незважаючи на окремі недоліки, є цінним дослідженням на важливу і актуальну тему. Її наукове і виховне значення незаперечне.

Ю. О. КУРНОСОВ

КОРИСНІ ПОСІБНИКИ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

Велике значення для підготовки майбутніх свідомих будівників комунізму має запровадження у восьмирічній школі елементарного курсу історії СРСР і УРСР. У підготовці учителів до уроків з нового курсу значну допомогу подають опубліковані видавництвом «Радянська школа» посібники з історії СРСР для 7 і 8 класів.

Автори посібника з історії СРСР для 7 класу¹ дохідливо розповідають про первісно-общинний лад, землеробські та скотарські племена на території нашої країни. Легко сприймається й матеріал про рабовласницький лад. Проте розділ «Наша країна в далекому минулому» можна було б дещо скоротити. Адже, розповідаючи учням про первісно-общинний та рабовласницький лад на території нашої країни, вчитель звичайно спирається на їх знання з курсу історії 5 класу. В посібнику цікаво викладено також матеріал про стародавніх східних слов'ян, утворення древньоруської держави — Київської Русі, зростання могутності древньоруської держави в кінці X — першій половині XI ст.

Досить вдало відображено зв'язок нової історії зарубіжних держав з відповідним періодом історії СРСР, зокрема у розділах, в яких розкривається перемога капіталізму в Західній Європі та Північній Америці і висвітлюється зародження капіталізму в Росії. Переконаливо, наприклад, показано, що вже з початку XIX ст. Росія поступово втягується у світовий капіталістичний ринок. Розкриття закономірностей капіталістичного розвитку в Західній Європі допомагає учням розібратися в причинах скасування кріпосного права в Росії.

Однак книга не позбавлена і недоліків. Деякі параграфи («Визвольна війна українського і білоруського народів у 1648—1654 рр.», «Розвиток капіталізму і революційний рух в 30—40 рр. XIX ст.» та ін.) написано сухо, в них наводиться чимало другорядних історичних фактів: розповідь про польсько-шляхетських інтервентів на

чолі з Лжедмитріями I і II, політичні події в Росії за Софії. Не варто було згадувати в посібнику для школи Лжедмитрів, Юрія Даниловича, польських гетьманів Потоцького і Калиновського, Василя Голіцина та ін. Натомість корисним для вчителя був би яскравий матеріал про виникнення та піднесення Москви, історію Закарпатської Русі, про спорудження Кремля, заснування Петербурга та ін. Шкода, що автори не розкривають походження і значення ряду історичних термінів і понять (наприклад, «смерди», «уніати», «народники», «опричина», «земщина»). Розповідаючи про воєнну реформу Петра I, автори неодноразово наголошують на тому, що солдати Російської імперії «були одягнені, як солдати західноєвропейської армії» (стор. 103, 104), але слабо розкривають інші, більш важливі особливості армії в Росії. В посібнику не дано чіткої узагальнюючої характеристики кріпосницького ладу, хоч окремі факти і події, що мають відношення до цього поняття, розкидані по всьому посібнику.

Посібник з історії СРСР для 8 класу² в основному написаний дохідливо. Емоційно і жваво розповідається в ньому про події 9 січня 1905 р., штурм Зимового палацу, оборону Москви у 1941 р., Сталінградську битву 1942—1943 рр. та ін. Історичні події викладаються в певній системі і логічній послідовності. Саме так показаний перехід від першої народної революції 1905—1907 рр. до подій Жовтня 1917 р., від побудови соціалізму до розгорнутого комуністичного будівництва в СРСР. Автори розкривають причинно-наслідкові зв'язки між явищами. Говорячи про виникнення другої світової війни, вони зосереджують увагу на таких корінних її причинах, як світова економічна криза 1929—1933 рр., розгортання боротьби за нові ринки збуту між імперіалістичними країнами, загострення всіх тогочасних суперечностей капіталістичного суспільства.

Посібник допомагає учителю розкрива-

¹ А. К. Буцик, Д. І. Мишко, І. Г. Шовкопляс, Історія СРСР, ч. 1, Посібник для восьмирічної школи, К., 1960, 236 с.

² Ю. Я. Білан, В. С. Бруз, І. А. Василенко, П. М. Овчаренко, П. В. Шимко-Шага, Історія СРСР, ч. 2, Посібник для восьмирічної школи, К., 1960, 288 с.

ти перед учнями історичні закономірності розвитку людського суспільства; вчити їх відділяти від головного другорядне. Учитель знайде в посібнику потрібний матеріал для виховання у дітей почуття любові до своєї Батьківщини, до трудящих інших країн. Автори популярно і дохідливо викладають зміст окремих творів В. І. Леніна. В книзі дається коротка характеристика найважливіших історичних документів.

Проте слід зауважити, що ряд переконливих історичних фактів, які мають велике виховне значення, не знайшов відображення у посібнику (наприклад, братання солдатів воюючих країн в окопах першої світової війни). Сухо і поверхово написані окремі параграфи розділів «Побудова соціалізму в СРСР» (§ 30), «Успіхи комуністичного будівництва в СРСР у післявоєнні роки» (§§ 43—45), «Вступ СРСР в період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства» (§§ 60—62). Саме в цих параграфах відображаються важливі етапи розвитку нашої держави, і тут особливо потрібна емоціональність викладу.

Не задовольняє зовнішнє оформлення посібників, які позбавлені яскравих, ко-

льорових ілюстрацій. Вміщені в них малюнки переважно дрібні, невизначні. Не вдало подані портрети агентів ленінської газети «Искра», підписи під портретами зовсім нерозбірливі. Бідно ілюстрований радянський період історії СРСР, особливо післявоєнні роки. В посібниках не приділено уваги організації самостійної роботи учнів у процесі вивчення історії. Автори не наводять відповідних уривків з історичних документів, запитань, з якими вчитель може звернутись до учнів, різноманітних завдань, що можна дати учням для самостійного опрацювання.

Загалом обидва посібники справляють цілком позитивне враження. В них вміщено важливий матеріал про нашу Батьківщину, партію, народ, що, безумовно, допоможе учителям виховувати учнів у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, непримиренності до ворогів комунізму.

В них учителі знайдуть найважливіші відомості про суспільний та державний лад Радянської держави, а також матеріал нової та новітньої історії зарубіжних країн.

І. Ф. БУГАЙКО-ШИМАНСЬКА

ПРАЦЯ МОЛДАВСЬКОГО ІСТОРИКА ПРО ДРУЖБУ НАРОДІВ

Всесвітнє наукове висвітлення багатосторонніх економічних, політичних і культурних зв'язків між братніми молдавським, російським і українським народами є дуже важливим і актуальним завданням радянської історичної науки. Дослідження цієї проблеми має велике політичне значення. Вся історія молдавського, російського і українського народів з часу їх формування і протягом усіх наступних віків відзначалася добросусідськими взаємовідносинами і братньою дружбою. Ця традиційна дружба ще більше зміцніла за роки Радянської влади, коли відкрилися необмежені можливості дальшого економічного і культурного їх розвитку. Під керівництвом Комуністичної партії вони завоювали свободу, побудували соціалізм і успішно будують комуністичне суспільство.

Висвітленню історії молдавсько-російсько-українських зв'язків з найдавніших часів до початку XIX ст. присвячена праця молдавського історика М. Мохова¹. У ній розповідається про тяжке життя трудящих мас молдавського народу в епоху феодалізму, про його боротьбу за соціальну і національну свободу. У цій боротьбі молдавський народ завжди спирався на допомогу російського та українсько-

го народів. М. Мохов правильно підкреслює, що зв'язки між молдавським, російським і українським народами сягають у глибину віків.

Вперше в радянській історіографії в праці висвітлюється створення російсько-молдавського воєнно-політичного союзу кінця XV — першої половини XVI ст. В середині XVI ст. Молдавія була загарбана султанською Туреччиною. З того часу її зовнішню політику визначали константинопольські владики. Прямі дипломатичні зв'язки між Молдавією і Росією були обмежені. Значно скоротились також економічні і культурні зв'язки між Молдавією, Росією і Україною.

Молдавія була однією з країн, через яку йшли дипломатичні зв'язки між Москвою і Константинополем. На початку XVII ст. відроджуються дипломатичні відносини між Москвою і Яссами. Найважливішою подією в політичній історії Східної Європи середини XVII ст. була визвольна війна українського народу і возз'єднання України з Росією. У той період налагоджувалися тісні зв'язки України з Молдавією і в нову смугу вступали російсько-молдавські відносини. У книзі змістовно й цікаво розповідається про перші звернення Молдавії в Москву з проською приєднати її до Росії та про договір 1656 р. згідно з яким Молдавія приєднувалась до Росії. І хоч в силу цілого ряду міжнародних і внутрішніх обставин Молдавія не була тоді приєднана до Росії, але договір

¹ Н. Мохов, Очерки истории молдавско-русско-украинских связей (С древнейших времен до начала XIX в.), Изд-во «Штиинца», Кишинев, 1961, 215 с.

відіграв велику роль. Молдавський народ був упевнений, що тільки Росія здатна подати його Батьківщині допомогу в боротьбі проти султанської Туреччини за свою незалежність.

Новий етап в історії Молдавії та в її відносинах з Росією був зв'язаний з Північною війною, яку на початку XVIII ст. вела Росія з Швецією. У 1710 р. Туреччина почала війну проти Росії. Молдавський народ скористався появою в Молдавії російської армії і рішуче висловився за приєднання Молдавії до Росії. У книзі розповідається про договір між Молдавією і Росією, про спільну боротьбу російських і молдавських військ проти турків і татар, наводяться численні факти дружнього ставлення молдавського народу до російської армії. Прутський похід російської армії (1711 р.) закінчився невдачею і, отже, не приніс визволення молдавському народу, але він, як правильно зазначає М. Мохов, мав велике політичне значення. Цікаво відзначити, що з відступом російської армії з Молдавії, боячись помсти турецьких яничар, з нею пішло кілька тисяч молдаван на чолі з господарем Д. Кантеміром і гетьманом молдавського війська І. Некулче. Описуючи російсько-турецькі війни XVIII ст., автор справедливо вказує на те, що розгром турецької армії у війнах 1768—1774 і 1787—1791 рр. мав винятково велике значення в справі розгортання визвольної боротьби балканських народів проти турецького панування, за свою незалежність.

Поряд з дружніми відносинами, що існували між Молдавією і Росією, молдавський народ підтримував економічні зв'язки з російським і українським народами. На великому фактичному матеріалі у книзі розповідається про спільне повстання молдавських і українських селян під проводом Мухи в 1490—1492 рр. проти польських магнатів і шляхти, українських панів і молдавських бояр. Ряд сторінок книги присвячено висвітленню боротьби трудящих Молдавії і України в період визвольної війни 1648—1654 рр. і у другій половині XVII ст., наводяться цікаві факти про участь молдаван у боротьбі трудящих мас Правобережної України проти польсько-шляхетського феодально-кріпосницького і національного гніту в 30—60 роках XVIII ст.

Багато змістовних сторінок праці М. Мохова присвячено показу спільної боротьби трудящих Молдавії і України проти національного гніту. Автор правильно підкреслює, що народ був головною силою у важкій, довгій і героїчній боротьбі з турецько-татарськими і польсько-магнатськими гнобителями. Перша згадка про спільні дії молдавських селян і українських козаків проти турків відноситься до 1541 р. У книзі розповідається про боротьбу проти Туреччини молдавських селян і українських козаків під проводом Івана Підкови. Автор підкреслює, що «участь українських козаків у визвольній антитурецькій війні Валахії і Молдавії у 1594—1602 рр. є однією з яскравих сторінок бойового співробітництва козаків і молдаван» (стор. 81). Це співробітництво особливо зміцнилось у XVIII ст. і стало вирішальною умовою визволення Молдавії з-під турецького ярма (1812 р.). Значну увагу в книзі приділено також висвітленню культурних зв'язків молдавського народу з українським і російським народами.

На жаль, книга М. Мохова не позбавлена й окремих недоліків. Головним з них ми вважаємо те, що у ній дуже слабо показані економічні зв'язки. Треба було більше розповісти і про культурні зв'язки. Автор чомусь нічого не говорить про те, що в різні часи молдавани вчилися в Київській колегії, а потім Академії, у Вінницькій, Немирівській, Львівській та інших братських школах, що в Молдавії багато жило українського населення. А це мало велике значення для культурних взаємовпливів між молдавським і українським народами. Книга містить і деякі інші недоліки. Так, дано невірну оцінку чигиринським походам 1677—1678 рр., Київську братську школу (з 1701 р. — академію) названо «греко-слов'яно-латинською академією» (стор. 176) та ін.

В цілому книга М. Мохова є цінною працею. Завдяки великому фактичному матеріалу, глибокому аналізу і правдивому висвітленню багатьох актуальних питань, своїм узагальненням і висновкам вона має важливе значення в дослідженні історії багатоговікової братньої дружби народів Радянського Союзу. Книгу з інтересом прочитають широкі кола радянських читачів.

Д. І. МИШКО

ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ В СІЛЕЗІЇ

Історична перемога Радянського Союзу повернула народній Польщі одвічні польські землі на заході, в тому числі таку важливу в економічному відношенні як нижню Сілезію з древнім Вроцлавом. Польські історики поставили своїм завданням вивчити минуле цих земель і показати їх зв'язки з усією Польщею. Цьому завданню служить книга сучасного польського істори-

ка М. Тировіча «Історія революційного руху в Сілезії в 1846—1849 рр.»¹, яка є другим, поширеним і доповненим виданням праці, вперше виданої в 1949 р.

В першому розділі книги — «Передумо-

¹ М. Turowicz, Dzieje ruchu rewolucyjnego na Śląsku w latach 1846—1849, Katowice, 1960.

ви революційного руху» — автор переконливо показує, що буржуазно-демократичній революції 1848 р. в Сілезії передувала більше ніж 100-річна боротьба її населення проти пруських колонізаторів, яка почалася з часу загарбницьких воєн Фрідріха II. Тут показані спроби загарбників онімічити церкву і школу на поневолених ними західних польських землях, жорстоке економічне гноблення сілезьких трудящих, класова диференціація в сілезькому селі і виникнення сільськогосподарського пролетаріату. Велику увагу приділив автор гірничій промисловості і важкому становищу шахтарів, переважно поляків за національністю. В розділі дано яскраву картину соціально-економічного становища Сілезії в першій половині XIX ст., показано загострення класових суперечностей, які неминуче повинні були привести до зростання революційного руху.

Другий розділ присвячено в основному взаємозв'язкам польського і німецького революційного руху. Тут підкреслено, зокрема, прогресивну роль, яку відіграв у ньому Вроцлавський університет, розглядається вплив німецьких студентських організацій на польський студентський рух, а також вплив на Сілезію національно-визвольного руху інших польських земель. Підкреслюючи органічний зв'язок національно-визвольної боротьби з боротьбою проти соціального гніту, автор вказує, що тільки при їх нерозривному зв'язку польський національно-визвольний рух у Сілезії міг розраховувати на успіх.

У третьому розділі («Підготовка революції 1846 р. та її поразка») автор розглядає роль і значення Сілезії в планах загально-польського повстання 1846 р. В четвертому розділі показано місце і роль Сілезії в революції 1848 р. Тут аналізується діяльність Вроцлавського з'їзду польських політичних діячів у травні 1848 р., відзначається роль політичних клубів і польської преси в революційному русі, розглядається діяльність польських депутатів у Берлінському парламенті.

Останній, п'ятий розділ присвячено подіям, які розгорталися з осені 1848 по весну 1849 р., тобто періоду, коли реакція перейшла в наступ. Значну увагу приділяє автор виступів сілезького пролетаріату в

травні 1849 р. На противагу шляхетсько-буржуазній історіографії М. Тировіч приділяє головну увагу в своїй праці історії народних мас, їх становищу і боротьбі за національне та соціальне визволення. Важливо те, що революційний рух у Сілезії розглядається автором у нерозривному зв'язку з революційним і національно-визвольним рухом як в інших польських землях, так і в цілій Європі. М. Тировіч знайомить читача з цілим рядом заслужених діячів сілезького національно-визвольного руху, таких, як Ю. Шафранек, П. Стельмах, брати Л. і М. Римаркевичі, Ю. Лемпа, К. Антоневич та ін.

Загострюючи увагу дослідників на моментах, що вимагають дальшої розробки, автор, із справді науковою скромністю підкреслює, що його праця не висвітлює ще повністю даного питання і потрібні ще дальші кроки в цьому напрямі.

Не можна не відзначити, що М. Тировіч, говорячи про план польського Демократичного товариства відбудови Польщі в «історичних» кордонах 1772 р., не піддає належній критиці цього великодержавного пункту програми польських буржуазних демократів і обмежується зауваженням, що ці кордони не були етнографічними.

Оцінюючи працю М. Тировіча в цілому, треба сказати, що її автору належить безсумнівна заслуга найбільш повного і вичерпного висвітлення національно-визвольного руху 40-х років XIX ст. в Сілезії. Наукова вартість праці обумовлена широким використанням її автором нових архівних матеріалів, мемуарів сучасників подій, преси і літератури, яка прямо чи посередньо стосується даного питання. В книжці Тировіча є солідна бібліографія використаних джерел і літератури, іменний і географічний покажчик, а також різьоме змісту російською, німецькою і французькою мовами. Треба відзначити гарний стиль і чудову мову викладу матеріалу, вдале поєднання автором науковості з доступністю для широкого кола читачів.

Праця М. Тировіча вносить істотний вклад у справу вивчення історії Сілезії і заслуговує серйозної уваги радянських істориків, які вивчають революційне минуле братньої країни соціалістичного табору.

В. О. БОРИС

НАШ КАЛЕНДАР

МИКОЛАЇВСЬКИЙ МОРСЬКИЙ ТОРГОВИЙ ПОРТ

(ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ ЗАСНУВАННЯ)

Зростання капіталістичних відносин у сільському господарстві України у XIX ст. збільшення попиту на зернові продукти, сприятливі умови для збуту їх за кордон — все це сприяло розвитку землеробства і зовнішньої торгівлі на Півдні.

Основним вихідним пунктом для зовнішньої торгівлі в Новоросійському краї був Одеський порт. Проте потреби розвитку зовнішньої торгівлі вимагали створення нових пунктів для торгівлі з закордоном. 1 червня 1862 р. був відкритий Миколаївський морський торговий порт¹ і митниця.

Заснуванню порту в Миколаєві сприяло географічне положення міста. Перший час після відкриття порт мав лише місцеве значення. З спорудженням Знам'янсько-Миколаївської гілки Харково-Миколаївської залізниці діяльність порту значно розширилась. Став прибувати хліб з Херсонської, Катеринославської, Київської, Полтавської і Харківської губерній. Якщо в 1870 р. хлібний експорт становив 10,2% всіх чорноморських перевезень, то в 1879 р. — 43,5%². Крім хлібних вантажів, з Миколаївського порту стали відправляти залізну і марганцеву руду, а також інші товари. В першому десятиріччі XX ст. Миколаївський морський порт став по суті третім комерційним портом в Росії після Петербурга і Одеси.

Порт притягував до себе велику кількість робочих рук. Тільки в його закордонному відділі працювало понад 2 тис. чоловік, з них близько 300 жінок. Основна маса робітників були жителями міста і приміських хуторів. Однак в осінній час, у період посиленого вантаження, на роботу в порту наймалася значна кількість селян з навколишніх сіл. Жорстока експлуатація, робочий день, що перевищував 10 годин, низька оплата праці — все це створювало нестерпні умови для робітників.

Вже на початку XX ст. в порту зароджується робітничий рух. Одним з перших заворушень був страйк у березні 1901 р. Робітники зажадали збільшення денної плати з 1 крб. 20 коп. до 2 крб. Висувалися й інші вимоги. Завдяки своїй стійкості робітники порту добилися задоволення всіх вимог. Вони брали активну участь у загальному політичному страйку в 1903 р., а також в боротьбі проти царизму у період першої російської революції 1905—1907 рр., підтримуючи всі виступи робітників-суднобудівників. Протягом 1905 р. страйки в порту виникали кілька разів. Коли в ході загального листопадового страйку в Миколаєві була створена Рада робітничих депутатів, до неї ввійшов і представник від торгового порту. За дорученням Миколаївського більшовицького комітету велику роботу серед портових робітників проводили стійкі більшовики брати Сергій та Гнат Макарови.

Миколаївські портовики брали активну участь у боротьбі за перемогу Радянської влади в Миколаєві. В порту був встановлений робітничий контроль, створена під керівництвом більшовиків профспілка моряків і річковиків торгового флоту. У створенні в Миколаєві в 1917 р. Раду робітничих і військових депутатів портовики обрали тільки більшовиків. Після встановлення в Миколаєві Радянської влади у лютому 1918 р. була утворена так звана «Колегія дев'яти», яка взяла на себе управління націоналізованим торговим флотом, що знаходився в порту, а також взяла під контроль націоналізоване майно пароплавних компаній і товариств. Портовики самі охороняли майно і брали його на облік. Однак з приходом у Миколаїв австро-німецьких окупантів у березні 1918 р. «Колегія дев'яти» була заарештована.

В роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції багато портових ро-

¹ Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО), ф. 230, оп. 1, спр. 5023, арк. 78.

² Там же, спр. 10899, арк. 148.

бітників і моряків пішли на фронт захищати завоювання Жовтня. Робітники порту проявили справжній героїзм у відбудові порту після громадянської війни. Уже з 1923 р. почалося нормальне функціонування порту, рік у рік став підвищуватися його вантажооборот.

В роки п'ятирічок в порту широкого розмаху набуло ударництво і соціалістичне змагання між суднами, дільницями і бригадами, а також з іншими портами країни. Так, у 1934 р. змаганням було охоплено 90,6% всіх портовиків¹. У передвоєнні роки колектив порту незмінно займав провідне місце у змаганні серед чорноморських портів. За період з 1923 по 1941 р. значно зросло технічне оснащення порту, були побудовані новий елеватор, приміщення для складів, жилі будинки для робітників. Великі зміни сталися і в кадрах. Сформувався новий тип портового робітника — механізатор.

До початку Великої Вітчизняної війни Миколаївський морський торговий порт був одним з основних великих портів Чорного моря по перевалочних операціях. У передвоєнні роки вантажооборот порту в середньому становив 1,3 млн. т.

Німецько-фашистські окупанти під час свого хазяйнування знищили все, що було в порту. Шкода, заподіяна ними портові, обчислювалася у 92,3 млн. крб.²

У післявоєнні роки завдяки самовідданій праці колективу портовиків, керованого партійною організацією, все господарство порту було відбудоване, і він знову зайняв одне з провідних місць у Чорноморському пароплаванні. Протягом ряду останніх років він неодноразово виходив переможцем у змаганні за звання кращого порту країни.

Свій сторічний ювілей миколаївські портовики зустрічають новими трудовими успіхами. В 1961 р. за здобуту перемогу у передз'їздівському змаганні колектив порту був нагороджений Почесною грамотою Міністерства морського флоту та ЦК профспілки працівників морського і річкового флоту і занесений до книги «Трудової слави» Міністерства морського флоту. Широко відомі не тільки в Миколаївському порту екіпаж комуністичної праці старшого крановищика Олександра Коноваленка, бригада вантажників Анатолія Кирилюка, яка одержала звання бригади комуністичної праці, знатна крановиця, делегат XXII з'їзду КПРС Поліна Мартинова. Зараз весь колектив портовиків бореться за звання порту комуністичної праці.

Ш. С. ЛЮДКОВСЬКИЙ

ЖИТТЯ В БОРОТЬБІ

(ДО 60-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Я. О. ГАЛАНА)

27 липня мінає 60 років з дня народження українського письменника-комуніста Ярослава Галана. Ще навчаючись у Віденському, а потім Краківському університетах, Ярослав Галан включився у діяльність прогресивних робітничих і студентських організацій, вступив до лав КПЗУ, розповсюджував нелегальну літературу, розповідав товаришам по навчанню правду про Великий Жовтень, про соціалістичну Вітчизну, пропагував ідею дружби народів, закликав до боротьби проти капіталістичного рабства.

У 1928 р. Галан закінчив університет і деякий час викладав польську мову та літературу у гімназії. Через його прогресивні переконання йому видали «вовчий білет» і назавжди заборонили працювати в учбових закладах. Та ці жорстокі заходи не злякали борця. Пером літератора він продовжував завдавати ворогам дошкульних ударів.

Галан влаштувався на посаду літературного оглядача у львівському журналі «Нові шляхи». Тут він опублікував свої перші статті «Польське літературне життя» та «З польського письменства», а також антивоєнні п'єси «Вантаж» і «Вероніка». Але письменник не міг примиритися з фактом, що цей журнал, в основі своїй прогресивний, друкував матеріали, в яких поблажливо писалось про окремих «діячів» з буржуазно-націоналістичного табору, інколи перекручено висвітлювалася історія боротьби трудящих за встановлення Радянської влади на Україні. Винятковий правдолюбець, який твердо дотримувався думки, що історія корисна й потрібна лише тоді, коли вона не фальшива, він порвав з «Новими шляхами» і в грудні 1929 р. перейшов до редакції «Вікон».

Працюючи у «Вікнах» на посаді адміністратора, Галан водночас був відповідальним редактором журналу «Освіта» (1930 р.), який на перше місце висував питання боротьби проти українського буржуазного націоналізму. На сторінках журналу «Вікна» Галан ще в кінці 1927 р. почав друкувати свою відому п'єсу «Дон-Кіхот із Еттенгайма». Пізніше він тут вмстив п'єсу-памфлет «99%», драму «Осередок», а також кілька оповідань, нарисів, фейлетонів і публіцистичних памфлетів. В них письменник-ре-

¹ Газ. «За більшовицький порт» від 22 вересня 1934 р.

² ДАМО, ф. Р — 129, оп. 3, спр. 13, арк. 3.

волюціонер талановито викривав загарбницькі війни, реакційний режим колішньої панської Польщі, німецько-фашистських розбійників, що вже тоді мріяли про знищення мільйонів людей, гнівно розвінчував будь-яку форму експлуатації людини людиною, пристрасно пропагував ідеї Леніна, з захопленням розповідав про велетенські досягнення на економічному і культурному фронтах Радянського Союзу, закликав до воз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі.

Після розгрому «Вікон» (1932 р.) Ярослав Галан деякий час жив у с. Березові-Нижньому на Станіславщині. Це були неймовірно тяжкі часи для письменника, який віддавав свій талант, всього себе на службу революції. Проте труднощі не зломали волі революціонера, не змусили його кинути зброю. Він продовжував боротьбу. Нелегально зустрічаючись з молоддю села, «просвіщав її, — як доповідав начальству чиновник коломийської поліції, — у комуністичному дусі, вихвалюючи існуючі в СРСР порядки».

Живучи в далекій провінції, Галан листувався з друзями і знайомими, його цікавив світовий робітничий рух. Коли в лютому 1934 р. пролетаріат австрійської столиці виступив із зброєю в руках проти фашистських загонів, що намагалися захопити «робітничі будинки» (клуби) соціал-демократичної партії, письменник-інтернаціоналіст широко співчував героям барикад, душою прагнув бути поруч з ними. Письменник вірив у майбутню перемогу над капіталізмом. Ця впевненість пояснювалась велетенськими досягненнями СРСР. Вони зміцнювали його силу, допомагали перебороти труднощі в найтяжчі хвилини. «Глибоко радію успіхам Радянського Союзу, і справа його зросту, перемоги стала змістом мого життя, — з хвилюванням писав він дружині 18 лютого 1934 р., — хоч таке життя — не життя, та які ми щасливі, що довелося жити нам в такій великій епосі змагань за новий світ — світ соціалізму».

Відомо, що середина 30-х років — це час, коли уніатська церква всіляко підтримувала і пропагувала оголошений папою Пієм XI «хрестовий похід проти комунізму». Тоді Галан, як і в період роботи у «Віках», гостро критикував ватиканських мракобісів. В оповіданні «Мертві борються» головний удар він спрямував проти уніатського попа, який, згуртовуючи навколо себе куркулів, виступав проповідником фашистського поневолення народів, жорстокої експлуатації «меншого брата» — селянина. В іншому творі — оповіданні «Савку кров заливає», поряд з викриттям пілсудчини, релігії та української буржуазії, письменник з боєм розповідав про звірства бельгійських колонізаторів у Конго.

В 1936 р. Галан очолює Комітет по боротьбі за амністію політичних в'язнів. Активна діяльність Галана та його західноукраїнських і польських друзів-революціонерів, що спиралися на підтримку широкої громадськості, принесла плідотворні результати: фашистський польський уряд був змушений провести амністію. Нехай ця амністія була часткова, неповна, але вона свідчила про силу єдності кращих синів українського і польського народів, які однаково прагнули до визволення з капіталістичного ярма.

Нагадаємо ще про деякі окремі факти з революційної діяльності Галана. В березні 1936 р. на вечорі, присвяченому Ромен Роллану, він прославляв Жовтневу революцію, закликав боротися за мир між народами, за свободу і рівноправність усіх людей. Після організації Ліги прав людини і громадянина у Львові Галан ввійшов до її складу. Він був обраний також до складу керівництва львівського видавництва «Книжка», яке очолювали комуністи.

14 квітня 1936 р. Галан взяв безпосередню участь у демонстрації безробітних Львова, а 16 квітня — в похоронах забитого поліцейською кулею безробітного Владислава Козака. Він був одним з найактивніших організаторів відомого Антифашистського конгресу у Львові (травень 1936 р.).

За революційну діяльність польсько-фашистській власті, українські буржуазні націоналісти та ватикансько-уніатські мракобіси жорстоко переслідували Галана. Письменник не раз сидів у тюрмі. Але ні в'язничні ґрати, ні голод, ні злигодні не зламали його волі. Він не припиняв боротьби за воз'єднання всіх українських земель в єдиній радянській державі.

Після щасливих вересневих днів 1939 р. Ярослав Галан активно включився в роботу по зміненню нового, соціалістичного життя в західних областях України. Він плідно працював у першій у Львові справді вільній, радянській газеті «Вільна Україна», а в роки Вітчизняної війни — в українських республіканських газетах і на передових радіостанціях. Після розгрому фашизму Галан, як спеціальний кореспондент газети «Радянська Україна», був присутній на Нюрнберзькому судовому процесі над головними гітлерівськими військовими злочинцями. Галан показував, що фашизм не є суто німецьким явищем. Він породжений найреакційнішими елементами світового імперіалізму і, доки існує імперіалістична система, залишається реальною небезпекою. Найкращий і єдиний спосіб запобігти новій війні він правильно вбачав у тому, щоб вчасно знешкодити її паліїв — великих і малих.

У післявоєнний період Галан багато уваги приділяв боротьбі проти католицької реакції. Глибоко і всебічно вивчаючи минуле і сьогодення Ватикану, він показував читачам, що католицизм, як і будь-яка інша релігія, здійснює дві функції: функцію попа і обов'язки ката. «Апостольський престол» у Ватикані з самого початку свого

існування стояв на сторожі «всіх смертних гріхів». Не було злочину, якого не використали б «святі отці» в прагненні до збагачення і влади над народами. Папа римський відлучив українського письменника від церкви. На це Галан, як відомо, відповів коротко, але досить виразно «Плюю на папу!».

Українські буржуазні націоналісти, виконуючи вказівки Ватикану, 24 жовтня 1949 р. по-звірячому вбили полум'яного публіциста. Заносили криваву сокиру над світлою головою борця проти всього реакційного, вони хотіли позбутися свого небезпечного ворога, але жорстоко помилилися. Галан і мертвий перебуває в рядах бійців за щасливе майбутнє людства. Його талановиті твори — грізна зброя в руках тих, хто буде комуністичне завтра, хто відстоює мир у всьому світі.

К. М. МЛИНЧЕНКО

ПИСЬМЕННИК, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ, ДИПЛОМАТ

(65-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ І. Ю. КУЛИКА)

Мужній боєць пролетарської армії на Україні і за океаном, учасник громадянської війни, дипломат, людина великого творчого обдаровання, поет, перекладач, публіцист, один з найактивніших будівників української радянської культури — таким залишиться в пам'яті трудящих України Іван Юліанович Кулик. Його світогляд визначився в роки буремної революційної доби і закономірно привів в ряди ленінської партії, в ряди активних революціонерів і будівників нового життя.

Дитинство І. Ю. Кулика, який народився 26 січня 1897 р., в родині бідного вчителя, проходило на Кіївщині — в Шполі і Умані. 17-річним юнаком він приїхав до Одеси, щоб вступити до художнього училища. Водночас його творче обдаровання знайшло свій вихід у перших літературних спробах — у віршуванні. Завершити свою освіту І. Ю. Куликові через матеріальні нестатки не вдалося.

У 1914 р. він емігрував до Сполучених Штатів Америки. 17-річному юнакові довелося залишити мрії про навчання, шукати заробітку, працюючи на фабриках та шахтах. Він опинився в умовах, типових для тогочасних емігрантів. Ця сторінка життя І. Ю. Кулика цікава і значна, насамперед, тим, що саме в ті роки він беззастережно став на шлях революційної боротьби, приєднався до соціалістичного руху українських трудящих в США і чимало сприяв його розгортанню та ідейній консолідації. Приєднавшись спочатку до російських соціал-демократів, виступаючи на сторінках їх органу — газети «Новий мир», — він згодом активно співробітничав з Українською федерацією Соціалістичної партії США, що утворилась у 1915 р. Його гострі статті, що друкувалися в органі федерації — газеті «Робітник» — і газеті українських соціал-демократів Канади «Робочий народ» під псевдонімом Р. Ролінато, набували особливого значення з огляду на те, що їх автор і в публіцистиці і в практичній діяльності стояв у ті роки — роки імперіалістичної війни — на інтернаціоналістських позиціях. Викриваючи хижацькі інтереси імперіалістів США у війні, І. Ю. Кулик писав: «Робітникам не потрібно проливати своєї крові ради інтересів своїх класових ворогів — рокфеллерів і морганів»¹. В серії статей, надрукованих у «Робочому народі» під назвою «Листи зі Стейтів», він писав: «Ми віримо в силу духа робітничої солідарності і не трапимо надії в великий, святий «воскресний» день повернення робітничих мас проти віковичних гнобителів»². Перебуваючи в США, І. Ю. Кулик не залишив і своєї літературної праці, зокрема старанно збирав і аналізував пісні, складені нездоленими українськими емігрантами³.

Після перемоги Лютневої революції в Росії І. Ю. Кулик разом з групою політичних емігрантів повернувся на батьківщину, щоб взяти безпосередню участь у боротьбі за встановлення робітничо-селянської влади. Він надсилав кореспонденції до українських соціалістичних газет США і Канади, в яких давав більшовицьку оцінку складним подіям, що відбувались на Україні. Він, зокрема, викривав антинародну суть Центральної ради, зазначаючи, що вона — «майже те саме, що і Російський Тимчасовий уряд з коаліційним міністерством, лише, розуміється, в менших розмірах»⁴. Цим виступам І. Ю. Кулика належить значна роль у правильному сприйманні українськими трудящими за океаном революційних подій в Росії, в боротьбі еміграції з буржуазно-націоналістичними та опортуністичними елементами.

Справді бурхливою, сповненою великого напруження і мужності була діяльність І. Ю. Кулика в роки Жовтневої революції і громадянської війни. Він брав безпосередню участь у встановленні Радянської влади в м. Кременчуку і Умані, в грудні 1917 р.

¹ Газ. «Робочий народ» від 23 лютого 1917 р.

² Газ. «Робочий народ» від 21 грудня 1916 р.

³ Див. «Календар робітника на 1916 р.», Клівленд.

⁴ Цит. за М. Н. Астасівським, Українська імміграція в Сполучених державах, Нью-Йорк, 1934, стор. 140.

його було обрано членом ЦВК і введено до складу Радянського уряду України. Програмою деякого часу І. Ю. Кулик працював у Наркомнаці, в Москві. Повернувшись на Україну в 1919 р., він став членом колегії Наркомату закордонних справ. Того ж року за завданням партії І. Ю. Кулик працював у підпіллі в Західній Україні і в Польщі. Польським властям вдалось натрапити на його слід і заарештувати, але на початку 1920 р. його, як і ряд інших політв'язнів, обміняли на заарештованих білополяків. І. Ю. Кулик повернувся на Україну і брав участь у боротьбі проти польських інтервентів і в поході радянських військ на Львів і Варшаву. Під час існування Радянської влади в Галиччині І. Ю. Кулик у складі Галицького ревкому, працював начальником Галвидаву. Після закінчення громадянської війни він перебував на партійній роботі, зокрема був секретарем Кам'янець-Подільського міськкому КП(б)У.

Водночас мужнів літературний талант І. Ю. Кулика, його вірші друкувалися в «Правде» та інших газетах, згодом з'явилися збірки поезії «Мої коломийки» і «Зелене серце», поема «Одужання». Сповнена революційного пафосу, пристрасна поезія І. Ю. Кулика, як і його діяльність в організації пролетарських письменників «Гарт», ставлять його в ряд зачинателів української радянської літератури¹.

З 1924 по 1927 р. І. Ю. Кулик — знову за океаном, на цей раз у Канаді як заступник голови радлицької місії. Він віддав багато сил інформуванню трудящих Канади про досягнення Радянської України в будівництві нового життя, викриттю злочинної діяльності українських буржуазних націоналістів. З цією метою він активно виступав на сторінках робітничо-фермерської преси, на численних мітингах і зборах. Не припинив він і своєї літературної роботи: писав поезії, багато перекладав. Збірка його перекладів становить фундаментальну «Антологию американської поезії». Більше того, І. Ю. Кулик разом з Мирославом Ірчаном став організатором українських прогресивних літературних сил в Америці, заснувавши з пролетарських письменників-українців філіал «Гарту». Своєю багатогранною діяльністю він здобув велику популярність і авторитет серед канадських робітників і фермерів. «За майже три роки мого перебування в Канаді я зрісся духом з місцевою робітничою колонією», — писав він, від'їжджаючи на батьківщину. Проводжаючи І. Ю. Кулика на Україну, газета «Українські робітничі вісті» писала: «...Ми не можемо не відзначити... заслуги тов. І. Ю. Кулика як представника Радянської України і як літератора перед українськими робітниками і фермерами в Канаді. Його статті в нашій пресі, в яких він час від часу висвітлював різні не відомі нам або маловідомі галузі радянського життя, устрою, будівництва, його інтерв'ю..., його розвідки з літературного поля були надзвичайно цінним інформаційним матеріалом для нас, відтятих далекими просторами від радянського життя»².

Після повернення на Україну він підсумував свої канадські враження в широківідомих «Записках консула». Поряд з цим вийшли збірки його поезії «В оточенні», «Змужіла молодість» та ін. У ті роки І. Ю. Кулик зосередив свої зусилля, головним чином, на літературній праці і згуртуванні творчих сил української радянської інтелігенції. Він був одним з керівників Всеукраїнської спілки пролетарських письменників, а після перебудови літературно-художніх організацій — головою правління СРПУ. Він редагував «Літературну газету», журнал «Радянська література», виступав з доповіддю про українську літературу на першому Всесоюзному з'їзді радянських письменників.

У 1936—1937 рр. І. Ю. Кулик працював головою Радіокомітету УРСР, директором Партвидаву УРСР, входив до складу ЦК КП(б)У. Життя Івана Кулика обірвалося у 1937 р. внаслідок необґрунтованих репресій.

Відаючи шану Івану Юліановичу Кулику за його самовіддане служіння справі партії і народу, за його багатогранну діяльність, історики знайдуть чимало цінного в його літературно-публіцистичній спадщині, яка містить багато вдумливих, цікавих оцінок революційних подій на Україні, боротьби трудящих Галичини, життя і боротьби української прогресивної еміграції в Америці, культурного будівництва на Україні.

А. Ш.

ОЛЕСЬ ДОСВІТНИЙ — ПИСЬМЕННИК І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

Радянські письменники завжди були активними бійцями за перемогу Радянської влади, своєю творчістю сприяли побудові нового, соціалістичного ладу, а тепер вийшли на передній край боротьби за комунізм. Радянський народ гордиться письменниками, які свій талант і життя віддали справі революції і боротьбі за побудову нового су-

¹ Про літературну творчість І. Ю. Кулика див. статтю С. Крижанівського в зб. «Українські радянські письменники, Критичні нариси», вип. IV, К., 1960.

² Газ. «Українські вісті» від 4 січня 1927 р. Про діяльність І. Ю. Кулика в Канаді див. П. Кравчук, Діяльність Івана Кулика серед заокеанських українців, журн. «Радянське літературознавство», 1958, № 5.

пільства. До числа таких письменників та громадських діячів належав і Олесь Досвітній (Скрипаль Олександр Федорович, 1891—1934 рр.). Його художня творчість тісно зв'язана з революційною боротьбою. В юнацькі роки Олесь Досвітній працював робітником на заводі у м. Вовчанську, на Харківщині. Тут він познайомився з революційною літературою, перебував під наглядом поліції, сидів у тюрмі. В 1912 р. він переїхав до Петербурга і вступив на фізико-математичний факультет університету, зблизився з прогресивною молоддю і вів революційну пропаганду на Балтійському, Путіловському та інших заводах. За революційну діяльність Олесь Досвітнього виключили з університету, і він повернувся на Україну, де влаштувався працювати на цукровий завод у Білій Церкві.

Під час першої світової війни його мобілізували в царську армію, там він проводив антивоєнну більшовицьку пропаганду, за що був заарештований і засуджений до смертної кари. З допомогою революційно настроєних солдатів він утік з тюрми. Йому вдалося емігрувати за кордон, у США. Тут Олесь Досвітній працював робітником, був безробітним, брав участь у боротьбі трудящих з капіталістами. Саме в США він познайомився з тяжкою долею і повенірянням десятків тисяч трудящих українців, головним чином, із західноукраїнських земель.

Велика Жовтнева соціалістична революція мала вирішальний вплив на піднесення і розвиток революційного руху в усьому світі. Олесь Досвітній через Японію, Китай та інші країни, через поліцейські кордони повернувся на Україну, щоб узяти безпосередню участь у боротьбі за владу Рад.

На початку 1919 р. він був прийнятий до лав Комуністичної партії. У травні того ж року в Києві галичанами і буковинцями, яких хуртовина світової війни закинула на Наддніпрянську Україну, була заснована Комуністична партія Східної Галичини і Буковини (КПСГІБ). Членом керівного органу партії та редактором газети «Галицький комуніст» став Олесь Досвітній. В той час він написав листівки і брошури — «Сучасний мент і завдання галицького і буковинського селянства і робітництва», «Трудящий народ і комунізм» та ін. В «Галицькому комуністі» з'являється ряд статей Олесь Досвітнього: «Галицька революція і контрреволюція», «Уряд Голубовича — спекулянти», «Де вихід для бідних галичан?», «Продали Галичину» тощо. У цих статтях говориться про наростання революційного руху в Галичині, боротьбу з окупантами, розкривається контрреволюційна суть «національних вождів» з уряду так званої ЗУНР, показано, що тільки Радянська влада дає трудящим справжнє соціальне і національне визволення.

У 1919 р. з групою діячів КПСГІБ Олесь Досвітній — на підпільній роботі в Галичині. Разом з М. І. Бараном, І. Ю. Куликом, М. І. Курською його було заарештовано польськими окупаційними властями. Після обміну в'язнями між Україною Рад і панською Польщею Олесь Досвітній в березні 1920 р. повертається до Києва. В 1920 р. протягом чотирьох місяців він очолював агітпоїзд «Більшовик», який побував на станціях Лозовій, Синельниковому, Олександрівську, Панютинно, Катеринославі та багатьох інших. Йому довелося бути редактором газет, які видавалися в агітпоїздах, автором брошур, статей, листівок. Поїзд відіграв значну роль у справі зв'язку партії і Радянського уряду з масами в районі, де ще діяли махновські та інші банди, в прифронтній зоні. Після цього Олесь Досвітній працював у визволених Червоною Армією районах Галичини.

Після закінчення громадянської війни Олесь Досвітній був редактором газет «Незможний селянин» (Полтава), «Селянська правда» (Катеринослав). У своїх численних нарисах, статтях Олесь Досвітній гостро, правдиво говорив про нове в радянському селі, про боротьбу з куркульством. Проникливо, з глибокою теплою написав він статті про В. І. Леніна, Розу Люксембург, Т. Г. Шевченка.

Олесь Досвітній увійшов в українську радянську літературу як митець, відданий партії і народу, хоч іноді він і допускав у своїй творчості окремі помилки і хиби. Деякі літературознавці і критики намагалися визначити, чого більше в його творчості — публіцистичності і репортажу чи художнього таланту. Та незаперечно залишається одне — Олесь Досвітній розкривав правду життя, стояв на позиціях пролетарського інтернаціоналізму. Його твори «Чжунгожень», «Герої світанку», «Хто?» та інші дають можливість історикам краще зрозуміти дух епохи, подій, що розгорнулися під впливом Великого Жовтня в капіталістичних країнах, зокрема країнах Сходу. В книзі «Нотатки мандрівника» (1929 р.) Олесь Досвітній пише про свою подорож у Латвію, Німеччину, Чехословаччину і Францію. Він показує два світи, дві системи, що протистояли одна одній, — капіталістичну і соціалістичну, а також ті сили, які в капіталістичних країнах вірили в прогресивність і справедливість соціалістичного ладу, відстоювали його інтереси.

Художні твори Олесь Досвітнього після перерви, зумовленої культом особи Сталіна, зараз видано окремими збірками. Готуються до друку його інші твори. Настав час зібрати і видати його кращі публіцистичні твори, нариси і замітки, як документи, що свідчать про народження і утвердження соціалістичного ладу. І в цій справі могли б взяти участь історики.

Я. А. ЯКОВЛЄВ — АКТИВНИЙ ДІЯЧ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни і соціалістичного будівництва в СРСР Яків Аркадійович Яковлев (Епштейн) народився 21 червня 1896 р. в губернському місті Гродно в сім'ї вчителя. Після закінчення реального училища вступив на електро-механічний відділ Петербурзького політехнічного інституту. Під впливом революційних ідей сімнадцятирічний Я. А. Яковлев у 1913 р. став членом більшовицької партії. Відтоді він працював у підпільній більшовицькій організації Невського району Петербурга, проводив агітаційну роботу серед української молоді, поширював партійну літературу, брав участь у друкуванні листівок тощо.

В період Лютневої революції 1917 р., як агітатор Петроградської Ради, Я. А. Яковлев брав участь у створенні полкових комітетів і військових робітничих загонів. Посилення революційного руху на окраїнах Росії потребувало великої кількості досвідчених партійних працівників на місцях. Більшовицькі організації Петрограда та Москви направляли в усі місця Росії своїх кращих представників. Весною 1917 р. на партійну роботу в Катеринослав був направлений і Я. А. Яковлев. Там він працював секретарем партійного комітету (головою був Е. І. Квірінг). В Катеринославі Яковлев, як депутат від більшовиків, брав участь у роботі місцевої Ради. 22 липня 1917 р. на загальних партійних зборах міста його було обрано делегатом на VI з'їзд РСДРП(б). Після повернення з Петрограда Я. А. Яковлев ще з більшою активністю продовжував революційну роботу. Жовтневе збройне повстання 1917 р. Я. А. Яковлев зустрів у Петрограді — він прибув туди як делегат II з'їзду Рад від Катеринослава.

Перемогу Жовтневої революції в Петрограді катеринославські робітники сприйняли з великим ентузіазмом. На засіданні Катеринославської міської Ради спільно з представниками заводських та полкових комітетів, а також з участю представників профспілок більшістю голосів була прийнята резолюція на підтримку повстання в Петрограді. На цьому засіданні доповідь про перемогу соціалістичної революції зробив Я. А. Яковлев. Після встановлення в кінці грудня 1917 р. Радянської влади в Катеринославі Я. А. Яковлев продовжував працювати в місті.

В період окупації України німецькими імперіалістами Я. А. Яковлев працював секретарем Московського обласного бюро металістів. Проте, перебуваючи в Москві, він, як і раніше, брав участь у діяльності українських більшовицьких організацій.

На I з'їзді Комуністичної партії (більшовиків) України Я. А. Яковлев був одним з делегатів від Катеринославської партійної організації. На II з'їзді КП(б)У Я. А. Яковлев теж був делегатом з правом ухвального голосу від Катеринославської організації. На з'їзді Я. А. Яковлева було обрано членом ЦК КП(б)У. В кінці 1918 р. він працював головою Харківського революційного комітету і брав активну участь у керівництві боротьбою проти німецьких імперіалістів і буржуазних націоналістів. Активну участь Я. А. Яковлев брав і в роботі III з'їзду КП(б)У. На цьому з'їзді він виступив з доповіддю про ставлення до дрібнобуржуазних партій, в якій різко критикував реакційну, антирадянську діяльність меншовиків, есерів і буржуазно-націоналістичних партій.

Після III з'їзду Я. А. Яковлева було знову направлено до Катеринославу, де він працював до вступу в місто денікінців головою губкому партії. Потім він був призначений начальником політвідділу 14-ї армії. Деякий час у 1919 р. Я. А. Яковлев був на партійно-радянській роботі в м. Владимирі. Проте скоро його знову було направлено на партійну роботу на Україну, до Києва.

На початку грудня 1919 р. відбулася VIII конференція РКП(б), на якій обговорювались питання відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні. З грудня Я. А. Яковлев зробив доповідь про Радянську владу на Україні. На цій же конференції з великою промовою виступив В. І. Ленін. У заключному слові Володимир Ілліч подав різкій критиці помилковій твердження Раковського, Дробніса та ін. Деякі помилки були допущені і в доповіді Я. А. Яковлева. Про це В. І. Ленін говорив: «Мені небагато доведеться говорити в заключному слові, хоч, на жаль, мені доведеться заперечувати більше не т. Яковлеву, який говорив передо мною, а т. Бубнову і Дробнісу, які говорили після мене»¹.

На IV конференцію КП(б)У Я. А. Яковлев прибув як делегат від Київської партійної організації. На цій конференції він виступив з критикою спроб «децистів» провести опортуністичну лінію в селянському питанні. Один з своїх виступів він присвятив питанням єдиноначальності і колегіальності в управлінні виробництвом, а також брав участь в обговоренні інших питань. В зв'язку з тим, що «децисти» на IV кон-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 169.

ференції зірвали вибори в ЦК, то РКП(б) змушений був 5 квітня 1920 р. затвердити тимчасовий склад ЦК КП(б) України в кількості 13 чоловік. До складу ЦК ввійшов і Я. А. Яковлев. Частина членів ЦК, у тому числі і Яків Аркадійович, були направлені для посилення партійної і радянської роботи в Харків. Там він водночас працював головою губкому партії, членом Політбюро та Оргбюро ЦК КП(б)У.

Наприкінці 1920 р. Я. А. Яковлева було направлено в Москву на роботу в Головопідполітосвіту. З 1922 р. він працював заступником завідуючого відділом агітації і пропаганди та завідуючим відділом преси ЦК РКП(б), редагував «Крестьянскую газету» і «Бедноту». З 1926 р. Я. А. Яковлев — заступник Народного Комісара РСІ СРСР, а з 1929 по 1934 рр. — Народний Комісар землеробства СРСР. В 1934 р. його було призначено завідуючим сільськогосподарським відділом ЦК ВКП(б). Я. А. Яковлев був делегатом або учасником усіх з'їздів ВКП(б), починаючи з VI і кінчаючи XVII (крім VII), з XIII по XVI з'їзд — членом ЦКК, на XVI і XVII з'їздах обирався в члени ЦК ВКП(б), був членом ЦВК СРСР.

В період культу особи Сталіна в результаті безпідставних обвинувачень Я. А. Яковлева було заарештовано, і в 1939 р. яскраве життя вірного сина КПРС передчасно обірвалось.

В. Ф. ПАНІБУДЬЛАСКА

ТАЛАНОВИТИЙ КОМАНДИР РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ

(ДО 75-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Д. П. ЖЛОБИ)

Талановитий командир-самородок Дмитро Петрович Жлоба народився 3 червня 1887 р. у Києві. Батько його — родом з безземельних козаків Чернігівщини, мати — селянка-кріпачка з с. Залісців, колишньої Подільської губернії. В шуканнях кращого життя його сім'я в 1894 р. переїхала до с. Кривчика, на Поділлі. Тут і пройшли дитячі роки Д. П. Жлоби. Спочатку він навчався в церковно-парафіальній, а потім у двокласній учительській школі в с. Великому Жванчку. У школі, що була підлегла церковному відомству, панував нестерпний режим. Не витримавши його, Д. П. Жлоба на останньому році навчання залишив школу.

Працюючи учнем слюсаря на заводі Зейфельда у Дунаївцях, Д. П. Жлоба швидко оволодів цією спеціальністю. Вже тоді він рішуче протестував проти сваволі власника заводу, за що його переслідувала поліція. Ховаючись від поліції, Д. П. Жлоба вирушив на південь шукати роботи. З юних років почався його важкий шлях батрака, робітника-металіста і шахтаря. Він об'їздив Бессарабію, Україну, Кубань, але всюди бачив лише нестатки і злидні народу.

Лютнева революція застала Д. П. Жлобу в Москві, він брав у ній активну участь. Напередодні Жовтня Д. П. Жлоба вступив у ряди РКП(б). З того часу всі свої сили він віддавав партії і народу, нещадно борючись проти ворогів революції.

Після встановлення Радянської влади у Москві, 5 листопада 1917 р., Московський військово-революційний комітет послав Жлобу в Донбас. Там він брав безпосередню участь у формуванні Червоної гвардії. На чолі першого Донецького загону Червоної гвардії Д. П. Жлоба боровся проти контрреволюційних військ Каледіна і націоналістичної Центральної Ради. Вже в ті часи Д. П. Жлоба був для бійців і командирів зразком особистого героїзму і беззавітної відданості народу. Під час наступу Червоної гвардії на Київ у січні 1918 р. Жлоба з загоном у складі 170 чоловік перебрався через Дніпро у тил противників, атакував Києво-Печерську лавру, знищив близько 200 катів, з петлюрівського «Куреня смерті» і визволив 483 робітників-арсенальців, яких націоналісти збирались розстріляти. Загин Жлоби дезорганізував тил петлюрівських військ та прискорив визволення Києва.

Невмирущою славою вкрили себе жлобінські частини у роки громадянської війни на Україні, на Дону і Кубані, під Царициним, в астраханських степах та Грузії. Навіки збережеться пам'ять у народі про славний похід Стальної дивізії в жовтні 1918 р. з Північного Кавказу під Царицин, доля якого тоді значною мірою була вирішена несподіваним ударом цієї дивізії у тил ворога. За блискуче проведення операції під Царицином командування фронту нагородило Д. П. Жлобу і бійців дивізії цінними подарунками. ЦК РКП(б) надіслав дивізії спеціальне послання. «Дорогі товариші, — говорилось у посланні. — Ви знаєте, що Південний фронт є тепер найбільш серйозним, на якому вирішується доля не тільки російської, а й світової революції, і натхненником цих подій є наша славна Червона Армія, серед якої ваша незламна Стальна дивізія займає одне з перших місць»¹. Радянський уряд нагородив дивізію почесним Червоним прапором.

На початку 1919 р. Д. П. Жлоба за дорученням В. І. Леніна сформував в астра-

¹ Газ. «Солдат революції» від 31 жовтня 1918 р.

ханських степах особливий партизанський загін, у складі якого було чимало бійців і командирів колишньої Стальної дивізії. З цього загону пізніше була створена 1-а партизанська бригада. Влітку 1919 р. вона здійснила ряд сміливих рейдів по тилах противника в районах міст Балашова та Камишина і завдала ворогові нищівних ударів.

Увійшовши до складу другого кінно-зведеного корпусу, бригада визволила Новочеркаськ і Краснодар. Тут командування армією вручило корпусу і особисто Д. П. Жлобі орден Червоного Прапора. Влітку 1920 р. корпус було переведено на Україну, де він громив війська Врангеля.

Винятково високу оцінку всього радянського народу одержав перехід 18-ї Кавалерійської дивізії під командуванням Д. П. Жлоби через Годерський перевал у березні 1921 р., що відіграв важливу роль у визволенні м. Батумі і остаточному вигнанні з Грузії меншовицьких військ та інтервентів. Під час цього переходу Д. П. Жлоба виявив себе не тільки хоробрим і талановитим командиром, а й здібним політиком і дипломатом — його було нагороджено другим орденом Червоного Прапора.

Після закінчення громадянської війни Д. П. Жлоба віддавав свої сили зміцненню Радянської влади на селі, боротьбі з кримінальним і політичним бандитизмом. У 1922 р. його призначили уповноваженим ВЦВК на Півдні Радянської Росії по боротьбі з дитячою безпритульністю. Він також очолював комісію по розробці положення про трудові колонії. З ініціативи Д. П. Жлоби було організовано ряд народних оркестрів, один з яких пізніше реорганізовано у дитячий будинок-оркестр, що одержав високу оцінку Радянського уряду.

Д. П. Жлоба був піонером колективізації на Північному Кавказі. Добившись виділення невеликої ділянки землі в станиці Павловській, він з допомогою партизанів і вихованців дитбудинку перетворив її у зразковий фруктовий-ягідний розсадник. На базі цього розсадника в 1924 р. колишні партизани і сироти створили сільськогосподарську артіль, яка пізніше відіграла велику роль у колективізації навколишніх станиць. Протягом 15 років Д. П. Жлоба обирався членом крайкому і крайвиконкому і делегатом майже всіх з'їздів Рад СРСР та РРФСР.

Життя Д. П. Жлоби трагічно обірвалось у 1938 р., коли його, як і багатьох інших відданих борців за народну справу, в обстановці культу особи Сталіна, було необгрунтовано і безпідставно обвинувачено в тяжких злочинах перед соціалістичною Батьківщиною.

Славний шлях вірного сина Комуністичної партії Д. П. Жлоби є взірцем беззавітного служіння своєму народові, соціалістичній Батьківщині.

Т. С. КАТРЕЧКО

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

ЗА ДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

(ВЧЕНІ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР ОБГОВОРЮЮТЬ РІШЕННЯ XXII З'ЇЗДУ КПРС)

У лютому цього року в Інституті історії АН УРСР протягом п'яти днів відбувалося розширене засідання Вченої ради, присвячене обговоренню теоретичних питань історичної науки в світлі рішень XXII з'їзду КПРС. На засіданні, в якому взяли участь як провідні вчені, так і весь науковий колектив установи, було заслухано 17 доповідей і повідомлень.

У вступному слові директор Інституту доктор історичних наук професор О. К. Касименко підкреслив величезне значення рішень XXII з'їзду КПРС для всіх галузей життя країни, в тому числі і для дальшого розвитку історичної науки. Він закликав присутніх до глибокого вивчення, осмислення і творчого застосування в наукових дослідженнях положень нової Програми КПРС та інших визначних документів нашої епохи, вказав на необхідність теоретичної розробки і узагальнення досвіду соціалістичного і комуністичного будівництва. Одним з першочергових завдань наукового колективу Інституту є остаточне подолання наслідків культу особи в історичній науці.

Доповідь кандидата історичних наук Ф. П. Шевченка висвітлювала значення XXII з'їзду КПРС для дальшого розвитку історичної науки, зміцнення її зв'язків з життям народу. Приділивши багато уваги питанням виховання радянських людей у дусі комуністичної моралі і подолання пережитків капіталізму в їх свідомості, доповідач зазначив, що радянський історик повинен взяти якнайактивнішу участь у цій справі, допомогти народним масам краще зрозуміти ті події, що відбуваються в суспільстві. Ф. П. Шевченко підкреслив, що велике значення для дальшого розвитку історичної науки має остаточне розвінчення на XXII з'їзді культу особи, як явища глибоко чужого природі соціалізму, радянському ладові, марксизму-ленінізму.

Про розкриття суперечностей історичного процесу, як однієї з основних вимог ленінської методології історичного дослідження, розповів доктор історичних наук професор М. А. Рубач. Він підкреслив, що пізнання суперечностей історичного

процесу є дуже важливим для своєчасного їх подолання, для надання дослідженню справжньої науковості та правдивості. Допповідач підкреслив, що суперечності в соціальному історичному процесі є іманентною закономірністю його розвитку; незадовільна ж увага істориків до цієї проблеми пов'язана, зокрема, з недостатнім пізнанням діалектики історії, а також з впливом культу особи Сталіна, який по суті відкидав закон заперечення заперечення. Далі М. А. Рубач навів численні конкретно-історичні приклади, коли ті або інші соціальні явища перетворювались у свою протилежність, докладно розкрив ленінську концепцію подолання суперечностей і поєднання протилежностей у ході розвитку соціалістичної революції та будівництва соціалізму. Допповідач наголосив на тому, що дальше піднесення теоретичного рівня історичних праць у світлі рішень XXII з'їзду КПРС вимагає глибокого вивчення ленінської методології в історичних дослідженнях.

Старший науковий співробітник кандидат історичних наук А. З. Барабой поставив своїм завданням висвітлити історичний розвиток диктатури пролетаріату в СРСР. Він докладно спинився на всіх етапах розвитку диктатури пролетаріату, її ролі та значенні в історії Радянської соціалістичної держави.

У спільному повідомленні члена-кореспондента АН УРСР доктора історичних наук професора І. О. Гуржія і доктора історичних наук В. А. Дядиченка йшлося про важливі питання історії феодалізму на сучасному етапі. Вони вказали, що за роки Радянської влади вперше була створена справді наукова історія феодальної доби, але на вивченні цього періоду історії відчутно позначилися шкідливі наслідки культу особи Сталіна. Протягом багатьох років над істориками, як зазначали І. О. Гуржій і В. А. Дядиченко, тяжіли нав'язані Сталіним невірні положення. Це стосується, перш за все, ряду його висловлювань про закономірності виникнення держав за часів рабовласництва і феодалізму. Основна причина їх утворення вбачалася, головним чином, у зовнішньо-політичних факторах—

успіху або поразці тих чи інших завойовників, інтересах оборони країни від нападів зовнішніх ворогів тощо, зате принижувалось, залишалось в тіні основне в розвитку суспільства — розвиток продуктивних сил і виробничих відносин та класова боротьба. Великої шкоди завдала незадовільна і суперечлива оцінка Сталіним значення селянських повстань за часів феодалізму — теза про їх безперспективність. Не приділялось належної уваги розробці історії селянства — основного класу доби феодалізму, творців усіх матеріальних цінностей і чудових пам'яток культури. Висловлювання Сталіна про державу часів Петра I, як державу поміщиків і торгівців, а також його суб'єктивістські судження про Петра I дезорієнтовували радянських істориків у питаннях класової суті російського самодержавства. Багато плутанини внесли також хиткі положення Сталіна про виникнення народностей і націй та з питань розвитку мови. Після XX з'їзду КПРС, підкреслили І. О. Гуржій і В. А. Дядиченко, вже зроблено багато для виправлення хиб у висвітленні історії феодалізму, основні зусилля дослідників цього періоду мають бути спрямовані на вивчення історії селянства, антифеодальної боротьби, а також критику буржуазної історіографії, в тому числі сучасних реакційних концепцій.

Головні завдання наукової розробки аграрної історії України періоду капіталізму розглянув у своєму виступі доктор історичних наук М. Н. Лещенко. Він підкреслив, що аграрники-марксистки повинні, насамперед, зосередити свою увагу на глибшому вивченні розвитку продуктивних сил у сільському господарстві нашої країни, удосконаленні знарядь праці. Значний інтерес становить, зазначив М. Н. Лещенко, розкриття на конкретному історичному матеріалі прояву двох шляхів капіталістичного розвитку в сільському господарстві України, показу класового розшарування селянства, формування сільськогосподарського пролетаріату, впливу на торгове землеробство імперіалістичної стадії капіталізму.

Особлива увага, на думку доповідача, має бути приділена глибшому вивченню характеру, напрямку, розмаху і форм селянського руху. При цьому слід позбутися певної недооцінки ролі і значення селянських рухів, як це було в працях окремих істориків, що досліджують розвиток ідеології селянства, діяльності революційних демократів і революційних народників 70-х — початку 80-х років XIX ст., розгортання другої соціальної війни на селі.

Центральне місце в дослідженнях історії класової боротьби на селі повинно зайняти вивчення багатогранної роботи більшовицьких організацій серед селян, викриття антинародної ідеології і діяльності есерів, кадетів, меншовиків, українських буржуазних націоналістів та інших буржуазних і дрібнобуржуазних партій і груп, показ зародження й розвитку бойового союзу

робітничого класу і трудового селянства — тієї сили, яка забезпечила перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і нині є одним з найважливіших факторів розгорнутого будівництва комунізму в нашій країні.

Виступ доктора історичних наук професора Ф. Є. Лося був присвячений дослідженню історії робітничого класу. Він навів слова М. С. Хрущова про те, що робітничий клас і його Комуністична партія проходять у своїй боротьбі три всесвітньо-історичні етапи — повалення панування експлуататорів і встановлення диктатури пролетаріату, побудова соціалізму, створення комуністичного суспільства. Перший етап, вказав доповідач, досліджено порівняно добре. Проте перед істориками стоїть важливе завдання використання впливу культури особи Сталіна при висвітленні, насамперед, формування революційної ідеології робітничого класу та його революційної боротьби. Менше досліджено другий етап — поки що немає монографій про роль робітничого класу в боротьбі за здійснення соціалістичної індустріалізації, колективізації сільського господарства, культурної революції тощо. Зовсім недостатньо вивчений третій етап — це ставить перед істориками невідкладне завдання написати узагальнюючі праці про боротьбу робітничого класу за створення матеріально-технічної бази комунізму, про його роль у створенні комуністичної культури, нового, комуністичного побуту, в перетворенні соціалістичної державності в громадське комуністичне самоврядування та ін.

Про визначення суті поняття соціалістичної нації говорив у своєму повідомленні старший науковий співробітник кандидат історичних наук В. В. Руднев, який підкреслив необхідність переглянути застаріле визначення Сталіним поняття нації. Він вказав, що в працях основоположників марксизму-ленінізму глибоко розроблено питання про окремі ознаки нації, подано визначення цих ознак. В. І. Ленін першим встановив поділ націй на два типи — буржуазні і соціалістичні, передбачив неминуєць виникнення соціалістичних націй, показав їх тенденцію до зближення і наступного злиття. Сталін же у своєму визначенні поняття нації не врахував особливостей виникнення й розвитку нації соціалістичної.

Повідомлення старшого наукового співробітника кандидата історичних наук А. В. Лихолата було присвячено розробці і висвітленню важливих питань історії громадянської війни на Україні. Давши характеристику шкідливих наслідків культури особи Сталіна щодо розробки цього періоду історії радянського суспільства, доповідач відзначив також основні помилки і недоліки своєї книги «Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні». Далі він вказав на значну роботу, яку виконали історики СРСР, в тому числі й України, після XX з'їзду КПРС в напрямі створення монографічних праць про боротьбу радян-

ських народів проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів у 1918—1920 рр. Говорячи про перебільшення в історичних працях, що вийшли в попередній період, ролі Сталіна в керівництві бойовими операціями на фронтах громадянської війни, А. В. Лихолат навів деякі характерні документи, які свідчать про невірні дії Сталіна в період боротьби за відновлення Радянської влади на Україні в кінці 1918 р.

Завідуючий відділом історії соціалістичного і комуністичного будівництва кандидат історичних наук П. П. Гудзенко докладно спинився на висвітленні важливих положень нової Програми КПРС з питання усунювання власності на засоби виробництва. Виклавши основні положення марксистсько-ленінського вчення про усунювання засобів виробництва, доповідач піддав різкій критиці програмні положення сучасних соціал-реформістських опортуністичних партій Заходу, які прикриваються соціалістичною фразеологією, але по суті відстоюють основу капіталізму — приватну власність на засоби виробництва. Далі доповідач докладно показав етапи боротьби робітничого класу, керованого Комуністичною партією і особисто В. І. Леніним, за ліквідацію капіталістичної власності та перетворення її у всенародну власність.

Кандидат історичних наук М. К. Коваль свій виступ присвятив питанню боротьби М. М. Покровського проти буржуазно-дворянської історіографії. Докладно спинившись на критичній праці М. М. Покровського «Історична наука та боротьба класів», М. К. Коваль стисло охарактеризував наукову діяльність цього видатного радянського історика, який багато зробив для розвитку історичної науки, для підготовки кадрів істориків-марксистів і який нещадно боровся проти ворожої марксистсько-ленінської ідеології, починаючи від представників дворянсько-буржуазної історіографії і кінчаючи контрреволюційним троцькізмом. Вказавши на ряд помилок у політичній і науковій діяльності М. М. Покровського, доповідач показав те визначне і почесне місце, яке має зайняти Покровський як вчений-історик у радянській історіографії.

Питання розвитку ХХІІ з'їздом КПРС ленінського вчення про мирне співіснування було темою доповіді старшого наукового співробітника кандидата історичних наук Р. Г. Симоненка. Доповідач розглянув останні визначні документи КПРС, в яких дається вичерпна характеристика сучасної епохи, коли в світовому масштабі сили прогресу і соціалізму переважають над силами капіталізму, реакції і війни, робиться висновок про можливість відвернення світової війни, розкривається вирішальна роль народних мас у боротьбі за мирне співіснування. Р. Г. Симоненко проаналізував важливу тезу М. С. Хрушова про те, що мирне співіснування — це не просто відсутність війни, не тимчасове, нестійке перемир'я між війнами, це співіснування двох

протилежних суспільних систем, яке ґрунтується на взаємній відмові від застосування війни, як засобу розв'язання міжнародних суперечок.

«ХХІІ з'їзд КПРС про етапи розвитку світової соціалістичної системи» — так називалась доповідь завідуючого відділом історії зарубіжних соціалістичних країн І. Ф. Євсєєва. Доповідач глибоко проаналізував величезне значення, як вирішального фактора розвитку суспільства, виникнення і могутнього зростання світової співдружності соціалістичних націй. В доповіді були наведені численні приклади, що яскраво відображали етапи розвитку братерських відносин соціалістичних держав в економічній, політичній та культурній галузях на принципах рівноправності, взаємної вигоди і товариської взаємодопомоги. З особливою силою було підкреслено, що процес неухильного братерського зближення соціалістичних країн, їх політичної і господарської консолідації є одним з вирішальних факторів міцності й непорушності всієї світової системи соціалізму.

У повідомленні старшого наукового співробітника кандидата історичних наук В. І. Клокова говорилось про шляхи консолідації прогресивних сил світу в світлі рішень ХХІІ з'їзду КПРС, про творчий розвиток у новій Програмі КПРС ленінських положень про союзників робітничого класу в боротьбі за мир, за соціалістичний шлях розвитку людства. Важливою умовою в боротьбі за єдність прогресивних сил світу, підкреслив В. І. Клоков, є подолання розколу в рядах робітничого класу, боротьба за згуртованість і єдність комуністичних і робітничих партій проти опортунізму, ревізіонізму, догматизму і сектантства, які намагаються підірвати основи пролетарського інтернаціоналізму, відокремити комуністів від мас, приректи їх на пасивне вичікування або штовхнути на авантюристичні дії.

Доктор історичних наук І. М. Мельникова розглянула значення нової Програми КПРС для міжнародного комуністичного руху, докладно висвітлила питання про спільність головних закономірностей та деякі особливості переходу різних країн до соціалізму. Доповідач на прикладі європейських соціалістичних країн показала те нове, що дає їх досвід для забагачення міжнародного досвіду боротьби за соціалізм, розглянула деякі особливості демократичного і соціалістичного етапів революцій в країнах Центральної та Південно-Східної Європи, розповіла про створення, історичний розвиток та роль Національного фронту в будівництві соціалізму.

Старший науковий співробітник кандидат історичних наук С. М. Пархомчук у повідомленні про боротьбу в Румунській робітничій партії проти шкідливих проявів культу особи і правого ухилу проаналізував результати роботи грудневого пленуму ЦК РРП (1961 р.) та розповів про всена

родну підтримку в Румунській Народній Республіці історичних рішень XXII з'їзду КППС і про заходи нашої партії по викориненню негативних наслідків культу особи. Доповідач навів ряд прикладів впливу культу особи Сталіна на діяльність Румунської робітничої партії і підкреслив рішучу боротьбу керівництва партії на чолі з Першим секретарем ЦК РРП Г. Георгіу-Деж проти цього впливу.

Широкому міжнародному резонансу, який викликала нова Програма КППС, безуспішним намаганням буржуазних ідеологів применшити або знецінити її значення була присвячена доповідь старшого наукового співробітника кандидата історичних наук А. М. Шлепакова. Доповідач на основі матеріалів зарубіжної літератури і преси показав неспроможність імперіалістичного пропагандистського апарату в його спробах піддати сумніву можливість створення матеріально-технічної бази комунізму, посягати невир'я у перспективи формування нових, комуністичних відносин і нової людини, довести «агресивний» характер Програми. Банкрутство її буржуазних «критиків», робити висновок доповідач, якраз виявилось і в повній неспроможності протиставити Програмі КППС якийсь позитивний конкретний план, що міг би повернути увагу мас.

В обговоренні доповідей і повідомлень взяли участь доктор історичних наук К. І. Стецюк, кандидати історичних наук

О. М. Апанович, О. С. Компан та І. Г. Рознер, які спинилися на окремих актуальних питаннях історії феодалізму; член-кореспондент АН УРСР доктор історичних наук професор М. І. Супруненко, кандидати історичних наук О. С. Кудлай, О. Б. Слущкий та І. Т. Кулик, що звернули увагу на ряд важливих аспектів у вивченні історії Жовтневої революції, громадянської війни, соціалістичного та комуністичного будівництва на Україні; кандидат історичних наук І. І. Слин'яко, що розглянув деякі питання історії Вітчизняної війни та підкреслив значення історичної науки в період розгорнутого будівництва комунізму; кандидат історичних наук В. Г. Сарбей, який говорив про необхідність розвитку історіографії та вказав на потребу посилення антирелігійної пропаганди; кандидат історичних наук П. М. Калепиченко, який розповів про шкідливий вплив культу особи на діяльність Комуністичної партії Польщі та робітничий рух у цій країні і показав, як були ліквідовані ці негативні явища.

На заключному засіданні Вченої ради О. К. Касименко підбив підсумки творчої дискусії, вказав на ряд недоліків, що мали місце в ході дебатів, та підкреслив важливе значення обговорення теоретичних питань для дальшого розвитку історичної науки на Україні.

Л. О. ЛЕШЕНКО.

НАУКОВА СЕСІЯ ПРОФЕСОРСЬКО-ВИКЛАДОВСЬКОГО СКЛАДУ УЖГОРОДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

З 12 по 19 лютого 1962 р. в Ужгородському державному університеті проходила XVI наукова сесія професорсько-викладавського складу, присвячена підсумкам науково-дослідної роботи за 1961 р.

Першого дня на пленарному засіданні з вступним словом до присутніх звернувся ректор університету професор І. І. Ленарський. Були заслухані доповіді завідуючого кафедрою історії КППС кандидата історичних наук В. І. Білоусова на тему: «Програма КППС — новий етап в розвитку вчення Маркса-Енгельса-Леніна» та доповідь старшого викладача А. А. Гончаренка — «Будівництво комунізму і школа».

Наукова сесія продовжувала свою роботу по секціях. У роботі секції історичних наук взяли участь працівники кафедр історії СРСР, загальної історії, архівного відділу облвиконкому, обласного держархіву, філіалу держархіву м. Мукачева і Закарпатського краєзнавчого музею.

Присутні з увагою заслухали доповідь керівника секції доцента І. М. Гранчака — «Завдання історичної науки в світлих рішеннях XXII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу», а також повідомлен-

ня істориків та архівістів про їх наукові дослідження. Доцент кафедри історії СРСР М. В. Арсент'єв розповів про деякі невикористані резерви в розвитку промисловості областей Станіславського раднаргоспу (1946—1960 рр.), кандидат історичних наук В. І. Ілько — про соціалістичні перетворення в м. Мукачеві за роки Радянської влади. З доповідями виступили доцент І. М. Мишко — «До питання про оцінку ролі І. Сечені в громадсько-політичному русі Угорщини першої половини XIX ст.», доцент Г. В. Марченко — «Боротьба Комуністичної партії Румунії проти антинародної позиції «історичних» партій в аграрному питанні», доцент М. В. Троян — «До питання про Ради на Закарпатті в 1918—1919 рр.», доцент Я. А. Чубуков — «Про особливості Жовтневої революції в Киргизії», доцент І. Г. Шульга — «Закарпатські володіння графа Шенборна в кінці XVIII ст. і на початку XIX ст.», кандидат історичних наук Я. І. Штернберг — «З історії російсько-угорських революційних зв'язків кінця XIX ст.».

Були заслухані також повідомлення працівників Закарпатського краєзнавчого

музею та Державного архіву Закарпатської області.

На засіданні секції суспільних наук з доповідями виступили: старший викладач І. Д. Федотенко — «Дальший розвиток ленінської теорії соціалістичної революції в рішеннях XXII з'їзду КПРС», кандидат філософських наук І. Г. Паскель — «XXII з'їзд КПРС і дальший розвиток руху колективів і ударників комуністичної праці на Закарпатті», доцент кафедри історії КПРС Б. І. Співак — «Чехословацьке

питання на VI конгресі Комінтерну». Викладач кафедри політекономії О. В. Хланта виступив з повідомленням — «Економічне становище трудящих Закарпаття в період відносної стабілізації капіталізму (1924—1929 рр.)», доцент кафедри історії КПРС В. В. Хайнас розповів про боротьбу Комуністичної партії Угорщини за створення антифашистського народного фронту (1935—1939 рр.).

Г. П. ГАРНОДІ,

І. М. ДЕМ'ЯНЧЕНКО

НАРАДА В МОСКВІ З ПИТАНЬ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН

З 27 лютого по 1 березня 1962 р. в Москві відбувалася Всесоюзна координаційна нарада з питань історії будівництва соціалізму в європейських країнах народної демократії. Нарада була скликана Науковою радою АН СРСР по вивченню закономірностей розвитку соціалізму і переходу до комунізму, Інститутом історії АН СРСР та Інститутом слов'янознавства АН СРСР. В роботі наради взяли участь 300 істориків, економістів, юристів, етнографів — представники багатьох московських науково-дослідних інститутів, вузів, бібліотек, архівів, видавництва, а також 52 науковці від 34 науково-дослідних установ та вищих учбових закладів Ленінграда, Києва, Одеси, Донецька, Ужгорода, Мінська, Баку, Кишиньова, Казані, Саратова, Воронежа, Уфи та інших міст країни.

На нараді було підведено підсумки наукової діяльності і визначено конкретні завдання по дальшому дослідженню історії країн народної демократії. Відбувся також цікавий обмін думками по ряду теоретичних питань, пов'язаних з розробкою цієї молоді, але важливої галузі історичної науки.

Нараду відкрив Віце-президент АН СРСР голова Наукової ради по вивченню закономірностей розвитку соціалізму і переходу до комунізму академік К. В. Островітанов. У своєму вступному слові він відзначив, що XXII з'їзд КПРС поставив перед радянськими вченими великі і відповідальні завдання в галузі суспільних наук, які випливають з того, що суспільні науки становлять наукову основу керівництва розвитком суспільства. К. В. Островітанов вказав на необхідність повсякденно підносити роль суспільних наук, активізувати діяльність науковців, зокрема істориків, з тим, щоб на основі узагальнення практики господарського і культурного будівництва всебічно і глибоко розкривати перед широкими народними масами багатство нових творчих ідей, які містить нова Програма КПРС, і, перш за все, проблем, пов'язаних з комуністичним будівництвом в СРСР і соціалістичними перетвореннями в країнах народної демократії.

На нараді були заслухані доповіді: директора Інституту історії АН СРСР В. М. Хвостова — «Стан вивчення історії країн народної демократії і завдання науково-дослідної роботи», директора Інституту слов'янознавства АН СРСР І. І. Удальцова — «Нова Програма КПРС і проблеми розвитку країн народної демократії», заступника директора Інституту етнографії АН СРСР Л. М. Терент'євої — «Стан вивчення проблем етнографії країн народної демократії», академіка І. І. Мінца — «Вплив Жовтневої революції на піднесення революційного руху в країнах Центральної та Південно-Східної Європи», кандидата історичних наук П. І. Резнова — «Національно-визвольна і антифашистська боротьба в роки другої світової війни в країнах Центральної та Південно-Східної Європи» та кандидата історичних наук В. І. Салова — «Ідеї рваншизму в західнонімецькій історіографії».

По доповідях розгорнулися жваві дебати. Директор Інституту економіки світової соціалістичної системи АН СРСР Г. М. Сорокін розповів про плани наукових досліджень інституту. Завданням дальшого вивчення основних питань історії країн народної демократії і підготовки кадрів з цієї галузі науки присвятив свій виступ завідуючий кафедрою нової історії Московського університету доктор історичних наук професор І. С. Галкін. Завідуючий відділом історії зарубіжних соціалістичних країн Інституту історії АН УРСР І. Ф. Євсеев розповів про стан вивчення історії країн народної демократії на Україні. Виступ С. О. Токарева був присвячений вивченню національних процесів, що відбуваються в країнах народної демократії. Г. К. Селезньов спинився на висвітленні питань історії зарубіжних соціалістичних країн у журналі «Вопросы истории КПСС», В. Т. Фомін (Академія суспільних наук при ЦК КПРС) — на висвітленні будівництва соціалізму в країнах народної демократії в кандидатських дисертаціях аспірантів Академії суспільних наук при ЦК КПРС.

Про стан дослідження історії країн народної демократії в Інституті історії Білорусії АН Білоруської РСР розповіла заступник директора Інституту член-кореспондент АН БРСР Н. В. Камінська. Питання розробки наукових проблем в секторі країн народної демократії Інституту історії АН СРСР присвятив свій виступ завідуючий цим сектором Ю. О. Писарев. Завідуючий сектором новітньої історії Інституту слов'янознавства АН СРСР Л. Б. Валєв і старший науковий співробітник цього інституту О. Я. Манусевич доповіли про плани дальшої розробки історії слов'янських країн народної демократії, зокрема про написання монографічних досліджень вченими Інституту слов'янознавства АН СРСР. Виступ С. А. Мадієвського (Кишинів) був присвячений висвітленню стану вивчення історії Румунської Народної Республіки в Інституті історії АН Молдавської РСР. Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР В. І. Клоков підкреслив необхідність дальшої розробки проблеми антифашистської боротьби трудящих Центральної та Південно-Східної Європи в роки другої світової війни. Про піднесення революційного руху на Закарпатті під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції розповів доцент Ужгородського університету М. В. Троян. Усього в дебатах виступило 34 чоловіки.

Як у доповідях, так і у виступах відзначалося, що за останні роки, особливо після XX з'їзду КПРС, радянські вчені провели певну роботу по дослідженню і висвітленню актуальних питань історії будівництва соціалізму в європейських країнах народної демократії, зокрема створено узагальнюючі праці з історії Болгарії, Польщі, Чехословаччини, написано праці про національно-визвольну боротьбу в роки другої світової війни, готуються праці з проблем народно-демократичних і соціалістичних революцій та по інших важливих питаннях.

Водночас було підкреслено, що все ще недостатньо розробляються теоретичні питання, мало вивчається і узагальнюється практичний досвід соціалістичного будівництва. Особливо це стосується неслов'янських європейських соціалістичних країн, зокрема Німечької Демократичної Республіки. Майте на увазі, що в актуальних проблемах історії європейських країн народної демократії за останні 5—10 років. Це пояснюється, головним чином, тим, що науковий марксистсько-ленінський розробці ряду актуальних проблем соціалізму заважав культ особи Сталіна. Негативно також відбилась нестача кадрів спеціалістів, особливо вищої кваліфікації, та недостатня координація науково-дослідної роботи.

Нарада звернула увагу на необхідність глибше і ширше вивчати історію братніх соціалістичних країн, спрямувавши основні наукові сили на дослідження проблем, що

безпосередньо випливають з Програми КПРС та інших матеріалів XXII з'їзду нашої партії, зокрема на розробку таких питань: характер народно-демократичних і соціалістичних революцій в європейських країнах народної демократії, становлення і розвиток народної демократії, як однієї з форм диктатури пролетаріату; історія соціалістичних перетворень, історія створення соціалістичних виробничих відносин, включаючи соціалістичні перетворення на селі і класову боротьбу; історія становлення і розвитку світової соціалістичної системи, історія розвитку міждержавних відносин нового типу, характерних для країн соціалістичного табору; вплив світової соціалістичної системи на хід світового розвитку, роль Комуністичних і робітничих партій, як керівної сили соціалістичної революції і будівництва соціалізму в народно-демократичних країнах; непорушність принципів пролетарського інтернаціоналізму — основа швидкого розвитку кожної соціалістичної країни і всього соціалістичного табору в цілому та ін.

Було підкреслено, що історична розробка важливих наукових проблем повинна проводитись так, щоб вона максимальнo сприяла справі виховання трудящих у дусі інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму, повному викриттю і подоланню наслідків культу особи, боротьби проти ревізіонізму і опортунізму, догматизму і сектанства, в дусі викриття ворожих націоналістичних поглядів і концепцій.

Керуючись рішеннями XXII з'їзду КПРС, координаційна нарада прийняла резолюцію, в якій намічено основні проблеми розробки новітньої історії соціалістичних країн і визначено провідні інститути, на які покладається керівництво цією роботою: Велика Жовтнева соціалістична революція і розвиток революційного руху в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (Інститут слов'янознавства АН СРСР); антифашистська національно-визвольна боротьба трудящих країн Центральної та Південно-Східної Європи в роки другої світової війни (Інститут історії АН УРСР); історія народно-демократичних та соціалістичних революцій в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (Інститут слов'янознавства АН СРСР); вузлові проблеми будівництва соціалізму і соціалістичної культури в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (Інститут слов'янознавства АН СРСР); державне будівництво і формування соціалістичних націй у країнах народної демократії (Інститут держави і права АН СРСР); Комуністичні партії, їх досвід керівництва розвитком суспільства (Академія суспільних наук при ЦК КПРС); нові принципи міжнародних відносин всередині соціалістичної системи, боротьба соціалістичних країн за мир і мирне співіснування двох систем (Інститут історії АН СРСР); розробка проблем історіографії, викриття сучасних буржуазних і

ревізіоністських фальсификаторів історії країн народної демократії (Інститут історії АН СРСР).

Враховуючи позитивний досвід проведення даної наради, її учасники визнали за

потрібне проводити і в майбутньому подібні наради, як по організаційних питаннях координації, так і по актуальних наукових проблемах.

І. Є.

ЗАСІДАННЯ НАУКОВИХ КООРДИНАЦІЙНИХ РАД

Історики Радянської України розпочали підготовку до відзначення знаменної події в житті нашого народу і всього людства—50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Цьому питанню було присвячене засідання Наукової координаційної ради по проблемі «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції та боротьба за встановлення Радянської влади на Україні (1917—1920 рр.)», яке відбулося 17 лютого 1962 р. в Інституті історії АН УРСР.

Учасники засідання заслухали доповідь голови ради, члена-кореспондента АН УРСР М. І. Супруненка на тему: «Стан і завдання наукової розробки історії Жовтневої революції і громадянської війни», в якій детально розповідалося про ті завдання, що стоять перед істориками у зв'язку з підготовкою до славного ювілею. Дповідач відзначив, що такі важливі і недостатньо розроблені питання, як соціально-економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції, кількісні та якісні зміни у складі робітничого класу, діяльність Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, комітети бідноти на Україні та ін., повинні знайти дальше висвітлення.

З доповіддю про складання наукової хроніки з історії Жовтневої революції на Україні виступив завідуючий Відділом Інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук Ф. П. Шевченко. Дповідач розповів, що над розробкою хроніки вже працює група співробітників Інституту історії, вказав на необхідність залучення до цієї справи більш широкої наукової громадськості. Він вважає потрібним скласти хроніку важливих революційних подій по кожній області.

Доктор історичних наук професор М. А. Рубач зробив доповідь на тему: «Підготовка і зміст тома «Встановлення Радянської влади на місцях» і висловив думку, що том має бути по суті збірником статей про боротьбу за перемогу Радянської влади в основних центрах України. П. І. Павлюк, І. К. Рибалка, Б. М. Бабій, які взяли участь в обговоренні доповіді, в цілому схвалили план тома і висловили ряд побажань щодо організації роботи по його написанню.

З доповіддю про зведений план наукових праць, що готуються до 50-річчя Жовтневої революції, виступив учений секретар ради кандидатів історичних наук Є. М. Склярєнко.

Доцент І. К. Рибалка (Харків-

ський університет) розповів про підготовку істориків Харківщини до 50-річчя Великої Жовтня. Кандидат історичних наук В. Я. Борщевський (Дніпропетровський медінститут) підкреслив, що важливим завданням українських радянських істориків є написання праць з джерелознавства періоду Великої Жовтневої соціалістичної революції. На необхідність створення монографій з історії Жовтня на Україні, що мають велике значення для боротьби з сучасними буржуазними фальсификаторами історії, звернув увагу А. В. Лихолат (Інститут історії АН УРСР). Кандидат юридичних наук Б. М. Бабій (Сектор держави і права АН УРСР) говорив про необхідність складення докладного плану роботи Наукової ради, бо тільки при цій мові можна уникнути дублювання.

Учасники засідання відзначили певні успіхи, досягнуті у розробці історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни, вказали на ряд недоліків, внесли цінні пропозиції, спрямовані на успішне виконання завдань, поставлених Комуністичною партією перед радянськими істориками.

Ж. Т.

* * *

Наприкінці 1961 р. в Інституті історії АН УРСР була створена Наукова республіканська рада по координації науково-дослідних робіт з проблеми «Історія народів зарубіжних соціалістичних країн та їх співробітництва з народами СРСР». До її складу ввійшли такі історики: І. Ф. Євсєєв (керівник ради), І. М. Бутич, І. С. Дзюбка, В. А. Жебокршцький, П. М. Каленченко, В. І. Клоков, І. М. Жулінич, І. Д. Кундюба, В. М. Левський, Г. І. Марахов, І. М. Мельникова, С. М. Пархомчук, І. А. Петерс (Київ), І. В. Ганевич, Н. І. Владимірова (Одеса), І. І. Білякевич, Г. Р. Тамбовцев (Львів), І. М. Гранчак (Ужгород), І. М. Теодорович (Чернівці), В. В. Сухарев (Луцьк), С. І. Сидельников (Харків), В. Г. Пічугін (Луганськ), Ф. С. Павлов (Дніпропетровськ).

Перше засідання ради відбулося в лютому 1962 р. Доповідь про стан вивчення в республіці зазначеної проблеми і заходи щодо поліпшення координаційної роботи по її дослідженню зробив керівник ради завідуючий відділом історії зарубіжних соціалістичних країн Інституту історії АН УРСР І. Ф. Євсєєв. Відзначивши різноманітність тематики, що розробляється істориками України, доповідач підкреслив пра-

вильність обраних ними для наукового дослідження питань сучасності, зокрема таких, як боротьба народів слов'янських країн проти фашистських гнобителів, будівництво соціалізму в країнах народної демократії, роль у цьому комуністичних та робітничих партій, розв'язання національного питання і т. д. Далі І. Ф. Євсєєв відзначив недоліки у розробці окремих питань проблеми, які значною мірою є наслідком недостатньої координації наукових досліджень. Розглядаючи заходи щодо поліпшення цієї роботи, доповідач запропонував створити у містах, де працює певна кількість істориків над проблемою, групи ради. Створення груп сприятиме ліквідації паралелізму в наукових дослідженнях, успішному обговоренню праць та наукових доповідей, організації наукових конференцій як з загальними, так і з окремих питань тощо.

І. І. Білякевич (Львівський університет) повідомив, що група у Львові складається з 26 чоловік, які працюють над історією Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Угорщини, Китаю і В'єтнаму. Вже відбулось сім засідань, на яких було прочитано доповіді, обговорено наукові праці тощо. Він вніс пропозицію провести в Києві наукову конференцію з питань проблеми, що сприятиме значному поліпшенню координаційної роботи. Порухуючи питання про участь українських істориків у роботі V Міжнародного конгресу славистів, який має відбутися в 1963 р. у Софії, І. І. Білякевич висловив думку про необхідність перерозподілу доповідей на конгресі, оскільки з 20 доповідей, наданих представникам України, на істориків припадає лише 2. Цю думку підтримала також Н. І. Владимирова (Одеський університет), яка, крім того, ознайомила присутніх з роботою одеських істориків.

Потім виступили наукові співробітники Інституту історії АН УРСР. Так, П. М. Калениченко підкреслив, що робота львівської групи свідчить про те, що такі групи потрібно створювати і в інших містах. Він також висловив думку, щоб до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції випустити збірник статей або документів, які висвітлювали б участь кра-

щих синів і дочок народів європейських країн народної демократії в боротьбі за Радянську владу на Україні. П. М. Калениченко підтримав пропозицію про необхідність збільшити кількість доповідей істориків на конгресі.

Про нерівномірність розробки окремих питань даної проблеми говорив В. І. Клоков. Він вказав на те, що дослідники приділяють значно менше уваги вивченню минулого Угорщини, Румунії, НДР, ніж Польщі, Чехословаччини, Болгарії.

С. М. Пархомчук виступив з пропозицією залучити викладачів вузів до розробки тем, які не знайшли глибокого висвітлення в історичній науці. Він також говорив про те, що слід готувати наукові кадри через аспірантуру, насамперед, з історії таких країн, як Угорщина, Румунія, НДР, І. А. Петерс проінформував присутніх про підготовку істориків України до V Міжнародного конгресу славистів. Зокрема, він сказав, що до конгресу намічається видати збірник наукових праць, в чому рада по координації повинна допомогти історикам. На засіданні ради було також обговорено план колективної монографії «Українська РСР і зарубіжні соціалістичні країни», над якою працюють старші наукові співробітники відділу історії зарубіжних соціалістичних країн Інституту історії АН УРСР.

Рада ухвалила: створити у найбільших містах України групи ради; затвердити керівників груп: Київської — І. Д. Кундюбу, Львівської — І. І. Білякевича, Харківської — С. І. Сідельнікова, Одеської — І. В. Ганевича, Ужгородської — І. М. Гранчака; в кінці цього року провести наукову конференцію з найважливіших питань історії країн народної демократії; рекомендувати Міністерству вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, а також керівництву АН УРСР проводити через аспірантуру підготовку спеціалістів, передусім, тих країн, історія яких розроблена ще недостатньо; підготувати збірники наукових праць, присвячених V Міжнародному конгресу славистів і 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Л. Г. ЛЯШЕНКО

ПРЕЗИДЕНТ АКАДЕМІЇ НАУК МОЛДАВСЬКОЇ РСР В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ АН УРСР

15 березня 1962 р. Інститут історії АН УРСР відвідав Президент АН Молдавської РСР доктор історичних наук Я. С. Гросул. В дружній бесіді, що відбулася, Я. С. Гросул проінформував присутніх про роботу Інституту історії та археології АН Молдавської РСР, а також висловив шире побажання про зміцнення дружніх творчих зв'язків молдавських істориків з істориками братньої України. Це побажання було, в свою чергу, гаряче підтримане представниками Інституту історії АН УРСР. В ході бе-

сіді відбувся жвавий обмін думками про головні напрями досліджень у галузі історії Української РСР та Молдавської РСР і про визначення тих важливих проблем, над якими історики сусідніх радянських соціалістичних республік могли б працювати спільно. Це особливо стосується того періоду, коли трудящі України і Молдавії спільно боролися за перемогу Радянської влади, відбивали напади іноземних інтервентів і громилли внутрішню контрреволюцію, а також вписали чимало герої-

чних сторінок у літопис будівництва соціалістичного суспільства ще тоді, коли Молдавія як Автономна Радянська Соціалістична Республіка входила до складу Української РСР.

В результаті зустрічі було домовлено про розширення контактів молдавських та українських істориків у творчій праці че-

рез наукові ради по координації найважливіших проблем, а також шляхом проведення спільних наукових сесій і конференцій, подання допомоги в підготовці наукових кадрів, організації рецензування та спільного обговорення праць, обміну історичною літературою.

Л. О. ЛЕОНІДОВ

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ

9 березня 1962 р. на засіданні Вченої ради Відділу суспільних наук Академії наук Української РСР відбувся прилюдний захист дисертації на вченій ступінь доктора історичних наук старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР кандидатом історичних наук В. І. Клоковим на тему: «Боротьба народів слов'янських країн проти фашистських поневолювачів (1939—1945 рр.)». Представлена до захисту праця була видана в 1961 р. окремою книгою.

На захисті виступили офіційні опоненти: директор Інституту історії Білорусії АН БРСР член-кореспондент АН БРСР І. С. Кравченко, завідуючий кафедрою нової історії і міжнародних відносин Київського державного університету доктор історичних наук професор В. Я. Тарасенко та завідуючий кафедрою політекономії Київського технологічного інституту харчової промисловості доктор економічних наук професор Н. Г. Климко. Крім того, в обговоренні дисертації взяли участь старші наукові співробітники Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук І. М. Мельникова, кандидати історичних наук П. М. Калениченко, І. І. Слинько, а також кандидати історичних наук В. М. Зайцев, М. І. Семиряга (Харків), вчений секретар польської частини редакції багатомовного збірника документів з історії польсько-радянських відносин, науковий спів-

робітник Інституту історії Польської народної Республіки С. Вронський.

На думку офіційальних та неофіційних опонентів, у книзі В. І. Клокова вперше в історичній науці широко висвітлено антифашистську боротьбу слов'янських народів. Дисертант показав, як співробітництво слов'янських народів відіграло величезну роль у розгромі фашизму і яке велике значення має воно у збереженні миру на сучасному етапі.

До кращих сторінок книги належать ті, де автор показує бойове співробітництво народів Радянського Союзу з трудящими Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Югославії в боротьбі проти фашизму. У праці показано керівну роль комуністичних партій в антифашистській боротьбі народів. Позитивною стороною дисертації є й те, що автор приділяє велику увагу викриттю буржуазних фальсифікацій історії другої світової війни.

Опоненти також підкреслювали заслуги Героя Радянського Союзу В. І. Клокова — активного учасника партизанського руху на Україні і в Чехословаччині — як громадського діяча. Він бере безпосередню участь у роботі Міжнародної федерації борців Опору, є членом редколегії журналу «Зшити Опору».

Вчена рада Відділу суспільних наук Академії наук Української РСР одностайно присудила В. І. Клокову вченій ступінь доктора історичних наук.

Д. М.

З М І С Т

СТАТТІ

- О. Т. Юрченко — Розвиток ленінського вчення про диктатуру пролетаріату і державу в новій Програмі КПРС 3
В. П. Петров — Про першопочатки Києва (До 1100-річчя першої літописної згадки про Київ) 14

з ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ НА УКРАЇНІ

- С. М. Кириченко — Діяльність партійних організацій України по перебудові життя республіки на воєнний лад (червень — листопад 1941 р.) 22
В. М. Мазило (*Вінниця*) — Боротьба Комуністичної партії України за створення партизанських загонів і підпілля на початку війни 32
І. І. Слинько — Джерела сили партизанського руху 40
І. Я. Омеляненко (*Донецьк*) — Маловідома сторінка партійного підпілля в Донбасі 47
М. З. Данилюк — Патріотичний рух українського народу за створення фонду оборони (1941—1945 рр.) 53

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Є. М. Савченко — Сільське і колгоспне будівництво на Україні в перші після-воєнні роки 63
О. М. Швидак (*Луцьк*) — З історії культурно-освітніх закладів на Україні (1956—1961 рр.) 70
П. Ф. Решодько (*Харків*) — Виступи селян Харківщини проти духовенства в 1917 р. 78
Я. Г. Плясун — Єгипет у боротьбі проти англійської колонізації (70—80-ті роки ХІХ ст.) 85

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Л. Ю. Беренштейн, І. В. Шульга — З досвіду вивчення рішень і матеріалів ХХІІ з'їзду КПРС студентами вузів 98
І. Г. Боднар (*с. Голосків, Отинянського р-ну, Станіславської обл.*) — Виготовлення саморобних наочних посібників 101

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- П. П. Бачинський — Нові книги про відбудову народного господарства України 106

ЛИСТИ ТА ЗАМІТКИ

- М. К. Коваль — М. М. Покровський — борець проти дворянсько-буржуазної історіографії 110
І. П. Богодист (*Дніпропетровськ*) — З приводу ролі земельних громад у соціалістичній перебудові західноукраїнського села 113
Т. М. Мунько (*Запоріжжя*) — Ще раз про пам'ятні місця 116
І. С. Фесуненко (*Москва*) — Зміни в географічному розміщенні населення України в другій половині ХІХ ст. 117
Г. С. Вакуленко (*Львів*), В. Д. Варягіна (*Львів*), І. П. Кондранов (*Сімферополь*), Я. Л. Журавель (*Миколаїв*) — Більше вимогливості й сумлінності у висвітленні історичних подій 121

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

РЕЦЕНЗІЇ

- Б. К. Дудикевич (*Львів*), М. М. Волянчук (*Львів*) — В. І. Ленін і революційний рух на Західній Україні 125

І. О. Гуржій — Шкільний підручник з історії Української РСР	126
Ф. О. Ястробов — Цінна історіографічна праця	129
В. А. Богусевич, Р. О. Юра — Капітальна праця про древній Київ	131
М. М. Кравець (<i>Львів</i>), Г. І. Ковальчак (<i>Львів</i>) — Грунтовне дослідження з історії Галичини	133

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

О. Л. Ілюшин — Цікаві спогади	134
Ю. О. Курносов — Книга з історії феодалізму	135
І. Ф. Бугайко-Шиманська — Корисні посібники для вчителя	137
Д. І. Мишко — Праця молдавського історика про дружбу народів	138
В. О. Борис (<i>Львів</i>) — Дослідження з історії революційного руху в Сілезії	139

НАШ КАЛЕНДАР

Ш. С. Людковський (<i>Миколаїв</i>) — Миколаївський морський торговий порт (До 100-річчя з дня заснування)	141
К. М. Млинченко — Життя в боротьбі (До 60-річчя з дня народження Я. О. Галана)	142
А. Ш. — Письменник, громадський діяч, дипломат (65-річчя з дня народження І. Ю. Кулика)	144
Ф. Ш. — Олесь Досвітній — письменник і громадський діяч	145
В. Ф. Панібудьласка — Я. А. Яковлев — активний діяч Комуністичної партії України	147
Т. С. Катречко (<i>Харків</i>) — Талановитий командир Радянської Армії (До 75-річчя з дня народження Д. П. Жлоби)	148

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Л. О. Лещенко — За дальший розвиток історичної науки (Вчені Інституту історії АН УРСР обговорюють рішення XXII з'їзду КПРС)	150
Г. П. Гарнодій (с. Доманиці, Ужгородського р-ну, Закарпатської обл.), І. М. Дем'янченко (<i>Ужгород</i>) — Наукова сесія професорсько-викладовського складу Ужгородського університету	153
І. Є. — Нарада в Москві з питань вивчення історії європейських соціалістичних країн	154
Ж. Т., Л. Г. Ляшенко — Засідання наукових координаційних рад	156
Л. О. Леонідов — Президент Академії наук Молдавської РСР в Інституті історії АН УРСР	157
Д. М. — Захист докторської дисертації	158

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

А. Т. Юрченко — Развитие ленинского учения о диктатуре пролетариата и государстве в новой Программе КПСС	3
В. П. Петров — О первоначалах Киева (К 100-летию первого летописного упоминания о Киеве)	14

ИЗ ИСТОРИИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ НА УКРАИНЕ

С. Н. Кириченко — Деятельность партийных организаций Украины по перестройке жизни республики на военный лад (июнь — ноябрь 1941 г.)	22
В. Н. Мазило (<i>Винница</i>) — Борьба Коммунистической партии Украины за создание партизанских отрядов и подполья в начале войны	32
И. И. Слинко — Источники силы партизанского движения	40
И. Я. Омеляненко (<i>Донецк</i>) — Малоизвестная страница партийного подполья в Донбассе	47
М. З. Данилюк — Патриотическое движение украинского народа за создание фонда обороны (1941—1945 гг.)	53

СООБЩЕНИЯ

Е. М. Савченко — Сельское и колхозное строительство на Украине в первые послевоенные годы	63
О. М. Швыдак (<i>Луцк</i>) — Из истории культурно-просветительных учреждений на Украине (1936—1961 гг.)	70
П. Ф. Решодько (<i>Харьков</i>) — Выступления крестьян Харьковщины против духовенства в 1917 г.	78

Я. Г. Плясун — Египет в борьбе против английской колонизации (70—80-е годы XIX ст.) 85

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Л. Е. Беренштейн, И. В. Шульга — Из опыта изучения решений и материалов XXII съезда КПСС студентами вузов 98
И. Г. Боднар (с. *Голоскив, Отынянского р-на, Станиславской обл.*) — Изготовление самодельных наглядных пособий 101

ОБЗОРЫ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

П. П. Бачинский — Новые книги о восстановлении народного хозяйства Украины 106

ПИСЬМА И ЗАМЕТКИ

М. К. Коваль — М. Н. Покровский — борец против дворянско-буржуазной историографии 110
И. Ф. Богодист (*Днепропетровск*) — По поводу роли земельных обществ в социалистическом переустройстве западноукраинского села 113
Т. М. Мунько (*Запорожье*) — Еще раз о памятных местах 116
И. С. Фесуненко (*Москва*) — Изменения в географическом размещении населения Украины во второй половине XIX ст. 117
Г. С. Вакуленко (*Львов*), В. Д. Варягина (*Львов*), И. П. Кондратов (*Симферополь*), Я. Л. Журавель (*Николаев*) — Больше требовательности и добросовестности в освещении исторических событий 121

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

РЕЦЕНЗИИ

Б. К. Дудыкевич (*Львов*), М. М. Волянюк (*Львов*) — В. И. Ленин и революционное движение в Западной Украине 125
И. А. Гуржий — Школьный учебник по истории Украинской ССР 126
Ф. А. Ястребов — Ценный историографический труд 129
В. А. Богусевич, Р. А. Юра — Капитальный труд о древнем Киеве 136
Н. Н. Кравец (*Львов*), Г. И. Ковальчак (*Львов*) — Фундаментальное исследование по истории Галиции 133

ЗАМЕТКИ О КНИГАХ

А. Л. Ильюшин — Интересные воспоминания 134
Ю. А. Курносоев — Книга по истории феодализма 135
И. Ф. Бугайко-Шиманская — Полезные пособия для учителя 137
Д. И. Мышко — Труд молдавского историка о дружбе народов 138
В. А. Борис (*Львов*) — Исследование по истории революционного движения в Силезии 139

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Ш. С. Людковский (*Николаев*) — Николаевский морской торговый порт (К 100-летию со дня основания) 141
К. М. Млинченко — Жизнь в борьбе (К 65-летию со дня рождения Я. А. Галана) 142
А. Ш. — Писатель, общественный деятель, дипломат (65-летию со дня рождения И. Ю. Кулика) 144
Ф. Ш. — Олесь Досвитний — писатель и общественный деятель 145
В. Ф. Панибудьласка — Я. А. Яковлев — активный деятель Коммунистической партии Украины 147
Т. С. Катречко (*Харьков*) — Талантливый командир Советской Армии (К 75-летию со дня рождения Д. П. Жлобы) 148

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Л. А. Лещенко — За дальнейшее развитие исторической науки (Ученые Института истории АН УССР обсуждают решения XXII съезда КПСС) 150
А. П. Гарноди (с. *Доманицы, Ужгородского р-на, Закарпатской обл.*), И. М. Демьянченко (*Ужгород*) — Научная сессия профессорско-преподавательского состава Ужгородского университета 153
И. Е. — Совещание в Москве по вопросам изучения истории европейских социалистических стран 154
Л. Г. Ляшенко — Заседания научных координационных советов 156
Л. О. Леонидов — Президент Академии наук Молдавской ССР в Институте истории АН УССР 157
Д. М. — Защита докторской диссертации 158